

Gaekwad's Oriental Series

No. I

KÂVYAMÎMÂN̲SÂ

CENTRAL LIBRARY, BARODA.

Walter J. Paxton
Muirhead.

Facsimile of two leaves of the 13th century palm-leaf ms. of the Kavyamimansa, found in Pattan, Baroda.

The Bombay Art Printing Works, Fort.

GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

Edited under the supervision of
the Curator of State Libraries,
Baroda.

No. 1.

राजशेखरविरचिता काव्यमीमांसा

KĀVYAMĪMĀṆSĀ

OF

RĀJAS'EKHARA.

EDITED WITH INTRODUCTION AND NOTES

BY

C. D. DALAL, M. A.,
Librarian, Central Library,

AND

R. ANANTAKRISHNA SHASTRY,
Shastry, Central Library

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF HIS HIGHNESS THE MAHARAJA GAEKWAD OF BARODA.

CENTRAL LIBRARY,

BARODA.

1916.

Published by Janardan Sakharam Kudalkar, M. A., LL. B., Curator of State Libraries, Baroda, for the Baroda Government, and Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya-sagar Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.

Price Rs. 2/

CONTENTS.

GENERAL INTRODUCTION.

The "Gaekwâd's Oriental Series" owes its origin, like every other educational activity in the Baroda State, to the keen personal interest which His Highness the Mahârâjâ Saheb takes in the spread of knowledge and in the revival of learning in this land of ancient civilization.

His Highness's endeavours in this direction date far back from the early eighties and since that time up to this date His Highness has spent over a lakh and a half of rupees (exclusive of the recent grant of Rs. 2 lakhs for translation purposes) on the publication of nearly 350 books. Some of these books have been published in several so-called "Series" and these cover different spheres of knowledge. For instance, several School-Readers for Girls were published in the "Bâlâ-Jñâna-Mâlâ"—(Girls' Knowledge Series). Fifteen books were published on Indian Music, some of which specially prepared for girls were grouped under "Bâlâ-Sangita-Mâlâ"—(Girls' Music Series). After the establishment of the Kalâ-Bhavan, a series of scientific books in vernacular was begun under Prof. T. K. Gajjar and thirty books were thus published in the "Jñâna Mañjûshâ" (Casket of Science Series). Ancient Gujarati poetry, especially of the Baroda State poets, was brought to light in another important Series called the "Prâchîna-Kâvya-Mâlâ" (Ancient Poetry Series) by Rao Bahadur Hargovinddas Kantawala in thirty-five volumes. A series of the histories of different nations came to be written in the "Râshtra-Kathâ-Mâlâ" (Story of the Nations Series) in ten volumes and a few more such histories were published later in another series called the "Mâhârâshtra-Grantha-Mâlâ". Arts of cookery obtaining in different countries and games and sports played by them were expounded in two different series, called (1) the "Pâka-S'âstra" (Series of Cookery) consisting of nine books and (2) the "Kridâ-Mâlâ" (Games Series) in nine books.

Besides these, many more books have been published separately without being grouped under any series. We reserved men-

tioning last two other important series, because they are so directly connected with Sanskṛit research, as is the present "Gaekwâd's Oriental Series." These two series are (1) the "Hindu-Dharma-S'âstra (Hindu Law Series) in seven volumes, and (2) the Pattan Mss. Translation Series in 24 volumes. In the former were made available to the general public in the vernacular language several important Sanskṛit authoritative texts on Hindu law, while in the latter were first translated by the late Mr. Manilal Nabhubhai several Sanskṛit Mss. of historical and philosophical importance that were lying inaccessible even to scholars in the ancient Jain Bhandârs at Pattan. This last series was discontinued after the publication of twenty-four works. These became so very popular and were so much in demand that no copies of these works are now available for sale.

This was about twenty years ago. Since then no regular attempt has been made to continue the good work, that was then left unfinished, until only recently when His Highness the Mahâ-râja Sâheb's attention was again directed to these Bhandârs. As a result of this, the Government passed orders in Sept. 1914 deputing Mr. C. D. Dalal, M. A., of the Baroda Central Library staff, for research work in the Pattan and other important Jain Bhandârs. On Mr. Dalal's Report, (which by the way will be published in this series) His Highness the Mahârâjâ Saheb issued prompt orders for publishing some of the rare and important works found in these Bhandârs in a new series to be called the "*Gaekwâd's Oriental Series*".

It is our aim to publish in this series old and rare Sanskṛit, Prâkṛit, Apabhrans'a and old Gujarati Mss. from Gujarat and especially from the famous Jain Bhandârs at Pattan in the Baroda State and thus, bring to light the valuable ancient literature that is now lying in obscurity. The present work of Râjas'ekhara, "Kâvyamîmânsâ"—the first of the Gaekwâd's Oriental Series—of which no Ms. is known to exist either in India or abroad except in the Jain Bhandârs at Pattan and Jesalmere, would clearly explain our aim.

The first instalment of works to be published in this Series consists of the following twelve works :—

Sanskrita.

(1) **Kâvyamîmâṇsâ** of Râjas'ekhara.

(2) **Naranârâyaṇânanda Mahâkâvya** in 16 cantos by Vastupâla, the famous great minister.

(3) **Tatvasamgraha** with the Pañjikâ of Kamalas'îla—a Buddhist work examining the various schools of philosophy by S'ântarakshita, a professor in the University of Nâlanda (about 750 A. D.)

(4) **Karpûracharitra** (Bhâṇa)
Rukmiṇipariṇaya (Îhâmriga)
Hâsyachûdamaṇi (Prahasana)
Tripuradâha (Dima)
Kirâtârjuniya (Vyâyoga)
Samudramathana(Samavakâra)
— by Vatsarâja-minister of Paramardideva of Kâlinjer (1166-1203).

(5) **Hammîramadamardana** or the humbling of the pride of Hammîra, a historical drama composed by Jayasimhasûri and acted at the command of Jaitrasimha, son of Vastupâla.

(6) **Vasantavilâsa Mahâkâvya**—life of Vastupâla up to his death composed by Bâlachandrasûri at the request of Jaitrasimha, son of Vastupâla.

(7) **Tarkasamgraha** a work on the Vedânta by Ânandajñâna (Ânandagiri) disciple of S'uddhânanda.

(8) **Udayasundarî Kathâ** by Soṭṭala a Vâlabha Kâyastha of Lâtades'a patronized by King Vatsarâja of Lâtades'a and King Mummuṇirâja of Konkaṇa about Samvt. 1030.

Prakrita.

(9) **Kumârapâla Pratibodha,** a poem describing the conversion of King Kumârapâla to Jainism by Hemâchârya, composed by Somaprabhasûri in Samvt. 1242 only twelve years after Kumârapâla's death and recited to Mahendrasûri, a disciple of Hemâchârya.

(10) [1]**Tarangalolâ** of Pâlittaya (at the court of S'âlivâhana) abridged in gâthâs.

Apabhrans'a.

(11) **Panchamîkahâ** by Dhanapâla in 22 Sandhis.

Old Gujarati.

(12) **Prâchîna Gûrjara Kâvyasamgraha** Part I containing:—

(1) **Rêvantagirirâsu** by Vijayasenasûri about Samvt. 1288.

(2) **Jambûrâsu** by Dharma Samvt. 1266.

(3) **Nêminâthachatushpadikâ** by Vinayachandrasûri about Samvt. 1340.

(4) **Uvaesamâlachhappaya** by a disciple of Rayaṇasimhasûri about Samvt. 1340.

(5) **Saptakshetrirâsu** in Samvt. 1327.

(6) **Samarârâsu** by Ammaevasûri about Samvt. 1371.

(7) **Kachhûlîrâsu** in Samvt. 1363.

(8) **Thûlibhaddafâgu** by Jinapadmasûri about Samvt. 1390.

(9) **S'âlibhadrakâka** by Pauma.

(10) **Dharmamatṛikâ** „ „

---

(1) निम्मलगुणेन गुरुयएण परमत्थरयणसारेणं । पालित्तयेण हालो हारेण व सहइ गोट्ठीसु ॥
चक्कायजुवलसुहया रंमत्तणरायहंसकयहरिसा । जस्स कुलपव्वयस्स व वियरइ गंगा तरंगमई ॥

Kuvalayamâlâ of Indrasûri (Composed in 778 A. D.)

सीसं कह वि न फुट्टं जमस्स पालित्तयं हरंतस्स ।
जस्स मुहनिज्झराओ तरंगलोला नई वूढा ॥ Prabhâvakacharitra.

प्रसन्नगम्भीरपथा रथाङ्गमिथुनाश्रया । पुण्या पुनाति गङ्गेव गां तरङ्गवती कथा ॥ Tilakamañjarî.

PREFACE.

The text of the Kâvyamîmâṇsâ has been based on two MSS. from the Pattan Jain Bhandars, designated A and B.

A is a palm-leaf MS. belonging to the Bhandâr deposited in the Vakhatji's Sheri in Foflia Wada. This is the very MS. mentioned by Dr. Peterson in his 5th Report. The MS. is very correct and reliable but unfortunately it is incomplete and much injured. It is 13″ × 1¾″ with 5 lines on a side and consists of 4–11, 13–25, 29–54 leaves and 8 much-injured pieces containing the ends of the 16th and the 17th chapters. The fourth leaf begins with ग्रन्थभीरुप्रियार्थं (second chapter page 4 line 2nd) and the 54th leaf ends with आलेख्य the beginning of the 13th chapter (page 69 line 1). The first of the 8 much-injured leaves begins with वरनमुचिपुलोमप्रभृतयः दानवाः (page 88 line 23) and ends with इत्थं देशविभागो मुद्रामात्रेण (page 98 line 8). The MS. seems from its writing (which is Brahmanical and not Jain) to have been copied at about the end of the 13th century A. D. It is numbered only on the left side with numerical figures. This MS. being old and very correct has been mainly relied upon as far as available.

B is a part of a paper MS. from the Bhandâr deposited in the Wâdi Paraswanâth's Temple at Pattan. It is a very beautifully-written old Jain paper MS. with numerical signs on the left and letters on the right to show the pagination. It contains two works (1) काव्यमीमांसा—कविरहस्य (leaves 1-31a lines 3) (2) कविरहस्य-वृत्ति a commentry on Bopadeva's कविरहस्य (कविगुह्य) by रविधर्म (31a lines 4-55). The MS. was written, like most of the MSS. of this very important Bhandâr, in the time of Jinabhadrasûri, the pontiff of the Kharatara gacchha in Samvat 1491 (A. D. 1434). The writer's colophon runs as follows:—शुभमस्तु लेखकपाठकयोः । छ । मंगलं महाश्रीः । छ । संवत् १४९१ वर्षे चैत्रवदि १३ शनौ श्रीखरतरगच्छे श्रीजिनभद्रसूरिविजयराज्ये भाण्डागारे काव्य-मीमांसा लिखितं ॥ छ ॥ श्री । छ । श्रीः । छ । श्रीः । छ । श्रीः । कल्याणमस्तु । छ । श्रीः । छ । श्रीः ।

The portion of Ravidharma's Kavirahasyavṛitti begins:—

ओं नमः सर्वज्ञाय ॥ पीत्वेव श्रुततोयानि यस्याः शुध्यन्ति देहिनः ।
मुनिहंससमाकीर्णां तां नमामि सरस्वतीम् ॥
कविगुह्यं प्रसत्त्यादिभावगम्यमनेकधा ।
यस्य येनोपसर्गेण धातोः कविपदं च यत् ॥
अर्थतः शब्दतो वापि समान्धातून्निबध्नता ।
तथा हलायुधेनेदं कृतं कविरहस्यकम् ॥
आभासन्ति पदान्यत्र प्रचुराण्यपशब्दवत् ।
तद्विषमं स्वभावेन निबन्धनमपेक्ष्यते ॥
ततष्टीका प्रसिद्धार्था व्याख्यातुरुपयोगिनी ।
मुग्धबुद्धिप्रबोधार्थं क्रियते रविधर्मणा ॥
गुणान्वितां सुवर्णाढ्यां बह्वर्थां विपुलां घनाम् ।
इमामहं न मुञ्चामि क्षुद्रभीतेर्युगामि च ॥
नौरिवेह भवाम्भोधेरुत्ताराय सतामियम् ।
गाढबन्धसमायोगा भिद्यते न जडैर्दृढा ॥
विचारयन्तु तां सन्तः मात्सर्येण विवर्जिताः ।
हलायुधकथाख्याने नूनं नारायणः क्षमः ॥

Ends काव्यं हलायुधकृतं कविगुह्यनाम
ख्यातेह तस्य रविधर्मकृताऽस्ति टीका ।
अभ्यस्यतां यदि वदन्ति बुधा विवादे
स्पष्टक्रियेतरपदैर्विजयं लभन्ते ॥ छ ॥
अपशब्दाभासाख्ये काव्ये टीका शतानि चतुर्दशानि ।
रचितानि कविरहस्यं नाम काव्यं समाप्तमिति ॥

संवत् १४९१ वर्षे वैशाखसुदि १ बुधे श्रीखरतरगच्छे श्रीजिनभद्रसूरिविजयराज्ये भाण्डागारे कविरहस्यं नाम काव्यमिदं लेखितेति । छ । शुभं भवतु कल्याणमस्तु लेखकपाठकयोः । छ । श्रीः । छ । श्रीः । छ । श्रीः । छ । श्रीः । छ । छ । श्रीः ।

The paper MS. contains the complete text of Kâvya-mîmâṉsâ-Kavirahasya and is generally correct. As it seems to have been copied from the palm-leaf Ms. in the Jesalmere Bhaṇdâr, the copyist has occasionally erred in reading and transcribing the MS.

Besides these, three MSS. of Hemachandra's Kâvyânus'âsana-viveka have been also utilized in the portion borrowed by Hêma-chandra from the Kâvyamîmâṉsâ. It may here be noted that a critical edition of Hemachandra's Kâvyânus'âsana with the Viveka is a necessity.

The celebrated Jesalmere Bhandâr also contains an old palm-leaf MS. of this work dated Samvat 1216, but it is reported to be

not in a good state of preservation. It is a matter for regret that the valuable treasures of this Bhandâr—one of the most important Bhandârs—are not accessible even to Jain Sâdhus.

The work of editing from such insufficient materials was somewhat difficult, but we have tried our utmost to make the best of the materials that were available and have ventured to bring to light this important work of a famous writer in Sanskrit literature.

We have to thank the keepers of both these Bhandârs for lending their MSS. and especially Sheth Vadilal Hirachand, the keeper of the Bhandâr of the Wadi Pars'wanâth's temple, for putting at our disposal the rarest MSS. of the Bhandâr for publication in the Gaekwâd's Oriental Series. Our hearty thanks are also due to Pravartaka Kantivijayaji for helping us in procuring the MSS.

INTRODUCTION.

The author of this first work in the Gaekwâd's Oriental Series now presented before the public is Râjas'ekhara, the well-known author of the four dramas, Bâlarâmâyaṇa, Bâlabhârata, Viddhas'âlabhañjikâ and Karpûramañjarî.

Râjas'ekhara's Ancestry. Râjas'ekhara calls himself in the Kâvyamîmâṇsâ as Yâyâvarîya[1] (born in the Yâyâvara family). He seems to have been better known as Yâyâvara to his successors. Dhanapâla in the introductory verses to his Tilakamañjarî refers to him as Yâyâvara Kavi[2]. The author of the Udayasundarî refers to him simply as Yâyâvara[3] and praises him for his dramatical skill.

---

1 यायावरीयः सङ्क्षिप्य मुनीनां मतविस्तरम् । p. 2. l. 11
"पञ्चमी साहित्यविद्या" इति यायावरीयः । p. 4. l. 14

2 समाधिगुणशालिन्यः प्रसन्नपरिपक्त्रिमाः ।
यायावरकवेर्वाचो मुनीनामिव वृत्तयः ॥ Tilakamañjarî 33.

3 यायावरः प्राज्ञवरो गुणज्ञैराशंसितः सूरिसमाजवर्यैः ।
नृत्यत्युदारं भणिते रसस्था नटीव यस्योढरसा पदश्रीः ॥

Udayasundarî 8th Uc'hc'hhvâsa.

This Udayasundarî is a Champûkathâ composed by Soṭṭala, a Vâlabha Kâyastha of Lâtadesa in emulation of Bâṇa's Harshacharita about Samvat. 1050 in the reign of Vatsarâja and under the patronage of king Mummuṇirâja of Konkaṇa. The author has over and above his own caste and lienage given about 25 verses in praise of old poets. It will be instructing to quote these verses, as such verses are rare in Sanskrit literature.

लक्ष्मीभुजो भुवि सभापतयः क नाम सन्तीह सम्प्रति गुणेष्वनुरागवन्तः ।
ये हि प्रलीनखलरोलभराः सुखेन शृण्वन्ति संसदि कवीन्द्रसुभाषितानि ॥
श्रीविक्रमो नृपतिरस्य पतिः सभानामासीत्स कोऽप्यसदृशः कविमित्रनामा ।
यो वार्थमात्रमुदितः कृतिनां गृहेषु दत्वा चकार करटीन्दुघटान्धकारम् ॥
हाले गते गुणिनि शोकभराद्बभूवुरुच्छिन्नवाङ्मयजडाः कृतिनस्तथामी ।
यत्तस्य नाम नृपतेरनिशं स्मरन्तो हेत्यक्षरं प्रथममेव परं विदन्ति ॥
श्रीहर्ष इत्यवनिवर्तिषु पार्थिवेषु नाम्नैव केवलमजायत वस्तुतस्तु ।
गीर्हर्ष एष निजसंसदि येन राज्ञा सम्पूजितः कनककोटिशतेन बाणः ॥
सृष्टं तदस्य युवराजनरेश्वरेण यद्दुष्करं किमपि येन गिरः श्रियश्च ।
प्रत्यायनं स्फुटमकारि निजे कवीन्द्रमेकासनं समुपवेशयताभिनन्दम् ॥

Some particulars about the ancestry of the author can be gathered from his dramas. He is very proud of his family and his literary

---

देव्याः सरोजदलधामनि हंसपृष्ठे लीलायितं चरणयोर्द्वितयेन यस्याः।
सा किं रमामिषनिषण्णविलोचनेषु चिह्नाविषेषु..........ट करोति ॥
योऽप्यस्ति लोकतिलकः क्षितिपेषु कश्चिदेकः कृती स्वयमसावनुपासितोऽपि।
निर्मथ्य पत्तरथनाथ इव द्विजिह्वान् क्षिप्तामृतं नभसि नेष्यति काव्यकुम्भम् ॥
ये नाम केचिदमुना कवितारसेन व्यासादयः कृतधियो भुवनेषु सिद्धाः।
तेषामुपासितपदाः कवयः किमन्यदासादयन्ति परमस्य सुवर्णसिद्धिम् ॥
बाणस्य हर्षचरिते निशितामुदीक्ष्य शक्तिं न केऽत्र कवितास्त्रमदं त्यजन्ति।
मान्यं न कस्य च कवेरिह कालिदासवाचां रसेन रसितस्य भवत्यवृष्यम् ॥

I Uchchhvâsa.

आसीदसीमस्फुरितोरुधामा वाल्मीकिरग्रण्यतमो मुनीनाम्।
निर्वाणमार्गैकमहाध्वगोऽपि सम्पर्कितः क्वापि न यो रजोभिः ॥
ब्राह्मीनिवासानुमितः स साक्षाद्देवः स्वयंभूरिति कीर्तितो यः।
कोऽन्यः क्रमस्थापितवर्णसारां सृष्टिं कृती काव्यमयीं चकार ॥
छन्दोविचित्रैर्निहितैः क्रमेण पदैः समन्तान्मसृणीकृतोऽन्तः।
निषेव्यते वर्णमहाटवीषु यस्यैष दिव्यैरपि काव्यमार्गः ॥
वंशः कवीनामुदियाय तस्मान्मूर्ध्ना धृते भूमिभृतां गणेन।
अच्छिद्रितेऽपि त्रिदशप्रतोषी वाणीगुणः स्फूर्जति कोऽपि यस्य ॥
यस्मिन्नभूदग्रभवः कवीनां व्यासो मुनिर्यस्य गुणैर्विजेतुः।
ध्वजच्छटेवोन्नतसोमवंशमालम्बिता वल्गति भारते गीः ॥
कविर्गुणाब्धिः स च येन सृष्टा बृहत्कथा प्रीतिकरी जनानाम्।
या संविधानेषु सुसन्धिबन्धैः निपीड्यमानेव रसं प्रसूते ॥
स कश्चिदालेख्यकरः कवित्वे प्रसिद्धनामा भुवि भर्तृमेण्ठः।
रसप्लवेऽपि स्फुरति प्रकामं वर्णेषु यस्योज्ज्वलता तथैव ॥
ख्यातः कृती सोऽपि च कालिदासः शुद्धा सुधास्वादुमती च यस्य।
वाणीमिषाच्चण्डमरीचिगोत्रसिन्धोः परं पारमवाप कीर्तिः ॥
बाणः कवीनामिह चक्रवर्ती चकास्ति यस्योज्ज्वलवर्णशोभम्।
एकातपत्रं भुवि पुष्पभूतिवंशाश्रयं हर्षचरित्रमेव ॥
मान्यो जगत्यां भवभूतिरार्यः सारस्वते वर्त्मनि सार्थवाहः।
वाचं पताकामिव यस्य दृष्ट्वा जनः कवीनामनुपृष्ठमेति ॥
सामन्तजन्मापि कवीश्वराणां महत्तमो वाक्पतिराजसूरिः।
यः स्थापयाप्यन्यमपीडयच्छभुत्पादयत्यर्थमनन्यदृष्टम् (?)॥
धन्यः स विद्वानभिनन्दनामा विश्रम्भपात्रं च वचोऽधिदेव्याः।
समर्पिता यस्य खलु स्वकीयकोशाधिकारेषु सुवर्णमुद्रा ॥
यायावरः प्राज्ञवरो गुणज्ञैराशंसितः सूरिसमाजवर्यैः।
नृत्यत्युदारं भणिते गुणस्था नटीव यस्योदरसा पदश्रीः ॥
बभूवुरन्येऽपि कुमारदासभासादयो हन्त कवीन्द्रवस्ते।
यदीयगोभिः कृतिनां द्रवन्ति चेतांसि चन्द्रोपलनिर्मलानि ॥
तस्मिन्नुवंशे कविमौक्तिकानामुपत्तिभूमी कश्चिदेकदेशे।
किञ्चित्कविः सोढ्ल इत्यजातनिष्पत्तिरासीज्जलबिन्दुरेव ॥
यो वत्सराजेन वरेण राज्ञा लाटावनीमण्डलनायकेन।
सूक्ष्मादृढस्तोकगुणाश्रितोऽपि मित्रीकृतो भानुमतेव पद्मः ॥

forefathers.[1] Akâlajalada his great-grand-father was famous for his poetical gems[2]. His verses were plagiarized by Kâdambarîrâma in his drama[3]. Surânanda, Tarala and Kavirâja also belonged to this family. Surânanda seems to have been famous at the court of Chedi.[4] It appears from his opinion quoted in the Kâvyamîmâṉsâ that he had written some work on poetics. [5] Tarala was also a poet of some eminence. Nothing is known about Kavirâja. Râjas'ekhara's father Durduka or Duhika was a great minister (Mahâmantri), and his mother's name was S'ilavatî.

Rajas'ekhara's caste. We have seen that Râjas'ekhara belonged to the Yâyâvara family, but it is not clear whether he was a Brâhmana or a Kshatriya. His position as the Upâdhyâya of King Mahendrapâla speaks in favour of his being a Brâhmaṇa; while the name Râjas'ekhara and the fact that his wife was of the Chahuâṇa[6] family may lead one to think that he was a Kshatriya.

Râjas'ekhara not a Sectarian. As the author of the Haravilâsa, Râjas'ekhara might be regarded to have been a staunch S'aiva, but from the quotations in the Kâvyamîmâṇsâ[7] in praise of Vishṇu, it seems that he was not a sectarian. On the other hand from the Mañgala verse of the Haravilâsa, it is clear that he believed

---

जडेन तेनोदयसुन्दरीति कथा दुरालोकिनि काव्यमार्गे ।
सारस्वतालोकलवैकदृष्टा सृष्टा कविम्मन्यमनोरथेन ॥
सा चात्र देवीभवने निवृत्तशापार्तिना बाणकवीश्वरेण ।
कविश्रमोद्धृतकृपेण सम्यक् श्रुता धृता ह्यभिनन्दिता च ॥
वागीश्वरं हन्त भजेऽभिनन्दमर्थेश्वरं वाक्पतिराजमीहे ।
रसेश्वरं स्तौमि च कालिदासं बाणं तु सर्वेश्वरमानतोऽस्मि ॥ 8th Uchchhvâsa.

1 स मूर्तो यत्रासीद्गुणगण इवाकालजलदः सुरानन्दः सोऽपि श्रवणपुटपेयेन वचसा ।
न चान्ये गण्यन्ते तरलकविराजप्रभृतयो महाभागस्तस्मिन्नयमजनि यायावरकुले ॥
Bâlarâmâyaṇa I—13.

2 अकालजलदेन्दोः सा हृद्या वचनचन्द्रिका । नित्यं कविचकोरैर्या पीयते न च हीयते ॥
Râjas'ekhara quoted in the Sûktimuktâvalî.

3 अकालजलदश्लोकैश्चित्रमात्मकृतैरिव । जातः कादम्बरीरामो नाटके प्रवरः कविः ॥ Ibid.

4 नदीनां मेकलसुता नृपाणां रणविग्रहः । कवीनां च सुरानन्दश्चेदिमण्डलमण्डनम् ॥ Ibid.

5 यायावरकुलश्रेणेर्हारयष्टेश्च मण्डनम् । सुवर्णवर्णरुचिरस्तरलस्तरलो यथा ॥ Ibid.

6 चाहुआणकुलमोलिमालिआ राअसेहरकइन्दगेहिणी ।
भत्तुणो कइमवन्दिसुन्दरी सा पउञ्जयिदुमेअमिच्छइ ॥ Karp. 1-11

7 pp. 42, 43.

in the unity of the three god-heads. It appears from the [1]Yas'astilaka Champû of Somadeva that in Râjas'ekhara's works honour was done even to Jinâs when occasion arose.

His wife an accomplished lady. Râjas'ekhara quotes thrice[2] in the Kâvyamîmâṉsâ the opinion of his wife Avantisundarî. It would thus appear that she had composed some work on rhetorics. The Karpûramañjarî was also first acted at her desire.

Râjas'ekhara's date. It is understood from the prologues of Râjas'ekhara's dramas that he was the Upâdhyâya of Mahêndrapâla, king of Kanouj, and was also patronized by his son and successor Mahîpâla. The Siydoni inscription tells us that king Mahêndrapâla was reigning in 903 and 907 A. D. and Mahipâla in 917 A. D. (Epigraphia Indica Vol. I, p. 171). Independent of his references to King Mahêndrapâla of Kanouj in his works, we can fix his date from other sources too. He quotes in the Kâvyamîmâṉsâ Vâkpatirâja[3] the author of Gaudavaho and also Udbhata[4] who was the Sabhâpati of Jayâpîda, king of Kashmir, who reigned from 779 to 813 A. D. and quotes Ânandavardhana[5] who flourished in the reign of Avantivarma of Kashmir (857-884 A. D.). Râjas'ekhara is also referred to by Somadêva in the Yas'astilaka Champû which was completed in 960 A. D. and praised by Soṭṭala who flourished about 990 A. D. From this we can conclude that Râjas'ekhara lived about 880–920 A. D.

---

1 तथा उर्वभारविभवभूतिभर्तृहरिभर्तृमेण्ठकण्ठगुणाढ्यव्यासभासवोसकालिदासबाणमयूरनारायणकुमारमाघराजशेखरादिमहाकविकाव्येषु, तत्र तत्रावसरे भरतप्रणीते काव्याध्याये, सर्वजनप्रसिद्धेषु तेषु तेषूपाख्यानेषु च, कथं तद्विषया महती प्रसिद्धिः ।

(4th Âs'vâsa, pt. II, p. 113.)

2 "इयमशक्तिर्न पुनः पाकः" इत्यवन्तिसुन्दरी । p. 20

"विदग्धभणितिभिनिवेद्यं वस्तुनो रूपं न नियतस्वभावम्" इति अवन्तिसुन्दरी । तदाह—

'वस्तुस्वभावोऽत्र कवेरतन्त्रो गुणागुणावुक्तिवशेन काव्ये ।
स्तुवन्निबध्नात्यमृतांशुमिन्दुं निन्दंस्तु दोषाकरमाह धूर्तः ॥' p. 46

"अयमप्रसिद्धः प्रसिद्धिमानहम्, अयमप्रतिष्ठः प्रतिष्ठावानहम्, अप्रक्रान्तमिदमस्य संविधानकं प्रक्रान्तं मम, गुडूचीवचनोऽयं मृद्वीकावचनोऽहम्, अनादृतभाषाविशेषोऽयम् अहमादृतभाषाविशेषः, प्रशान्तज्ञातृकमिदम्, देशान्तरितकर्तृकमिदम्, उच्छिन्ननिबन्धनमूलमिदम्, म्लेच्छितकोपनिबन्धनमिदमित्येवमादिभिः कारणैः शब्दहरणे अर्थहरणे चाभिरमेत" इति अवन्तिसुन्दरी । p. 57

3 "न" इति वाक्पतिराजः p. 62.

4 "तस्य च विधाऽभिधाव्यापारः" इत्यौद्भटाः pp. 22 and 41.

5 "प्रतिभाव्युत्पत्त्योः प्रतिभा श्रेयसी" इत्यानन्दः p. 16.

Râjas'ekhara a Kavirâja. Râjas'ekhara calls himself not a Mahâkavi, but a Kavirâja.[1] According to the Kâvyamîmâṇsâ there are ten[2] stages of poetical skill. The sixth is that of a Mahâkavi[3] and the seventh that of a Kavirâja. Kavirâja is defined[4] as one who is unrestrained in various languages, various sorts of poetical compositions and various sentiments. Thus a Kavirâja is one stage further than a Mahâkavi and Kavirâjas are rare[5].

The sequence of Râjas'ekhara's known works and his undiscovered works. From the Karpûramañjarî 1-9, it is understood that Râjas'ekhara began his literary career as a Bâlakavi, so called from his Bâlarâmâyaṇa and Bâlabhârata. It is thus evident that these two dramas are his early productions; so also Viddhas'âlabhañjikâ. The Karpûramañjarî and the Kâvyamîmâṇsâ are his later productions, as by this time he had achieved fame as a Kavirâja. Verses from his three Saṇskṛita dramas are found quoted in the Kâvyamîmâṇsâ.

Hemachandra in his [6]Kâvyânus'âsanaviveka (page 335) gives the example of Râjas'ekhara's Haravilâsa as a poem bearing the name of its author. The same author quotes two verses from Haravilâsa both evidently from the first canto. The first[7] is the the benedictory verse of the poem, while the second[8] pertains to the description of the bad and the good. [9]Ujjvaladatta also quotes[9] one half of a verse from the Haravilâsa.

This Haravilâsa, a mahâprabandha, must have been his

1 बालकई कइराओ (Karpûramañjarî I. 9.)

2 दश च कवेरवस्था भवन्ति (p. 19)

3 योऽन्यतमप्रबन्धे प्रवीणः स महाकविः (p. 19).

4 यस्तु तत्र तत्र भाषाविशेषेषु, तेषु तेषु प्रबन्धेषु, तस्मिंस्तस्मिंश्च रसे स्वतन्त्रः स कविराजः (p. 19.)

5 ते यदि जगत्यपि कतिपये (p. 19)

6 स्वनामाङ्कता यथा राजशेखरस्य हरविलासे

7 आशीर्यथा हरविलासे—
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म श्रुतीनां मुखमक्षरम् ।
प्रसीदतु सतां स्वान्तेष्वेकं त्रिपुरुषीमयम् ॥

8 सुजनदुर्जनस्वरूपं यथा हरविलासे—
इतस्ततो भषन्भूरि न पतेत्पिशुनः शुनः ।
अवदाततया किन्न न भेदो हंसतः सतः॥

9 दशाननक्षिप्तक्षुरप्रखण्डितः कचिद्गतार्धो हरदीधितिर्यथा । इति हरविलासे.

mature production as a Kavirâja. Here either in the first or the last canto, but most probably in the first, may be found appreciatory verses about poets (Vis'eshakavipras'aṇsâ) quoted in Jahlaṇa's *Sûktimuktâvalî.* Generally the poet's family-history and praise of old poets are given in Âkhyâyikâs and Kathâs such as the *Harshacharitra*, the *Tilakamañjarî* and the *Udayasundarî*; ; but references to old poets are also made in the Mahâkâvyas. Mankhaka in his *S'rîkaṇtha-Charita* refers to old and contemporary poets and Somes'vara in the first canto of his *Kîrtikaumudî* eulogizes old poets. This practice of eulogizing the old poets in the beginning of a poem is also found in Prâkṛita poems of the 12th century *e.g.* in the *S'antinâthacharitra* of Devachandra, guru of the great Hemachandra. Some say that Râjas'ekhara wrote a work named *Kavivimars'a*, wherein are to be found the appreciatory verses attributed to him in the *Sûktimuktâvalî*; but it does not seem probable that Râjas'ekhara, should ever have written any such work when he had composed such a large work as the *Kâvyamîmâṇsâ* with 18 adhikaraṇas. It was conjectured that the appreciatory verses may occur in the *Kâvyamîmâṇsâ*; but these verses do not occur in the first Adhikaraṇa, nor is there possibility of their being found in other adhikaraṇas, as the first adhikaraṇa alone, judging from the contents of the whole work, seems to contain such matter. Besides the *Haravilâsa*, Râjas'ekhara composed a work, named *Bhuvanakos'a*, on the world's geography. At the end of the 17th chapter of the *Kâvyamîmâṇsâ* he refers the reader to this work[1] for detailed information about the world's geography. Ujjvaladatta quotes a line from Râjas'ekhara about synonyms[2] of S'iva. This may be found either in the *Haravilâsa* or in some unknown lexicon of Râjas'ekhara. It will thus appear that Râjas'ekhara was an extensive writer and might have written more works than those hitherto known.

The present work only the first part of the Kâvyamîmâṇsâ. From the first chapter S'âstrasaṃgraha, we understand

---

1 इत्थं देशविभागो मुद्रामात्रेण सूत्रितः सुधियाम् ।
यस्तु जिगीषत्यधिकं पश्यतु मद्भुवनकोशमसौ । p. 98.

2 चण्डीकान्तो भगाक्षी च लेलिहानो वृषध्वजः । (ii-76)

that the author planned a very large work; but unfortunately only the first adhikaraṇa is hitherto available. From remarks like रीतयस्तु तिस्रस्तास्तु पुरस्तात् (p. 10, l. 5), तमौपनिषदिके वक्ष्यामः (p. 11, l. 10), it is clear that he had in his mind the execution of the whole work planned out in the first chapter. Whether he succeeded in this and composed the whole work, we have no sufficient data to determine. *Alankâras'ekhara*[1] however has quoted 2 verses from Râjas'ekhara. The verses, if they really belong to our author, may have been taken from the उभयालङ्कारिक adhikaraṇa of the *Kâvyamîmâṉsâ*. The same work also quotes another verse[2] which seems to be in the वैनोदिक adhikaraṇa.

The style of the Kâvyamîmâṉsâ. As the work is somewhat on the lines of a Sûtra-work, like Kautilya's *Arthas'âstra* and Vâtsyâyana's *Kâmasûtra*, its style is also more or less aphorism-like; and it is no wonder that it is terse and vigorous, charming and pleasing to the ears. The passages and phrases borrowed from the *Arthas'âstra* and the *Kâmasûtra* will be referred to in the notes.

The Kâvyamîmâṉsâ and later writers on rhetorics. It will be easily seen that Hemachandra has borrowed about one fourth of the present work in his *Kâvyânus'asanaviveka*. Chapters 17th and 18th are verbally copied with slight changes in the order. Vâghbhata, son of Nemikumâra, has also borrowed the same portion in the 1st and 5th chapters of his *Kâvyânus'asana* from Hemachandra with some changes, substituting his own verses in some places. Later writers of *Kavis'ikshâs*, like Kshemendra, Amara, Vinayachandra and Deves'vara, seem to have been indebted to the *Kâvyamîmâṉsâ* for some of the topics treated in their

---

1 तदाह राजशेखरः—

समानमधिकं न्यूनं सजातीयं विरोधि च ।
सकुल्यं सोदरं कल्पमित्याद्याः साम्यवाचकाः ॥
अलङ्कारशिरोरत्नं सर्वस्वं काव्यसम्पदाम् ।
उपमा कविवंशस्य मातैवेति मतिर्मम ॥

अलङ्कारशेखरे—एकादशे मरीचौ.

2 उत्पाटितैर्नभोभीतैः शैलैरामूलबन्धनात् ।
तांस्तानर्थान् समालोक्य समस्यां पूरयेत्कविः

अलङ्कारशेखरे—एकोनविंशतौ मरीचौ.

works. The author of the *Sarasvatî-kaṇṭhâbharâṇa* has quoted a few verses, which are found only in the *Kâvyâmîmâṇsâ*, and the commentator, Ratnes'vara, refers one verse to the *Kâvyamîmâṇsâ*. By the bye, it may be mentioned that the name of the Kâvyamîmâṇsâkâra occurs in S'ankara's commentary *(Rasachandrikâ)* on the S'âkuntala.

The origin and the promulgation of poetics. Like other S'âstrakârâs our author attributes the origin of poetics to the Supreme Being and the celestials. S'rîkaṇṭha taught this science to Parameshṭhi, Vaikuṇṭha and others of his sixty-four pupils. The self-born God imparted it to His will-born pupils. Among these was Kâvyapurusha, born of Sarasvatî. Prajâpati set him to promulgate this science in the three worlds. He taught this to his divine pupils in 18 adhikaraṇas. Of these, Sahasrâksha and other 17 pupils composed separate treatises, on the portions learnt by them. On account of these separate treatises, the science was to some extent lost. The whole, therefore, has been abridged by our author and set forth in one book in 18 adhikaraṇas.

The position of poetics in literature. Our author claims a high position for poetical science both in sacred and in profane literature. Rhetorics, says Râjas'ekhara, is the seventh Anga, as without it the meanings[1] of the Vedic texts cannot be grasped. In another place he puts literature by the side of the four profane sciences saying that it is the fifth[2] lore and makes it the fifteenth division of learning embodying all others.

The Kâvyapurusha. The idea of the Kâvyapurusha and his bride Sâhityavidyâvadhû is quite novel in Sanskrita literature. It seems to have been suggested by the Vedapurusha in the Rigveda, and the Vedic text "चत्वारि शृङ्गाः—" has been made to praise the Kâvyapurusha. The Goddess of Learning was practising penance

1 "उपकारकत्वादलङ्कारः सप्तममङ्गम्" इति यायावरीयः। ऋते च तत्स्वरूपपरिज्ञानाद्वेदार्थानवगतिः ॥ p. 3.

2 "पञ्चमी साहित्यविद्या" इति यायावरीयः। "सकलविद्यास्थानैकायतनं पञ्चदशं काव्यं विद्यास्थानम्" इति यायावरीयः। p. 4.

on the Himâlayas with the desire of having a son. Pleased with her penance, Brahmâ gave her a son, afterwards called the Kâvyapurusha. It was from him that metrical speech first originated. Word and meaning make up his body, the different languages his limbs. Sentiment is his soul, and figures of speech are his ornaments. Once upon a time, while Sarasvati was going to the celestial assembly as a judge, the Kâvyapurusha persisted in following her. In order to prevent him, Sarasvati created Sâhityavidyâvadhû as his bride and asked her to follow him. The bride had to adopt various sorts of dress and dramatic devices to win him. The Kâvyapurusha was gradually captivated by her, and at the end of the journey, he was wholly won over. The pair was then married in Vatsagulma by the Gândharva marriage. The different kinds of dress and the dramatic modes adopted by Sâhityavidyâvadhû in different countries are imitated by the people of those parts.

[1]**The literary court of a king-poet.** The king-poet should have a special chamber for testing literary compositions. The chamber should have sixteen pillars, four doors and eight turrets. The pleasure-house should be attached to this chamber. In the middle of the chamber there should be an altar one hand high with four pillars and jewelled floor. Here the king should take his seat. On its northern side should be seated Sanskṛit poets and behind them Vaidikâs, logicians, Pauranikâs, Smârtâs, physicians, astrologers and such others; on the eastern side the Prâkṛita poets, and behind them actors, dancers, singers, musicians, bards and such others; on the western side the vernacular poets and behind them painters, jewel-setters, jewellers, goldsmiths, carpenters,

---

1 राजा कविः कविसमाजं विदधीत । राजनि कवौ सर्वो लोकः कवीस्यात् । स काव्यपरीक्षायै सभां कारयेत्। सा षोडशभिः स्तम्भैश्चतुर्भिर्द्वारैरष्टभिर्मत्तवारणीभिरुपेता स्यात्। तदनुलग्नं राज्ञः केलिगृहम्। मध्येसभं चतुःस्तम्भान्तरा हस्तमात्रोत्सेधा समणिभूमिका वेदिका। तस्यां राजासनम्। तस्य चोत्तरतः संस्कृताः कवयो निविशेरन्। बहुभाषाकवित्वे यो यत्राधिकं प्रवीणः स तेन व्यपदिश्यते। यस्त्वनकेत्र प्रवीणः स सङ्क्रम्य तत्र तत्रोपविशेत्। ततः परं वेदविद्याविदः प्रामाणिकाः पौराणिकाः स्मार्त्ता भिषजो मौहूर्त्तिका अन्येऽपि तथाविधाः। पूर्वेण प्राकृताः कवयः; ततः परं नटनर्तकगायनवादकवाग्जीवनकुशीलवतालावचरा अन्येऽपि तथाविधाः। पश्चिमेनापभ्रंशिनः कवयः, ततः परं चित्रलेप्यकृतो माणिक्यबन्धका वैकटिकाः स्वर्णकारवर्धकिलोहकारा अन्येऽपि तथाविधाः। दक्षिणतो भूतभाषाकवयः, ततः परं भुजङ्गगणिकाः प्लवकशौभिकजम्भकमल्लाः शस्त्रोपजीविनोऽन्येऽपि तथाविधाः। तत्र यथासुखमासीनः काव्यगोष्ठीं प्रवर्तयेत् भावयेत् परीक्षेत च। p. p. 54–55.

black-smiths and such others; and on the southern side Pais'âcha poets and behind them paramours, courtezans, rope-dancers, jugglers, wrestlers and professional soldiers.

[1]**Literary Examinations.** After giving a very glowing picture of what an ideal poet should be and how he should daily conduct himself, Râjas'ekhara says that a king should hold assemblies for the examination of the works of poets. He should patronize poets, become the Sabhâpati (President) like the ancient kings Vâsudeva, Sâtavâhana, S'ûdraka and Sâhasânka, and honour and give donations to the poets, whose works stand the test. Assemblies of learned men (Brahmasabhâs) should be held in big cities for examining poetical and scientific works; and the successful should be conveyed in a special chariot (Brahmaratha) and should be crowned with a fillet. Such assemblies for examining in poetry were held in Ujjainî. Kâlidâsa, Mentha, Amara, Rûpa, Sûra, Bhâravi, Harichandra and Chandragupta were examined here. Pâtaliputra was the centre for examinations in sciences. It was after passing from here that Upavarsha, Varsha, Pâṇini, Pingala, Vyâdi, Vararuchi, and Patañjali got fame as S'âstrakârâs.

Literary traditions noted in the Kâvyamîmâṇsâ. Râjas'ekhara has noted several traditions which are important in the history of Sanskrita literature. [2]Medhâvirudra and Kumâradâsa were born blind. [3]S'is'unâga, king of Magadha, had prohibited

1 वासुदेवसातवाहनशूद्रकसाहसाङ्कादीन् सकलान् सभापतीन् दानमानाभ्यामनुकुर्यात् । महानगरेषु च काव्यशास्त्रपरीक्षार्थं ब्रह्मसभाः कारयेत् । तत्र परीक्षोत्तीर्णानां ब्रह्मरथयानं पट्टबन्धश्च । श्रूयते चोज्जयिन्यां काव्यकारपरीक्षा—

"इह कालिदासमेण्ठावत्रामररूपसूरभारवयः ।
हरिचन्द्रचन्द्रगुप्तौ परीक्षिताविह विशालायाम् ॥"

श्रूयते च पाटलिपुत्रे शास्त्रकारपरीक्षा—

"अत्रोपवर्षवर्षाविह पाणिनिपिङ्गलाविह व्याडिः ।
वररुचिपतञ्जली इह परीक्षिताः ख्यातिमुपजग्मुः ॥" p. 55.

2 मेधाविरुद्रकुमारदासादयो जात्यन्धाः कवयः श्रूयन्ते । p. 12

3 श्रूयते हि मगधेषु शिशुनागो नाम राजा; तेन दुरुच्चारानष्टौ वर्णानपास्य स्वान्तःपुर एव प्रवर्तितो नियमः; टकारादयश्चत्वारो मूर्धन्यास्तृतीयवर्जमूष्माणस्त्रयः क्षकारश्चेति ।

श्रूयते च सूरसेनेषु कुविन्दो नाम राजा, तेन परुषसंयोगाक्षरवर्जमन्तःपुर एवेति समानं पूर्वेण ।
श्रूयते च कुन्तलेषु सातवाहनो नाम राजा; तेन प्राकृतभाषात्मकमन्तःपुर एवेति समानं पूर्वेण ।
श्रूयते चोज्जयिन्यां साहसाङ्को नाम राजा; तेन च संस्कृतभाषात्मकमन्तःपुर एवेति समानं पूर्वेण ।
p. 50.

the use of cerebrals except *ṇ*, and of *s'*, *sh*, *h*, and *ksh* in his harem, and Kuvinda, king of S'ûrasena, the use of harsh conjunct consonants. Sâtavâhana, king of Kuntala, had ordered the exclusive use of Prâkṛita in his harem, while Sâhasânka, king of Ujjayanî, that of Saṉskṛita.

[1] **Writing-materials.** Râjas'ekhara says that a poet must have always near him a box, a board with chalk, leaves of the Tâdi tree or barks of the Bhûrja tree with pens and inkpots, leaves of the Tâla tree with iron nails and well-rubbed plates. It will be seen from this that the palmyra leaves used by the Southerners are the leaves of the Tâla tree (Tâladalâni), while those found in the Jain Bhandârs are the leaves of the Tâdi (Tâdipatrâṇi).

Quotations in the Kâvyamîmâṉsâ. The illustrations given in the *Kâvyamîmâṉsâ* are literary gems and seem to have been selected from many sources. He has quoted from the *Râmâyaṇa*, *Mahâbhârata*, *Gîtâ*, *Raghuvaṉs'a*, *Kumârasambhava*, *Vikramorvas'îya*, *S'âkuntala*, *Kirâtârjunîya*, *Jânakîharaṇa*, *Kâdambarî*, *Hayagrîvavadha*, *Mâlatîmâdhava*, *Sûryas'ataka*, *Veṇîsamhâra*, *S'is'upâlavadha*, *Mahânâtaka*, *Mahimnah-stotra* and his own dramas. Yet the major part of these verses remains untraced. Quotations from the *S'is'upâlavadha* and *Veṇîsamhâra* show that these poets flourished before the 9th century.

Rhetoricians quoted in the Kâvyamîmâṉsâ. Râjas'ekhara has quoted the opinions of Surânanda, S'yâmadeva, Vâmana, Udbhaṭa, Âparâjiti, Drauhiṇi, Rudraṭa, Kâlidâsa, Vâk'patirâja, Avantisundarî and Ânanda. Vâmana, Udbhaṭa, Ânanda and Rudraṭa are well-known as poeticians. As regards the others, though the names of some of them are familiar, we know nothing about their works on poetics. As the opinion of Rudraṭa is refuted in the *Kâvyamîmâṉsâ*, he must be placed earlier than 900 A. D.

Repetitions in the Kâvyamîmâṉsâ. Râjas'ekhara frequently repeats whole stanzas in his dramas. In the *Kâvya-*

---

1 तस्य सम्पुटिका सफलकखटिका, समुद्गकः, सलेखनीकमषीभाजनानि ताडिपत्राणि भूर्जत्वचो वा, सलोहकण्टकानि तालदलानि सुसम्मृष्टा भित्तयः सततसन्निहिताः स्युः p. 51

mîmânsâ too the same fact can be easily noted. The verses स्तेमः स्तोकोऽपि (pp. 25 and 83), स्नानार्द्रैः (pp. 67 and 76) and संविधानु-मभिषेकमुदासे (pp. 73 and 74) एतास्ताः (pp. 45 and 82), एतां विलोकय (pp. 19 and 45) are quoted twice while the verse गुणानुरागमिश्रेण is quoted thrice (pp. 26, 41 and 83).

Râjas'ekhara's partiality for Kanauj and Pâñchâlâs. We have seen that Râjas'ekhara was the Upâdhyâya of the kings of Kanauj. His partiality for Mahodaya and Pâñchâla can be easily marked in the present work. In the 17th chapter he says that [1]directions should be measured from Mahodaya; and in the 3rd he describes the dress[2] of the ladies of Mahodaya as adorable. In the *Bâlarâmâyaṇa* too, he describes Kanauj as a [3]very sacred place, and the way of dressing, ornamentation, braiding and speech of its ladies as being studied by the females of other countries. In the same way, the Pâñchalâs have been described as the ornament of Àntarvedi. [4]Its people like elegant and new compo-

---

1 "तत्रापि महोदयं मूलमवधीकृत्य" इति यायावरीयः ।

Kâvyamîmâṉsâ, p. 94.

2 ताडङ्कवल्गनतरङ्गितगण्डलेखमानाभिलम्बिदरदोलिततारहारम् ।
आश्रोणिगुल्कपरिमण्डलितोत्तरीयं वेषं नमस्यत महोदयसुन्दरीणाम् ॥

Kâvyamîmaṉsâ p. 8.

3 इदं पुनस्ततोऽपि मन्दाकिनीपरिक्षिप्तं महोदयं नाम नगरं दृश्यते ।
शश्वत् सुधामवसुधामहितं द्विपद्भिर्नो गाहितं भवति गाधिपुरं पुरस्तात् ।
वैदेहि देहि शफरीसदृशं दृशं तदसिम्रितम्बिनि नितम्बबहद्रुसिन्धौ ॥
इदं द्वयं सर्वमहापवित्रं परस्परालङ्करणैकहेतुः ।
पुरं च हे जानकि कान्यकुब्जं सरिच्च गौरीपतिमौलिमाला ॥

अपि च ।

यो मार्गः परिधानकर्मणि गिरां या सूक्तिमुद्राक्रमे
भङ्गिर्या कबरीचयेषु रचनं यद्भूषणालीषु च ।
दृष्टं सुन्दरि कान्यकुब्जललनालोकैरिहान्यच्च य—
च्छिक्षन्ते सकलासु दिक्षु तरसा तत्कौतुकिन्यः स्त्रियः ॥

Bâlarâmâyaṇa, Act. X. 88, 89 & 90.

4 इमे अन्तर्वेदीभूषणं पञ्चालाः ।
यत्रार्थे न तथानुरज्यति कविर्ग्रामीणगीर्गुम्फने
शास्त्रीयासु च लौकिकेषु च यथा भव्यासु नव्योक्तिषु ।
पञ्चालास्तव पश्चिमेन त इमे वामा गिरां भाजनाः
स्वदृष्टेरतिथीभवन्तु यमुनां त्रिस्रोतसं चान्तरा ॥

Bâlarâmâyaṇa, Act. X. 86.

sitions and the works of its poets are well constructed and the mode of their recitation is, as it were, pouring honey in ears.

Râjas'ekhara and the Lâtades'a. Râjas'ekhara seems to have come much in contact with the Lâtades'a, probably through his royal patron. He has made Karpûramañjarî, the heroine of his play *Karpûramañjarî*, the daughter of the king of the Lâtades'a. The *Viddhasâlabhañjikâ* also belongs to the king of the same country. In the *Bâlarâmâyaṇa*, it is described as the crest[1] of the earth. The elegance of speech and the beauty of its ladies are much dilated upon by him in the [2]*Kâvyamîmâṉsâ* and the [3]*Bâlarâmâyaṇa*.

Ancient Indian Geography according to the Kâvyamîmâṉsâ. Râjas'ekhara seems to have been very fond of, and much acquainted with, the geography of India. In the tenth act of his *Bâlarâmâyaṇa*, he describes the countries lying on the way from Ceylon to Ayodhyâ. Comprehensive knowledge of the various countries of India is obtained from the 17th chapter of the *Kâvyamîmâṉsâ*. Hemachandra and Vâgbhata have borrowed this wholesale in their works. The information given in this chapter, however, is in brief, as he refers one, who wants further information on the subject, to his *Bhuvana-Kos'a*.

Râjas'ekhara divides आर्यावर्त into five parts 1 पूर्वदेशः, 2 दक्षिणापथः, 3 पश्चाद्देशः, 4 उत्तरापथः and 5 मध्यदेशः.

---

1 अयमसावितो विश्वम्भराशिरःशेखर इव लाटदेशः । Act X

2 पठन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः ।
जिह्वया ललितोल्लापलब्धसौन्दर्यमुद्रया ॥ Kâvyamīmāṉsā p. 34

3 यद्योनिः किल संस्कृतस्य सुदृशां जिह्वासु यन्मोदते यत्र श्रोत्रपथावतारिणि कटुर्भाषाक्षराणां रसः ।
गद्यं चूर्णपदं पदं रतिपतेस्तत्प्राकृतं यद्वचस्तांल्लाटांल्ललिताङ्गि पश्य नुदती दृष्टेर्निमेषव्रतम् ॥

किञ्च—

लक्षीकर्तुं प्रवृत्तोऽपि लाटीलब्धहवीक्षितैः ।
लक्षीभवति कन्दर्पः स्वेषामेवात्र पत्त्रिणाम् ॥ Bâlarâmâyaṇa, Act x, 48-49

पूर्वदेश is the part lying east of Benâres. It contains:—

Countries.		Mountains.	Rivers.	Products.
1 अङ्ग	9 नेपाल	1 बृहद्गृह	1 शोण	1 लवली
2 कलिङ्ग	10 पुण्ड्र	2 लोहितगिरि	2 लौहित्य	2 ग्रन्थिपर्णक
3 कोसल	11 प्राग्ज्योतिष	3 चकोर	3 गङ्गा	3 अगरु
4 तोसल	12 तामलिप्तक	4 दर्दुर	4 करतोया	4 द्राक्षा
5 उत्कल	13 मलद	5 नेपाल	5 कपिशा	5 कस्तूरिका
6 मगध	14 मल्लवर्तक	6 कामरूप	etc.	
7 मुद्गर	15 सुह्म	etc.		
8 विदेह	16 ब्रह्मोत्तर			
	etc.			

The portion lying beyond माहिष्मती is दक्षिणापथ. It consists of

Countries.		Mountains.	Rivers.	Products.
1 महाराष्ट्र	14 चोड	1 विन्ध्यदक्षिणपाद	1 नर्मदा	Same as those of the Malayas.
2 माहिषक	15 दण्डक	2 महेन्द्र	2 तापी	
3 अस्मक	16 पाण्ड्य	3 मलय	3 पयोष्णी	
4 विदर्भ	17 पल्लव	4 मेकल	4 गोदावरी	
5 कुन्तल	18 गाङ्ग	5 पाल	5 कावेरी	
6 क्रथकैशिक	19 नाशिक्य	6 मञ्जर	6 भैमरथी	
7 सूर्पारक	20 कोङ्कण	7 सह्य	7 वेणा	
8 काञ्ची	21 कोल्लगिरि	8 श्रीपर्वत	8 कृष्णवेणा	
9 केरल	22 वल्लर	etc.	9 वञ्जुरा	
10 कावेर	etc.		10 तुङ्गभद्रा	
11 मुरल			11 ताम्रपर्णी	
12 वानवासक			12 उत्पलावती	
13 सिंहल			13 रावणगङ्गा	
			etc.	

The portion lying beyond देवसभ is पश्चाद्देश. It contains:—

Countries.		Mountains.	Rivers.	Products.
1 देवसभ	6 कच्छीय	1 गोवर्धन	1 सरस्वती	1 करीर
2 सुराष्ट्र	7 आनर्त	2 गिरिनगर	2 श्वभ्रवती	2 पीलु
3 दशेरक	8 अर्बुद	3 देवसभ	3 वार्तघ्नी	3 गुग्गुलु
4 त्रवण	9 ब्राह्मणवाह	4 माल्यशिखर	4 मही	4 खर्जूर
5 भृगुकच्छ	10 यवन	5 अर्बुद	5 हिडिंबा	5 करभ
	etc.	etc.	etc.	etc.

The portion lying beyond पृथूदक is उत्तरापथ. It comprises:—

Countries.		Mountains.	Rivers.	Products.
1 शक	12 तङ्गण	1 हिमालय	1 गङ्गा	1 सरल
2 केकय	13 तुषार	2 कलिन्द	2 सिन्धु	2 देवदारु
3 वोक्काण	14 तुरुष्क	3 इन्द्रकील	3 सरस्वती	3 द्राक्षा
4 हूण	15 बर्बर	4 चन्द्राचल	4 शतद्रु	4 कुङ्कुम
5 वाणायुज	16 हरहूव	etc.	5 चन्द्रभागा	5 चमर
6 काम्बोज	17 हूहुक		6 यमुना	6 अजिन
7 वाह्लीक	18 सहुड		7 इरावती	7 सौवीर
8 वह्लव	19 हंसमार्ग		8 वितस्ता	8 स्रोतोञ्जन
9 लिम्पाक	20 रमठ		9 विपाशा	9 सैन्धव
10 कुलूत	21 करकण्ठ		10 कुहू	10 वैदूर्य
11 कीर	etc.		11 देविका	11 तुरङ्ग
			etc.	etc.

Between these lies the मध्यदेश.

Dialects of different parts of India. From the *Kâvyamîmânsâ* we gain some knowledge as to what particular dialects were spoken in different parts of India. [1]Gaudâs and other people spoke Sanskṛit, Lâtâs were fond of Prâkṛit, those living in Mârwâr,

1 गौडाद्याः संस्कृतस्थाः परिचितरुचयः प्राकृते लाटदेश्याः
सापभ्रंशप्रयोगाः सकलमरुभुवष्टक्कभादानकाश्च ।
आवन्त्याः पारियात्राः सह दशपुरजैर्भूतभाषां भजन्ते
यो मध्येमध्यदेशं निवसति स कविः सर्वभाषानिषण्णः ॥ p. 51

Takka and Bhâdânaka were fond of Apabhrans'a, those living in Avantî, Pâriyâtra and Das'apura used Bhûtabhâshâ, while those living in the Madhyades'a were well-versed in all languages.

Rajas'ekhara's love for Prakrita languages. It is said in the prologue of the *Bâlarâmayaṇa* that Râjasekhara was well-versed in all languages.[1] His definition of a Kavirâja also requires that he should be proficient in various languages. To him all the languages should be equal.[2] His *Karpûramañjarî* would seem to be an illustration of this. In another place, he says that a [3]good poet should pay attention to all the languages according to his ability, taste and curiosity. [4]One and the same idea assumes different forms of beauty according to the language in which it is expressed. A poet, whose intellect is thus ready in all the languages, acquires fame all throughout the world. In the *Bâlarâmâyaṇa*, he describes [5]Prâkṛita as elegant and possessing natural sweetness, Apabhrans'a as very elegant, and Bhûtabhâshâ as well-formed. [6]In the *Karpûramañjarî*, it is said that Sanskṛit compositions are harsh, while those in Prâkṛit are smooth.

The modes of speech and recitation of ancient Indians. Much interesting information about the modes of speech and recital of peoples of different countries of ancient India can be derived from the 7th chapter of the *Kâvyamîmâṇsâ*. [7]Mâgadhâs and some others living east of Benares speak Sanskṛit well, but are

1 सर्वभाषाविचक्षणश्च स एवमाह ।

2 स्वतन्त्रस्य पुनरेकवत् सर्वा अपि भाषाः स्युः । काव्यमीमांसा p. 51.

3 संस्कृतवत् सर्वास्वपि भाषासु यथासामर्थ्यं यथारुचि यथाकौतुकं चावहितः स्यात् । Ibid. p. 49.

4 एकोऽर्थः संस्कृतोक्त्या स सुकविरचनः प्राकृतेनापरोऽस्मिन्
अन्योऽपभ्रंशगीर्भिः किमपरमपरो भूतभाषाक्रमेण ।
द्वित्राभिः कोऽपि वाग्भिर्भवति चतसृभिः किंच कश्चिद्विवेक्तुं
यस्येत्थं धीः प्रपन्ना स्नपयति सुकवेस्तस्य कीर्तिर्जगन्ति ॥ Ibid. pp. 48 and 49.

5 गिरःश्रव्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुरः सुभव्योऽपभ्रंशः सरसरचनं भूतवचनम् ।
विभिन्नाः पन्थानः किमपि कमनीयाश्च त इमे निबद्धा यस्त्वेषां स खलु निखिलेऽस्मिन् कविवृषा ॥
Bâlarâmâyaṇa. Act. I. 10.

6 परुसा सक्कअबन्धा पाउअबन्धो वि होइ सुउमारो ।
पुरिसमहिलाणं जेत्तिअमिहन्तरं तेत्तिअमिमाणं ॥ Karpûramañjarî. Act. I. 4.

7 "पठन्ति संस्कृतं सुष्ठु कुण्ठाः प्राकृतवाचि ते ।
वाणारसीतः पूर्वेण ये केचिन्मगधादयः ॥" p. 33.

blunt in Prâkṛit. [1]A Gauda cannot speak Prâkṛit well. Either he should give up the attempt or the Prâkṛit language should be otherwise. A Gauda Brahman is neither a very clear nor a confused, neither a harsh nor a very soft, neither a deep nor a very loud speaker. [2]Whatever may be the sentiment, style or quality, all the Karṇâtâs recite proudly making a twangling sound at the end. [3]Dravidâs, without any exception, recite either prose, poetry or mixture of both in a musical way. [4]The Lâtâs, who have hatred for Saṇskṛit, speak beautiful Prâkṛit with their warbling tongue. [5]The people of Surâshṭra and Travaṇa, etc., speak Saṇskṛita, stimulating it with an admixture of Apabhraṇs'a, so as to impart beauty to their speech. [6]The Kashmirians are good poets through the favour of Sarasvatî; yet their mode of reciting sounds to the ear like a mouthful of gudûchî (cocculus cordifolius). [7]The poets of the Uttarâpatha, though refined, recite with a nasal sound. [8]Rich in properties, with the voice corresponding to the style and the perfection of arrangement of words, and divided into cæsuras, the sweet recitation of the Pânchâla poets is, as it were, a flow of honey in ears.

Female education in Râjas'ekhara's time. Râjas'ekhara's views in this connection were very forward and liberal. He

---

1 आह स्म—" ब्रह्मन्विज्ञापयामि त्वां स्वाधिकारजिहासया ।
गौडस्त्यजतु वा गाथामन्या वाऽस्तु सरस्वती ॥
नातिस्पष्टो न चाश्लिष्टो न रूक्षो नातिकोमलः ।
न मन्द्रो नातितारश्च पाठी गौडेषु वाडवः ॥

2 रसःकोऽप्यस्तु काप्यस्तु रीतिः कोप्यस्तु वा गुणः ।
सगर्वं सर्वकर्णाटाष्टंकारोत्तरपाठिनः ॥

3 गद्ये पद्येऽथवा मिश्रे काव्ये काव्यमना अपि ।
गेयगर्भे स्थितः पाठे सर्वोऽपि द्रविडः कविः ॥

4 पठन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः ।
जिह्वया ललितोल्लापलब्धसौन्दर्यमुद्रया ॥

5 सुराष्ट्रत्रवणाद्या ये पठन्त्यर्पितसौष्ठवम् ।
अपभ्रंशावदंशानि ते संस्कृतवचांस्यपि ॥

6 शारदायाः प्रसादेन काश्मीरः सुकविर्जनः ।
कर्णे गुडूचीगण्डूषस्तेषां पाठक्रमः किमु ! ॥

7 ततः पुरस्तात्कवयः ये भवन्त्युत्तरापथे ।
ते महत्यपि संस्कारे सानुनासिकपाठिनः ॥

8 मार्गानुगेन निनदेन निधिर्गुणानां सम्पूर्णवर्णरचनो यतिभिर्विभक्तः ।
पाञ्चालमण्डलभुवां सुभगः कवीनां श्रोत्रे मधु क्षरति किञ्चन काव्यपाठः ॥ pp. 33 & 34.

says that [1]women too may become poetesses like men. Accomplishment is intimately connected with the soul but does not depend upon the distinction of the sex. In his time daughters of princes and prime ministers, courtezans and wives of jesters were found well-versed in sciences and were poetesses too.

Foreign travel and the dress question. It appears from the *Kâvyamîmâṉsâ* that [2]ancient poets used to travel to foreign countries and islands and utilized their experience in those countries in their works. As regards the [3]dress to be worn, it is said that divine and other beings should be represented as putting on the dress of the country, where they live for the time being. In one's own country, however, one may adopt any dress one likes.

The colour question of Indians. From the [4]Kavisamaya, we get some idea of the colours of Indians. The colour of the easterners has been described as brown, that of southerners as dark, that of westeners as white, that of northeners as fair, while that of persons living in the Madhyades'a as dark, brown and white.

---

1 पुरुषवत् योषितोऽपि कवीभवेयुः । संस्कारो ह्यात्मनि समवैति न स्त्रैणं पौरुषं वा विभागमपेक्षते । श्रूयन्ते दृश्यन्ते च राजपुत्र्यो महामात्रदुहितरो गणिकाः कौतुकिभार्याश्च शास्त्रप्रहतबुद्धयः कवयश्च ॥ p. 53.

2 किञ्च महाकवयोऽपि देशद्वीपान्तरकथापुरुषादिदर्शनेन तत्रत्यां व्यवहृतिं निबध्नन्ति स्म । p. 12. पूर्वे हि विद्वांसः सहस्रशाखं साङ्गं च वेदमवगाह्य शास्त्राणि चावबुध्य देशान्तराणि द्वीपान्तराणि च परिभ्रम्य p. 78.

3 ततः परं दिव्यापा अपि यं देशमधिवसेयुस्तद्देश्यं वेषमाश्रयन्तो निबन्धनीयाः । स्वभूमौ तु कामचारः । p. 10.

4 तत्र पौरस्त्यानां श्यामो वर्णः, दाक्षिणात्यानां कृष्णः, पाश्चात्यानां पाण्डुः, उदीच्यानां गौरः, मध्यदेश्यानां कृष्णः श्यामो गौरश्च । p. 96.

विषयसूची ।

चतुर्थोऽध्यायः

शिष्यो द्विविधः बुद्धिमानाहार्यबुद्धिश्च । ताभ्यामन्यथाबुद्धिर्दुर्बुद्धिः । समाध्यभ्यासयोर्व्याख्ये । तयोः शक्त्युद्भासनम् । शक्तिकर्तृके प्रतिभाव्युत्पत्तिकर्मणी । प्रतिभाव्याख्या । तस्याः कारयित्रीभावयित्रीभेदेन द्वैविध्यम् । सहजाहार्यौपदेशिकीति त्रिविधा कारयित्री । तासां व्याख्याः । तदनुसारेण सारस्वतः, आभ्यासिकः, औपदेशिक इति त्रिविधाः कवयः । तेषां लक्षणानि । भावयित्रीव्याख्या । भावकत्वकवित्वयोः पृथक्त्वम् । अरोचकिनः, सतृणाभ्यवहारिणः, मत्सरिणः, तत्वाभिनिवेशिनश्चेति चत्वारः भावकाः । तेषां लक्षणानि । तत्वाभिनिवेशिनः विरलत्वम् । भावकविषये सङ्ग्रहश्लोकाः ।

पञ्चमोऽध्यायः

व्युत्पत्तिप्रतिभयोर्व्याख्ये । तयोः कतरा श्रेयसीति विचारः । उभययोगः श्रेयानिति यायावरीयमतम् । शास्त्रकविः, काव्यकविः, उभयकविश्चेति कवयस्त्रिधा। तेषां स्वस्वविषये गरीयस्त्वमिति यायावरीयमतम् । त्रिधा शास्त्रकविः, यः शास्त्रं विधत्ते, यश्च शास्त्रे काव्यं विधत्ते, योऽपि काव्ये शास्त्रार्थं निधत्ते । काव्यकविः पुनरष्टधा रचनाकविः, शब्दकविः, अर्थकविः, अलङ्कारकविः, उक्तिकविः, रसकविः, मार्गकविः, शास्त्रार्थकविरिति । रचनाकवेरुदाहरणम् । त्रिधा शब्दकविर्नामाख्यातार्थभेदेन । तेषामुदाहरणानि । अर्थकवेरुदाहरणम् । द्विधाऽलङ्कारकविः शब्दार्थभेदेन । तयोरुदाहरणे । उक्तिकविरसकविमार्गकविशास्त्रार्थकवीनामुदाहरणानि । दश च कवेरवस्थाः । बुद्धिमदाहार्यबुद्ध्योः सप्त, तिस्रश्चौपदेशिकस्य । तद्यथा काव्यविद्यास्नातको, हृदयकविः, अन्यापदेशी, सेविता, घटमानो, महाकविः, कविराजः, आवेशिकः, अविच्छेदी, सङ्क्रामयिता च । तेषां लक्षणानि । पाकविवेकः । पिचुमन्दपाकं, बदरपाकं, मृद्वीकापाकं, वार्ताकपाकं, तिन्तिडीकपाकं, सहकारपाकं, क्रमुकपाकं, त्रपुसपाकं, नालिकेरपाकमिति नवधा काव्यम् । तेषां त्रिकत्रये आद्यानां हेयता इतरेषाञ्चोपादेयता। अनवस्थितपाकस्य कपित्थपाकता

षष्ठोऽध्यायः

पदस्य व्याख्या । तस्य सुब्वृत्तिः, समासवृत्तिः, तद्धितवृत्तिः, कृद्वृत्तिः, तिङ्वृत्तिश्चेति पञ्च वृत्तयः । पदजातस्यानन्त्यम् । वाक्यस्य व्याख्या । तस्य त्रिधाऽभिधा

व्यापार: वैभक्त:, शाक्त:, शक्तिविभक्तिमयश्चेति । तेषां व्याख्या उदाहरणानि च । एकाख्यातम्, अनेकाख्यातम् (सान्तरं निरन्तरञ्च), आवृत्ताख्यातम्, एकाभिधेयाख्यातम्, परिणताख्यातम्, अनुवृत्ताख्यातम्, समुचिताख्यातम्, अध्याहृताख्यातं, कृदभिहिताख्यातम्, अनपेक्षिताख्यातमिति वाक्यं दशधा। गुणवदलङ्कृतञ्च वाक्यमेव काव्यम् । असत्यार्थाभिधायित्वान्नोपदेष्टव्यं काव्यमिति मतनिरासः । असदुपदेशकत्वान्नोपदेष्टव्यत्वमिति मतनिरासः । असभ्यार्थाभिधायित्वान्नोपदेष्टव्यं काव्यमिति मतस्य श्रुतौ च शास्त्रे चैतदर्थस्योपलब्धेर्निरासः । p. 28

सप्तमोऽध्यायः

ब्राह्मं, शैवं, वैष्णवमिति प्रणेतृभेदेन पुराणादिमतेन वाक्यं त्रिधा । स्वायम्भुवं, ऐश्वरं, आर्षम्, आर्षीकम्, आर्षिपुत्रकं चेति ब्राह्मं वचः पञ्चधा । तेषां व्याख्याः । सारस्वतकवीनां मते तु ब्रह्मविष्ण्वादिशिष्येषु चतुःषष्टावुपदिष्टं वचः पारमेश्वरम् । क्रमेण चैतस्य देवैर्देवयोनिभिश्च यथामत्युपजीव्यमानत्वाद्दिव्यत्वेन व्यपदेशः । तच्च वैबुधं, वैद्याधरं, गान्धर्वं, योगिनीगतं चेति चतुर्धा। तेषां सव्याख्योदाहरणानि। वैष्णवस्य मानुषत्वेन व्यपदेशः। तच्च वैदर्भी, गौडीया, पाञ्चाली, चेति रीतित्रयभेदेन त्रिधा। काकुर्वक्रोक्तिर्नाम शब्दालङ्कारोऽयमिति रुद्रटमतस्य निरासः । काकोः पाठधर्मत्वम् । साकाङ्क्षा निराकाङ्क्षा चेति तस्या द्वैविध्यम् । आक्षेपगर्भा, प्रश्नगर्भा, वितर्कगर्भा चेति त्रिधा साकाङ्क्षा । निराकाङ्क्षाऽपि विधिरूपा, उत्तररूपा, निर्णयरूपेति त्रिविधा । तासामुदाहरणानि । अभ्युपगमानुनयकाकूदाहरणम् । अभ्यनुज्ञोपहासकाकूदाहरणम् । त्रिचतुरकाकुयोगोदाहरणे । काकुकलनायां सामान्यपाठप्रतिष्ठायां च सङ्ग्रहश्लोकाः । मगधगौडकर्णाटद्रविडलाटसुराष्ट्रकाश्मीरोत्तरापथपाञ्चालोद्भवानां कवीनां पाठप्रतिष्ठायां परिकरश्लोकाः । p. 34

अष्टमोऽध्यायः

श्रुतिः, स्मृतिः, इतिहासः, पुराणं, प्रमाणविद्या, समयविद्या, राजसिद्धान्तत्रयी, लोको, विरचना, प्रकीर्णकम्, उचितसंयोगः, योक्तृसंयोगः, उत्पाद्यसंयोगः, संयोगविकारः इत्येताः काव्यार्थानां षोडश योनयः । श्रौत-स्मार्त-ऐतिहासिक-पौराणिक-मैमांसिक-सांख्यीय-न्यायवैशेषिकीय-बौद्धीय-लौकायतिक-आर्हत-शैवसिद्धान्तीय-पाञ्चरात्र-बौद्धसिद्धान्तीय-नाट्यशास्त्रीय-कामसूत्रीय-लौकिक-विरचनाविषयक-हस्तिशि-

स्वीकरणापरनामधेयं हरणम्। तद्वदर्धप्रयोगे व्यस्तार्धप्रयोगे च। पाद एवान्यथालंकरणं पादोनहरणं वा न स्वीकरणम्। भिन्नार्थानां पादानामेकेन पादेनान्वयनं कवित्वमेव, तद्वत् कतिपयपदैकदेशप्रयोगौ। वाक्यस्यान्यथा व्याख्यानमपि न स्वीकरणं हरणं वा। परकीयस्य स्वीयत्वेन विलपनं दोषोदाहरणम्। मूल्यक्रयोऽपि हरणम्। नास्त्यचौरः कविजनः, परं तु यो निगूहितुं जानाति, स विना वाच्यं नन्दति। कविः कश्चिदुत्पादकः, कश्चित्परिवर्तकः, कश्चिदाच्छादकः, कश्चित्संवर्गकः, परं तु यः शब्दार्थोक्तिषु किञ्चन नूतनं पश्येत्, प्राच्यं किञ्चन चोल्लिखेत्, स महाकविः। p. 62

द्वादशोऽध्यायः

अर्थहरणस्य विचारः। अन्ययोनिर्निह्नुतयोनिरयोनिरिति त्रयो भेदाः। अन्ययोनिर्द्विधा प्रतिबिम्बकल्प आलेख्यप्रख्यश्च। निह्नुतयोनिरपि द्विधा तुल्यदेहितुल्यः परपुरप्रवेशसदृशश्च। अयोनिः पुनरेकादृश एव। व्याख्या उदाहरणानि च प्रतिबिम्बकल्पादिचतुर्णामर्थानाम्। अमीषामर्थानामयस्कान्तवच्चान्वर्थाः भ्रामकचुम्बककर्षकद्रावकाः चत्वारः लौकिकाः कवयः। पञ्चमश्च चिन्तामणिरलौकिकोऽदृष्टचरार्थदर्शी। तेषां व्याख्याः। चिन्तामणेः लौकिकालौकिकमिश्रत्वेन त्रयो भेदाः। तेषामुदाहरणानि। प्रतिबिम्बकल्पादिचतुर्णामर्थानां प्रत्येकमाष्टक्यवशाद्द्वात्रिंशद्धरणोपायाः। तत्र प्रतिबिम्बकल्पस्याष्टौ विकल्पाः व्यस्तकः, खण्डं, तैलबिन्दुः, नटनेपथ्यं, छन्दोविनिमयः, हेतुव्यत्ययः, सङ्क्रान्तकं, सम्पुटश्च। तेषामुदाहरणानि। सोऽयं कवेरवकवित्वदायी सर्वथा प्रतिबिम्बकल्पः परिहरणीयः। p. 68

त्रयोदशोऽध्यायः

आलेख्यप्रख्यतुल्यदेहितुल्यपरपुरप्रवेशसदृशानां प्रत्येकमष्टौ भेदाः। तत्र समक्रमः, विभूषणमोषः, व्युत्क्रमः, विशेषोक्तिः, उत्तंसः, नटनेपथ्यम्, एकपरिकार्यः, प्रत्यापत्तिः इति आलेख्यप्रख्यस्य अष्टौ भेदाः। विषयपरिवर्तः, द्वन्द्वविच्छित्तिः, रत्नमाळा, सङ्ख्योल्लेखः, चूलिका (संवादिनी विसंवादिनीति द्विरूपा), विधानापहारः, माणिक्यपुञ्जः, कन्द इति तुल्यदेहितुल्यस्याष्टौ भेदाः। अनयोर्मार्गयोरनुग्राह्यत्वम्। हुडयुद्धं, प्रतिकञ्चुकं, वस्तुसंचारः, धातुवादः, सत्कारः, जीवञ्जीवकः, भावमुद्रा, तद्विरोधी इति परपुरप्रवेशसदृशस्य अष्टौ भेदाः। इति द्वात्रिंशद् हरणोपायाः। अर्थवैपरीत्येन च तेषां प्रतियोगिनः। एतेषां हानोपादानविज्ञाने कवित्वम्। p. 78

राजशेखरविरचिता काव्यमीमांसा

कविरहस्यम् ।

प्रथमोऽध्यायः शास्त्रसङ्ग्रहः ।

अथातः काव्यं मीमांसिष्यामहे यथोपदिदेश श्रीकण्ठः परमेष्ठि-वैकुण्ठादिभ्यश्चतुःषष्टये शिष्येभ्यः । सोऽपि भगवान्स्वयम्भूरिच्छा-जन्मभ्यः स्वान्तेवासिभ्यः । तेषु सारस्वतेयो वृन्दीयसामपि वन्द्यः काव्यपुरुष आसीत् । तं च सर्वसमयविदं दिव्येन चक्षुषा भविष्य-दर्थदर्शिनं भूर्भुवःस्वस्त्रितयवर्त्तिनीषु प्रजासु हितकाम्यया प्रजापतिः काव्यविद्याप्रवर्त्तनायै प्रायुङ्क्त । सोऽष्टादशाधिकरणीं दिव्येभ्यः काव्यविद्यास्नातकेभ्यः सप्रपञ्चं प्रोवाच । तत्र कविरहस्यं सहस्राक्षः समाम्नासीत्, औक्तिकमुक्तिगर्भः, रीतिनिर्णयं सुवर्णनाभः, आनुप्रा-सिकं प्रचेतायनः, [1]यमकानि चित्रं चित्राङ्गदः, शब्दश्लेषं शेषः, वास्तवं पुलस्त्यः, औपम्यमौपकायनः, अतिशयं पाराशरः, अर्थश्लेषमुतथ्यः, उभयालङ्कारिकं कुबेरः, वैनोदिकं कामदेवः, रूपकनिरूपणीयं भरतः, रसाधिकारिकं नन्दिकेश्वरः, दोषाधिकरणं धिषणः, गुणौपादानिक-मुपमन्युः, औपनिषदिकं कुचमारः इति । ततस्ते पृथक् पृथक् स्वशा-स्त्राणि विरचयाञ्चक्रुः । इत्थङ्कारञ्च प्रकीर्णत्वात् सा किञ्चिदुच्चिच्छिदे । इतीयं प्रयोजकाङ्गवती सङ्क्षिप्य सर्वमर्थमल्पग्रन्थेन अष्टादशाधिक-रणी प्रणीता । तस्या अयं प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः । शास्त्रसङ्ग्रहः,

---

1 चित्राङ्गद may go with यमकानि too.

शास्त्रनिर्देशः, काव्यपुरुषोत्पत्तिः, पदवाक्यविवेकः, पाठप्रतिष्ठा, अर्थानुशासनं, वाक्यविधयः, कविविशेषः, कविचर्या, राजचर्या, काकुप्रकाराः, शब्दार्थहरणोपायाः, कविसमयः, देशकालविभागः, भुवनकोश, इति कविरहस्यं प्रथममधिकरणमित्यादि । इति सूत्राण्यथैतेषां व्याख्याभाष्यं भविष्यति ।

समासव्यासविन्यासः सैष शिष्यहिताय नः ।
चित्रोदाहरणैर्गुर्वी ग्रन्थेन तु लघीयसी ॥
इयं नः काव्यमीमांसा काव्यव्युत्पत्तिकारणम् ।
इयं सा काव्यमीमांसा मीमांसा यत्र वाग्लवः ।
वाग्लवं न स जानाति न विजानाति यस्त्विमाम् ॥
यायावरीयः सङ्क्षिप्य मुनीनां मतविस्तरम् ।
व्याकरोत्काव्यमीमांसां कविभ्यो राजशेखरः ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः शास्त्रसङ्ग्रहः ॥

द्वितीयोऽध्यायः शास्त्रनिर्देशः ।

इह हि वाङ्मयमुभयथा शास्त्रं काव्यं च । शास्त्रपूर्वकत्वात् काव्यानां पूर्वं शास्त्रेष्वभिनिविशेत। नह्यप्रवर्त्तितप्रदीपास्ते तत्त्वार्थसार्थमध्यक्षयन्ति । तच्च द्विधा अपौरुषेयं पौरुषेयं च। अपौरुषेयं श्रुतिः। सा च मन्त्रब्राह्मणे। विवृतक्रियातन्त्रा मन्त्राः । मन्त्राणां स्तुतिनिन्दा.....विनियोगग्रन्थो ब्राह्मणम्। ऋग्यजुःसामवेदास्त्रयी। अथर्वणश्च तुरीयः। तत्रार्थव्यवस्थितपादा ऋचः। ताः सगीतयः सामानि। अच्छन्दांस्यगीतानि यजूंषि। ऋचो यजूंषि (सामानि) चाथर्वणं त इमे चत्वारो वेदाः। इतिहासवेदधनुर्वेदौ गान्धर्वायुर्वेदावपि चोपवेदाः। "वेदोपवेदात्मा सार्ववर्णिकः पञ्चमो गेयवेदः" इति द्रौहिणिः। शिक्षा, कल्पो, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दोविचितिः, ज्योतिषं च

षडङ्गानि" इत्याचार्याः। "उपकारकत्वादलङ्कारः सप्तममङ्गम्" इति यायावरीयः। ऋते च तत्स्वरूपपरिज्ञानाद्वेदार्थानवगतिः। यथा—

"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति॥"

सेयं शास्त्रोक्तिः। प्रत्यधिकरणं च ऋचं यजुः सामाथर्वणं ब्राह्मणं चोदाहृत्य भाषामुदाहरिष्यामः। तत्र वर्णानां स्थानकरणप्रयत्नादिभिः निष्पत्तिनिर्णयिनी शिक्षा आपिशलीयादिका। नानाशाखाधीतानां मन्त्राणां विनियोजकं सूत्रं कल्पः। सा च यजुर्विद्या। शब्दानामन्वाख्यानं व्याकरणम्। निर्वचनं निरुक्तम्। छन्दसां प्रतिपादयित्री छन्दोविचितिः। ग्रहगणितं ज्योतिषम्। अलङ्कारव्याख्यानं तु पुरस्तात्। पौरुषेयं तु पुराणम्, आन्वीक्षिकी, मीमांसा, स्मृतितन्त्रमिति चत्वारि शास्त्राणि। तत्र वेदाख्यानोपनिबन्धनप्रायं पुराणमष्टादशधा। यदाहुः—

"सर्गः प्रतिसंहारः कल्पो मन्वन्तराणि वंशविधिः।
जगतो यत्र निबद्धं तद्विज्ञेयं पुराणमिति॥"

"पुराणप्रविभेद एवेतिहासः" इत्येके। स च द्विधा परिक्रियापुराकल्पाभ्याम्। यदाहुः—

"परिक्रिया पुराकल्प इतिहासगतिर्द्विधा।
स्यादेकनायका पूर्वा द्वितीया बहुनायका॥"

तत्र रामायणं भारतं चोदाहरणे। आन्वीक्षिकीं तु विद्यावसरे वक्ष्यामः। निगमवाक्यानां न्यायैः सहस्रेण विवेक्त्री मीमांसा। सा च द्विविधा विधिविवेचनी ब्रह्मनिदर्शनी च। अष्टादशैव श्रुत्यर्थस्मरणात्स्मृतयः। "तानीमानि चतुर्दश विद्यास्थानानि, यदुत वेदाश्चत्वारः, षडङ्गानि, चत्वारि शास्त्राणि" इत्याचार्याः। तान्येतानि कृत्स्नामपि भूर्भुवःस्वस्त्रयीं व्यासज्य वर्त्तन्ते। तदाहुः—

"विद्यास्थानानां गन्तुमन्तं न शक्तो
जीवेद्वर्षाणां योऽपि साग्रं सहस्रं।

तस्मात्सङ्क्षेपादर्थसन्दोह उक्तो
व्यासः संत्यक्तो ग्रन्थभीरुप्रियार्थम् ॥"

"सकलविद्यास्थानैकायतनं पञ्चदशं काव्यं विद्यास्थानम्" इति यायावरीयः । गद्यपद्यमयत्वात् कविधर्मत्वात् हितोपदेशकत्वाच्च । तद्धि शास्त्राण्यनुधावन्ति । "वार्त्ता कामसूत्रं शिल्पिशास्त्रं दण्डनीतिरिति पूर्वैः सहाष्टादश विद्यास्थानानि" इत्यपरे । आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः । "दण्डनीतिरेवैका विद्या" इत्यौशनसाः । दण्डभयाद्धि कृत्स्नो लोकः स्वेषु स्वेषु कर्मस्ववतिष्ठते । "वार्त्ता दण्डनीतिर्द्वे विद्ये" इति बार्हस्पत्याः । वृत्तिर्विनयग्रहणं च स्थितिहेतुर्लोकयात्रायाः । "त्रयीवार्त्तादण्डनीतयस्तिस्रो विद्याः" इति मानवाः । त्रयी हि वार्त्तादण्डनीत्योरुपदेष्ट्री । "आन्वीक्षिकी त्रयीवार्त्तादण्डनीतयश्चतस्रो विद्या" इति कौटिल्यः । आन्वीक्षिक्या हि विवेचिता त्रयी वार्त्तादण्डनीत्योः प्रभवति । "पञ्चमी साहित्यविद्या" इति यायावरीयः । सा हि चतसृणामपि विद्यानां निष्यन्दः । आभिर्द्धर्मार्थौ यद्विद्यात्तद्विद्यानां विद्यात्वम् । तत्र त्रयी व्याख्याता । द्विधा चान्वीक्षिकी पूर्वोत्तरपक्षाभ्याम् । अर्हद्भदन्तदर्शने लोकायतं च पूर्वः पक्षः । साङ्ख्यं न्यायवैशेषिकौ चोत्तरः । त इमे षट्[1] तर्काः । तत्र च तिस्रः कथा भवन्ति वादो, जल्पो, वितण्डा च । मध्यस्थयोस्तत्त्वावबोधाय वस्तुतत्त्वपरामर्शो वादः । विजिगीषोः स्वपक्षसिद्धये छलजातिनिग्रहादिपरिग्रहो जल्पः । स्वपक्षस्यापरिग्रहित्री परपक्षस्य दूषयित्री वितण्डा । कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च वार्त्ता । आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डस्तस्य नीतिर्दण्डनीतिः । तस्यामायत्ता लोकयात्रेति शास्त्राणि । सामान्यलक्षणं चैषाम्—

"सरितामिव प्रवाहास्तुच्छाः प्रथमं यथोत्तरं विपुलाः ।
ये शास्त्रसमारम्भा भवन्ति लोकस्य ते वन्द्याः ॥"

---

१ B. omits षट् तर्काः । तत्र च.

सूत्रादिभिश्चैषां प्रणयनम्। तत्र सूत्रणात् सूत्रम्। यदाहुः—

"अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम्।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रकृतो विदुः॥"

सूत्राणां सकलसारविवरणं वृत्तिः। सूत्रवृत्तिविवेचनं पद्धतिः। आक्षिप्य भाषणाद्भाष्यम्। अन्तर्भाष्यं समीक्षा। अवान्तरार्थविच्छेदश्च सा। यथासम्भवमर्थस्य टीकनं टीका। विषमपदभञ्जिका पञ्जिका। अर्थप्रदर्शनकारिका कारिका। उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्ता वार्त्तिकमिति शास्त्रभेदाः।

"भवति प्रथयन्नर्थं लीनं समभिप्लुतं स्फुटीकुर्वन्।
अल्पमनल्पं रचयन्ननल्पमल्पं च शास्त्रकविः॥"

शास्त्रैकदेशस्य प्रक्रिया प्रकरणम्। अध्यायादयस्त्ववान्तरविच्छेदाः।[1] कृतिभिः स्वतन्त्रतया प्रणीता इत्यपरिसङ्ख्येया अनाख्येयाश्च। शब्दार्थयोर्यथावत्सहभावेन विद्या साहित्यविद्या। उपविद्यास्तु चतुःषष्टिः। ताश्च कला इति विदग्धवादः। स आजीवः काव्यस्य। तमौपनिषदिके वक्ष्यामः।

इत्यनन्तोऽभियुक्तानामत्र संरम्भविस्तरः।
त्यक्तो निपुणधीगम्यो ग्रन्थगौरवकारणात्॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः शास्त्रनिर्देशः॥

तृतीयोऽध्यायः काव्यपुरुषोत्पत्तिः।

एवं गुरुभ्यो गिरः पुण्याः पुराणीः शृणुमः स्म, यत्किल धिषणं शिष्याः कथाप्रसङ्गे पप्रच्छुः, कीदृशः पुनरसौ सारस्वतेयः काव्यपुरुषो वो गुरुः? इति। स तान् बृहताम्पतिरूचे।

पुरा पुत्रीयन्ती सरस्वती तुषारगिरौ तपस्यामास। प्रीतेन मनसा

१ B. विच्छेदः.

तां विरिञ्चि[1]ः प्रोवाच पुत्रं ते सृजामि । अथैषा काव्यपुरुषं सुषुवे । सोऽभ्युत्थाय सपादोपग्रहं छन्दस्वतीं वाचमुदचीचरत् ।

"यदेतद्वाङ्मयं विश्वमर्थमूर्त्त्या विवर्त्तते ।
सोऽस्मि काव्यपुमानम्ब पादौ वन्देय तावकौ ॥"

तामाम्नायदृष्टचरीमुपलभ्य भाषाविषये छन्दोमुद्रां देवी ससम्मदमङ्कपर्यङ्केनादाय तमुदलापयत् । "वत्स सच्छन्दस्काया गिरः प्रणेतर्वाङ्मयमातरमपि मातरं मां विजयसे । प्रशस्यतमं चेदमुदाहरन्ति यदुत 'पुत्रात्पराजयो द्वितीयं पुत्रजन्म' इति । त्वत्तः पूर्वे हि विद्वांसो गद्यं ददृशुर्न पद्यम् । त्वदुपज्ञमथातः छन्दस्वद्वचः प्रवर्त्स्यति । अहो श्लाघनीयोऽसि । शब्दार्थौ ते शरीरं, संस्कृतं मुखं, प्राकृतं बाहुः, जघनमपभ्रंशः, पैशाचं पादौ, उरो मिश्रम् । समः प्रसन्नो मधुर उदार ओजस्वी चासि । उक्तिचणं च ते वचो, रस आत्मा, रोमाणि छन्दांसि, प्रश्नोत्तरप्रवह्लिकादिकं च वाक्केलिः, अनुप्रासोपमादयश्च त्वामलङ्कुर्वन्ति । भविष्यतोऽर्थस्याभिधात्री श्रुतिरपि भवन्तमभिस्तौति ॥

"चत्वारि शृङ्गास्त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासोऽस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्य(र्त्यां)माविवेश ॥"

"तथापि संवृणु प्रगल्भस्य पुंसः कर्म, बालोचितं चेष्टस्व" इति निगद्य निवेश्य चैनमनोकहाश्रयिणि गण्डशैलतलतल्पे स्नातुमभ्रगङ्गां जगाम । तावच्च कुशान् समिधश्च समाहर्त्तुं निःसृतो महामुनिरुशनाः परिवृत्ते पूषण्युष्मोपप्लुतं तमद्राक्षीत् । कस्यायमनाथो बाल इति चिन्तयन्स्वमाश्रमपदमनैषीत् । क्षणादाश्वस्तश्च स सारस्वतेयस्तस्मै छन्दस्वतीं वाचं समचारयत् । अकस्माद्विस्मापयन्स चाभ्युवाच ।

"या दुग्धाऽपि न दुग्धेव कविदोग्धृभिरन्वहं ।
हृदि नः सन्निधत्तां सा सूक्तिधेनुः सरस्वती ॥" इति

तत्पूर्वकमध्येतॄणां च सुमेधस्त्वमादिदेश । ततः प्रभृति तमुशनसं सन्तः कविरित्याचक्षते । तदुपचाराच्च कवयः कवय इति लोक-

१ B विरंचः.

यात्रा। कविशब्दश्च कवृ वर्णे इत्यस्य धातोः काव्यकर्मणो रूपम्। काव्यैकरूपत्वाच्च सारस्वतेयेऽपि काव्यपुरुष इति भक्त्या प्रयुञ्जते। ततश्च विनिवृत्ता वाग्देवी तत्र पुत्रमपश्यन्ती मध्येहृदयं चक्रन्द। प्रसङ्गागतश्च वाल्मीकिर्मुनिवृषा सप्रश्रयं तमुदन्तमुदाहृत्य भगवत्यै भृगुसूतेराश्रमपदमदर्शयत्। सापि प्रस्नुतपयोधरा पुत्रायाङ्कपालीं ददाना शिरसि च चुम्बन्ती स्वस्तिमता चेतसा प्राचेतसायाऽपि महर्षये निभृतं सच्छन्दांसि वचांसि प्रायच्छत्। अनुप्रेषितश्च स तया निषादनिहतसहचरीकं क्रौञ्चयुवानं करुणक्रेङ्कारया गिरा, क्रन्दन्तमुदीक्ष्य शोकवान् श्लोकमुज्जगाद।

"मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥"

ततो दिव्यदृष्टिर्देवी तस्मा अपि श्लोकाय वरमदात्, यदुतान्यदनधीयानो यः प्रथममेनमध्येष्यते स सारस्वतः कविः संपत्स्यत इति। स तु महामुनिः प्रवृत्तवचनो रामायणमितिहासं समदृभत्; द्वैपायनस्तु श्लोकप्रथमाध्यायी तत्प्रभावेन शतसाहस्रीं संहितां भारतम्। एकदा तु ब्रह्मर्षिवृन्दारकयोः श्रुतिविवादे दाक्षिण्यवान्देवः स्वयम्भूस्तामिमां निर्णेत्रीमुद्दिदेश। उपश्रुतवृत्तान्तश्च मातरं व्रजन्तीं सोऽनुवव्राज। वत्स परमेष्ठिनाऽननुमतस्य ते न ब्रह्मलोकयात्रा निःश्रेयसायेत्यभिदधाना हठान्न्यवर्तयदेनमात्मना तु प्रववृते। ततः स काव्यपुरुषो रुषा निश्चक्राम। प्रियं मित्रमस्य च कुमारः साक्रन्दं रुदन्नभ्यधीयत गौर्या तात तूष्णीमास्स्व साऽहमेषा निषेधामीति निगदन्ती समचिन्तयत्। प्रायः प्राणभृतां प्रेमाणमन्तरेण नान्यद्बन्धनमस्ति, तदेतस्य वशीकरणं कामपि स्त्रियं सृजामीति विचिन्तयन्ती साहित्यविद्यावधूमुदपादयदादिशच्चैनामेष ते रुषा धर्मपतिः पुरः प्रतिष्ठते तदनुवर्त्तस्वैनं निवर्तय च। भवन्तोऽपि हन्त मुनयः काव्यविद्यास्नातकाश्चरितमेतयोः स्तुध्वमेतद्धि वः

---

१ A भृगुभूतेः. २ A भयान्. ३ B निषेधयामीति. ४ B साहित्यवधू०. ५ B एतद्विधं.

काव्यसर्वस्वं भविष्यतीत्यभिधाय भगवती भवानी जोषमासिष्ट। तेऽपि तथा कर्त्तुमवतस्थिरे।

अथ सर्वे प्रथमं प्राचीं दिशं शिश्रियुर्यत्राङ्गवङ्गसुह्मब्रह्मपुण्ड्राद्या जनपदाः। तत्राऽभियुञ्जाना तमौमेयीयं वेषं यथेष्टमसेविष्ट । स तत्रत्याभिः स्त्रीभिरन्वक्रियत । सा प्रवृत्ती रौद्रमागधी । तां ते मुनयोऽभितुष्टुवुः—

"आर्द्रार्द्रचन्दनकुचार्पितसूत्रहारः
सीमन्तचुम्बिसिचयः स्फुटबाहुमूलः।
दूर्वाप्रकाण्डरुचिरास्वगुरूपभोगा-
द्गौडाङ्गनासु चिरमेष चकास्तु वेषः॥"

यदृच्छयाऽपि यादृङ्नेपथ्यः स सारस्वतेय आसीत् तद्वेषाश्च पुरुषा बभूवुः। साऽपि सैव प्रवृत्तिः। यदपरं नृत्तवाद्यादिकमेषा चक्रे सा भारती वृत्तिः। तां ते मुनय इति समानं पूर्वेण । तथाविधाकल्पयापि तया यदऽवशम्वदीकृतः समासवदनुप्रासवद्योगवृत्तिपरम्परागर्भं जगाद सा गौडीया रीतिः । तां ते मुनय इति समानं पूर्वेण। वृत्तिरीतिस्वरूपं यथावसरं वक्ष्यामः। ततश्च स पञ्चालान्प्रत्युच्चचाल यत्र पाञ्चालशूरसेनहस्तिनापुरकाश्मीरवाहीकबाह्लीकबाह्लवेयादयो जनपदाः । तत्राऽभियुञ्जाना तमौमेयीति समानं पूर्वेण। सा पाञ्चालमध्यमा प्रवृत्तिः। तां ते मुनयोऽभितुष्टुवुः—

"ताडङ्कवल्गनतरङ्गितगण्डलेख-
मानाभिलम्बिदरदोलिततारहारम्।
आश्रोणिगुल्फपरिमण्डलितोत्तरीयं
वेषं नमस्यत महोदयसुन्दरीणाम्॥"

किञ्चिदार्द्रितमना यन्नेपथ्यः स सारस्वतेय आसीदिति समानं पूर्वेण। साऽपि यदीषन्नृत्तगीतवाद्यविलासादिकं दर्शयांबभूव सा सात्त्वती वृत्तिः। आविद्धगतिमत्त्वात्सा चारभटी । तां ते मुनय इति समानं पूर्वेण। तथाविधाकल्पयापि तया यदीषद्वशम्वदीकृत

ईषदसमासं ईषदनुप्राससमुपचारगर्भञ्च जगाद सा पाञ्चाली रीतिः। तां ते मुनय इति समानं पूर्वेण। ततः सोऽवन्तीन्प्रत्युच्चचाल यत्राऽवन्तीवैदिशसुराष्ट्रमालवार्बुदभृगुकच्छादयो जनपदाः। तत्राऽभियुञ्जाना तमौमेयीति समानं पूर्वेण। सा प्रवृत्तिरावन्ती। पाञ्चालमध्यमादाक्षिणात्ययोरन्तरचारिणी हि सा। अत एव सात्त्वतीकैशिक्यौ तत्र वृत्ती। तां ते मुनयोऽभितुष्टुवुः—

"पाञ्चालनेपथ्यविधिर्नराणां
स्त्रीणां पुनर्नन्दतु दाक्षिणात्यः।
यज्जल्पितं यच्चरितादिकं त-
दन्योन्यसंभिन्नमवन्तिदेशे॥"

ततश्च स दक्षिणां दिशमाससाद यत्र मलयमेकलकुन्तलकेरलपालमञ्जरमहाराष्ट्रगङ्गकलिङ्गादयो जनपदाः। तत्राऽभियुञ्जाना तमौमेयीति समानं पूर्वेण। सा दाक्षिणात्या प्रवृत्तिः। तां ते मुनयोऽभितुष्टुवुः।

"आमूलतो वलितकुन्तलचारुचूड-
श्चूर्णालकप्रचयलाञ्छितभालभागः।
कक्षानिवेशनिबिडीकृतनीविरेष
वेषश्चिरं जयति केरलकामिनीनाम्[1]॥"

तामनुरक्तमनाः स यन्नेपथ्यः सारस्वतेय आसीदिति समानं पूर्वेण। सापि यद्विचित्रनृत्तगीतवाद्यविलासादिकमाविर्भावयामास सा कैशिकीवृत्तिस्तां ते मुनय इति समानं पूर्वेण। यदत्यर्थं च स तया वशम्वदीकृतः स्थानानुप्रासवदसमासं योगवृत्तिगर्भं च जगाद सा वैदर्भी रीतिः। तां ते मुनय इति समानं पूर्वेण। तत्र वेषविन्यासक्रमः प्रवृत्तिः, विलासविन्यासक्रमो वृत्तिः, वचनविन्यासक्रमो रीतिः। "चतुष्टयी गतिर्वृत्तीनां प्रवृत्तीनां च, देशानां पुनरानन्त्यं तत्कथमिव कार्त्स्न्येन परिग्रहः" इत्याचार्याः। अनन्तानपि हि देशांश्चतुर्धैवाकल्प्य कल्पयन्ति। "चक्रवर्तिक्षेत्रं

---

१ B मानिनीनाम्.

सामान्येन तद्वान्तरविशेषैः पुनरनन्ता एव" इति यायावरीयः । दक्षिणात्समुद्रादुदीचीं दिशं प्रति योजनसहस्रं चक्रवर्तिक्षेत्रं, तत्रैष नेपथ्यविधिः । ततः परं दिव्याद्या अपि यं देशमधिवसेयुस्तद्देश्यं वेषमाश्रयन्तो निबन्धनीयाः । स्वभूमौ तु कामचारः । द्वीपान्तरभवानां तदनुसारेण वृत्तिप्रवृत्ती । रीतयस्तु तिस्रस्तास्तु पुरस्तात् । तत्रास्ति मनोजन्मनो देवस्य क्रीडावासो विदर्भेषु वत्सगुल्मं नाम नगरम् । तत्र सारस्वतेयस्तामौमेयीं गन्धर्ववत्परिणिनाय । ततस्तद्वधूवरं विनिवृत्त्य तेषु प्रदेशेषु विहरमाणं तुषारगिरिमेवाजगाम, यत्र गौरी सरस्वती च मिथः सम्बन्धिन्यौ तस्थतुः । तौ च कृतवन्दनौ दम्पती दत्त्वाशिषं प्रभावमयेन वपुषा कविमानसनिवासिनौ चक्रतुः । तयोश्च कविलोकस्वर्गसर्गं तमकल्पतां, यत्र काव्यमयेन शरीरेण मर्त्यमधिवसन्तो दिव्येन देहेन कवय आकल्पं मोदन्ते ।

इत्येष काव्यपुरुषः पुरा सृष्टः स्वयम्भुवा ।
एवं विभज्य जानानः प्रेत्य चेह च नन्दति ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः काव्यपुरुषोत्पत्तिः ॥

चतुर्थोऽध्यायः पदवाक्यविवेकः ।

द्विविधं शिष्यमाचक्षते यदुत बुद्धिमानाहार्यबुद्धिश्च । यस्य निसर्गतः शास्त्रमनुधावति बुद्धिः स बुद्धिमान् । यस्य च शास्त्राभ्यासः संस्कुरुते बुद्धिमसावाहार्यबुद्धिः । त्रिधा च सा, स्मृतिर्मतिः प्रज्ञेति । अतिक्रान्तस्यार्थस्य स्मर्त्री स्मृतिः । वर्त्तमानस्य मन्त्री मतिः । अनागतस्य प्रज्ञात्री प्रज्ञेति । सा त्रिप्रकाराऽपि कवीनामुपकर्त्री । तयोर्बुद्धिमान् शुश्रूषते शृणोति गृह्णीते धारयति विजानात्यूहतेऽपोहति तत्त्वं चाभिनिविशते । आहार्यबुद्धेरप्येत एव गुणाः किन्तु प्रशास्तारमपेक्षन्ते । अहरहः सुगुरूपासना तयोः प्रकृष्टो गुणः । सा हि बुद्धिविकाशकामधेनुः । तदाहुः—

"प्रथयति पुरः प्रज्ञाज्योतिर्यथार्थपरिग्रहे
तदनु जनयत्यूहापोहक्रियाविशदं मनः।
अभिनिविशते तस्मात्तत्त्वं तदेकमुखोदयं
सह परिचयो विद्यावृद्धैः क्रमादमृतायते॥"

ताभ्यामन्यथाबुद्धिर्दुर्बुद्धिः। तत्र बुद्धिमतः प्रतिपत्तिः। स खलु सकृदभिधानप्रतिपन्नार्थः कविमार्गं मृगयितुं गुरुकुलमुपासीत। आहार्यबुद्धेस्तु द्वयमप्रतिपत्तिः सन्देहश्च। स खल्वप्रतिपन्नमर्थं प्रतिपत्तुं सन्देहं च निराकर्त्तुमाचार्यानुपतिष्ठेत। दुर्बुद्धेस्तु सर्वत्र मतिविपर्यास एव। स हि नीलीमेचकितसिचयकल्पोऽनाधेयगुणान्तरत्वात्तं यदि सारस्वतोऽनुभावः प्रसादयति तमौपनिषदिके वक्ष्यामः। "काव्यकर्मणि कवेः समाधिः परं व्याप्रियते" इति श्यामदेवः। मनस एकाग्रता समाधिः। समाहितं चित्तमर्थान्पश्यति। उक्तञ्च—

"सारस्वतं किमपि तत्सुमहारहस्यं
यद्गोचरे च विदुषां निपुणैकसेव्यं।
तत्सिद्धये परमयं परमोऽभ्युपायो
यच्चेतसो विदितवेद्यविधेः समाधिः॥"

"अभ्यासः" इति मङ्गलः। अविच्छेदेन शीलनमभ्यासः। स हि सर्वगामी सर्वत्र निरतिशयं कौशलमाधत्ते। समाधिरान्तरः प्रयत्नो बाह्यस्त्वभ्यासः। तावुभावपि शक्तिमुद्भासयतः। "सा केवलं काव्ये हेतुः" इति यायावरीयः। विप्रसृतिश्च सा प्रतिभाव्युत्पत्तिभ्याम्। शक्तिकर्तृके हि प्रतिभाव्युत्पत्तिकर्मणी। शक्तस्य प्रतिभाति शक्तश्च व्युत्पद्यते। या शब्दग्राममर्थसार्थमलङ्कारतन्त्रमुक्तिमार्गमन्यदपि तथाविधमधिहृदयं प्रतिभासयति सा प्रतिभा। अप्रतिभस्य पदार्थसार्थः परोक्ष इव, प्रतिभावतः पुनरपश्यतोऽपि

---

१ B क्रियाविसरं. २ A वृत्तिः. ३ B काव्यहेतुः. ४ Explained in A in the margin as दूरवर्तिनी.

प्रत्यक्ष इव । यतो मेधाविरुद्रकुमारदासादयो जात्यन्धाः कवयः श्रूयन्ते । किञ्च महाकवयोऽपि देशद्वीपान्तरकथापुरुषादिदर्शनेन तत्रत्यां व्यवहृतिं निबध्नन्ति स्म । तत्र देशान्तरव्यवहारः—

"प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे पुण्याभिषेकक्रिया ।
ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो
यत्काङ्क्षन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी ॥"

द्वीपान्तरव्यवहारः—"अनेन सार्द्धं विहराम्बुराशे-
स्तीरेषु ताडीवनमर्मरेषु ।
द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पै-
रपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥"

कथापुरुषव्यवहारः—"हरोऽपि तावत्परिवृत्तधैर्य-
श्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बफलाधरौष्ठे[1]
व्यापारयामास विलोचनानि ॥"

आदिग्रहणात्— "तथागतायां परिहासपूर्वं
सख्यां[2] सखी वेत्रभृदाबभाषे ।
बाले व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां
वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥"

सा च द्विधा कारयित्री भावयित्री च । कवेरुपकुर्वाणा कारयित्री । साऽपि त्रिविधा सहजाऽऽहार्यौपदेशिकी च । जन्मान्तरसंस्कारापेक्षिणी सहजा । जन्मसंस्कारयोनिराहार्या । मन्त्रतन्त्राद्युपदेशप्रभवा औपदेशिकी । ऐहिकेन कियतापि संस्कारेण प्रथमां तां सहजेति व्यपदिशन्ति । महता पुनराहार्या । औपदेशिक्याः पुनरैहिक एव उपदेशकालः, ऐहिक एव संस्कारकालः । त इमे

१ A ०रुणौष्ठे. २ A सख्या.

त्रयोऽपि कवयः सारस्वत, आभ्यासिक, औपदेशिकश्च । जन्मान्तरसंस्कारप्रवृत्तसरस्वतीको बुद्धिमान्सारस्वतः । इह जन्माभ्यासोद्भासितभारतीक आहार्यबुद्धिराभ्यासिकः । उपदेशितदर्शितवाग्विभवो दुर्बुद्धिरौपदेशिकः । तस्मान्नेतरौ तन्त्रशेषमनुतिष्ठताम् । "नहि प्रकृतिमधुरा द्राक्षा फाणितसंस्कारमपेक्षते" इत्याचार्याः । "न" इति यायावरीयः । एकार्थं हि क्रियाद्वयं द्वैगुण्याय सम्पद्यते । "तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान्" इति श्यामदेवः । यतः—

"सारस्वतः स्वतन्त्रः स्याद्भवेदाभ्यासिको मितः ।
औपदेशकविस्त्वत्र वल्गु फल्गु च जल्पति ॥"

"उत्कर्षः श्रेयान्" इति यायावरीयः । स चानेकगुणसन्निपाते भवति । किञ्च—

"बुद्धिमत्त्वं च काव्याङ्गविद्यास्वभ्यासकर्म च ।
कवेश्चोपनिषच्छक्तिस्त्रयमेकत्र दुर्लभम् ॥
काव्यकाव्याङ्गविद्यासु कृताभ्यासस्य धीमतः ।
मन्त्रानुष्ठाननिष्ठस्य नेदिष्ठा कविराजता ॥"

कवीनां तारतम्यतश्चैष प्रायो वादः ।

"एकस्य तिष्ठति कवेर्गृह एव काव्य-
मन्यस्य गच्छति सुहृद्भवनानि यावत् ।
न्यस्याविदग्धवदनेषु पदानि शश्व-
त्कस्याऽपि सञ्चरति विश्वकुतूहलीव ॥"

सेयं कारयित्री । भावकस्योपकुर्वाणा भावयित्री । सा हि कवेः श्रममभिप्रायं च भावयति । तया खलु फलितः कवेर्व्यापारतरुरन्यथा सोऽवकेशी स्यात् । "कः पुनरनयोर्भेदो यत्कविर्भावयति भावकश्च कविः" इत्याचार्याः । तदाहुः—

"प्रतिभातारतम्येन प्रतिष्ठा भुवि भूरिधा ।
भावकस्तु कविः प्रायो न भजत्यधमां दशाम् ॥"

"न" इति कालिदासः । पृथगेव हि कवित्वाद्भावकत्वं, भावकत्वाच कवित्वं । स्वरूपभेदाद्विषयभेदाच । यदाहुः—

"कश्चिद्वाचं रचयितुमलं श्रोतुमेवाऽपरस्तां
कल्याणी ते मतिरुभयथा विस्मयं नस्तनोति ।
नह्येकस्मिन्नतिशयवतां सन्निपातो गुणाना-
मेकः सूते कनकमुपलस्तत्परीक्षाक्षमोऽन्यः ॥"

"ते च द्विधाऽरोचकिनः, सतृणाभ्यवहारिणश्च" इति मङ्गलः । "कवयोऽपि भवन्ति" इति वामनीयाः । "चतुर्द्धा" इति यायावरीयः मत्सरिणस्तत्त्वाभिनिवेशिनश्च । "तत्र विवेकिनः पूर्वे तद्विपरीतास्तु ततोऽनन्तराः" इति वामनीयाः । "अरोचकिता हि तेषां नैसर्गिकी ज्ञानयोनिर्वा । नैसर्गिकीं हि[1] संस्कारशतेनाऽपि वङ्गमिव कालिकां ते न[2] जहति । ज्ञानयोनौ तु तस्यां विशिष्टज्ञेयवति वचसि रोचकितावृत्तिरेव" इति यायावरीयः । किश्च सतृणाभ्यवहारिता सर्वसाधारिणी । तथाहि व्युत्पित्सोः कौतुकिनः सर्वस्य सर्वत्र प्रथमं सा । प्रतिभाविवेकविकलता हि न गुणागुणयोर्विभागसूत्रं पातयति । ततो बहु त्यजति बहु च गृह्णाति । विवेकानुसारेण हि बुद्धयो मधु निष्यन्दन्ते । परिणामे तु यथार्थदर्शी स्यात् । विभ्रमभ्रंशश्च निःश्रेयसं सन्निधत्ते । मत्सरिणस्तु प्रतिभातमपि न प्रतिभातं, परगुणेषु वाचंयमत्वात् । स पुनरमत्सरी ज्ञाता च विरलः[3] । तदुक्तम्—

"कस्त्वं भोः कविरस्मि काप्यभिनवा सूक्तिः सखे पठ्यतां
त्यक्ता काव्यकथैव सम्प्रति मया कस्मादिदं श्रूयतां ।
यः सम्यग्विविनक्ति दोषगुणयोः सारं स्वयं सत्कविः
सोऽस्मिन्भावक एव नास्त्यथ भवेद्दैवान्न निर्म्मत्सरः ॥"

तत्त्वाभिनिवेशी तु मध्येसहस्रं यद्येकस्तदुक्तम्—

"शब्दानां विविनक्ति गुम्फनविधीनामोदते सूक्तिभिः
सान्द्रं लेढि रसामृतं[4] विचिनुते तात्पर्यमुद्रां च यः ।

१ A reads न after हि. २ A omits न. ३ B विरलं. ४ A रसोदयं.

पुण्यैः सङ्घटते विवेक्तृविरहादन्तर्मुखं ताम्यतां
केषामेव कदाचिदेव सुधियां काव्यश्रमज्ञो जनः ॥
स्वामी मित्रं च मन्त्री च शिष्यश्चाचार्य एव च ।
कवेर्भवति ही चित्रं किं हि तद्यन्न भावकः ॥
काव्येन किं कवेस्तस्य तन्मनोमात्रवृत्तिना ।
नीयन्ते भावकैर्यस्य न निबन्धा दिशो दश ॥
सन्ति पुस्तकविन्यस्ताः काव्यबन्धा गृहे गृहे ।
द्वित्रास्तु भावकमनःशिलापट्टनिकुट्टिताः ॥
सत्काव्ये विक्रियाः काश्चिद्भावकस्योल्लसन्ति ताः ।
सर्वाभिनयनिर्णीतौ दृष्टा नाट्यसृजा नयाः ॥
वाग्भावको भवेत्कश्चित्कश्चिद्धृदयभावकः ।
सात्त्विकैराङ्गिकैः कश्चिदनुभावैश्च भावकः ॥
गुणादानपरः कश्चिद्दोषा[1]दानपरोऽपरः ।
गुणदोषा[2]हृतित्यागपरः कश्चन भावकः ॥
अभियोगे समानेऽपि विचित्रो यदयं क्रमः ।
तेन विद्मः प्रसादोऽत्र नृणां हेतुरमानुषः ॥
न निसर्गकविः शास्त्रे न क्षुण्णः कवते च यः ।
विडम्बयति सा[3]त्मानमाग्रहग्रहिलः किल ॥
कवित्वं न स्थितं यस्य काव्ये च कृतकौतुकः ।
तस्य सिद्धिः सरस्वत्यास्तन्त्रमन्त्रप्रयोगतः ॥
पदान्तरं वेत्ति सुधीः स्ववाक्यपरवाक्ययोः ।
तदा स सिद्धो मन्तव्यः कुकविः कविरेव वा ॥"
कारयित्रीभावयित्र्याविती मे प्रतिभाभिदे ।
अथातः कथयिष्यामो व्युत्पत्तिं काव्यमातरम् ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः पदवाक्यविवेकः । काव्यविशेषेषु कारयित्री भावयित्री नाम समीक्षा ॥

---

१ A दोषहान०. २ A गुणदोषा हृदि. ३ A सोत्मानं.

पञ्चमोऽध्यायः काव्यपाककल्पः ।

"बहुज्ञता व्युत्पत्तिः" इत्याचार्याः । सर्वतोदिक्का हि कविवाचः । तदुक्तम्—"प्रसरति किमपि कथञ्चन नाभ्यस्ते गोचरे वचः कस्य ।
इदमेव तत्कवित्वं यद्वाचः सर्वतोदिक्काः ॥"

"उचितानुचितविवेको व्युत्पत्तिः" इति यायावरीयः । "प्रतिभाव्युत्पत्त्योः प्रतिभा श्रेयसी" इत्यानन्दः । सा हि कवेरव्युत्पत्तिकृतं दोषमशेषमाच्छादयति । तदाह—

"अव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्त्या संव्रियते कवेः ।
यस्त्वशक्तिकृतस्तस्य झगित्येवावभासते ॥"

शक्तिशब्दश्चायमुपचरितः प्रतिभाने वर्त्तते ।

"एतत्किं शिरसि स्थितं मम पितुः खण्डं सुधाजन्मनो
लालाटं किमिदं विलोचनमिदं हस्तेऽस्य किं पन्नगाः ।
इत्थं क्रौञ्चरिपोः क्रमादुपगते दिग्वाससः शूलिनः
प्रश्ने वामकरोपरोधसुभगं देव्याः स्मितं पातु वः ॥"

"व्युत्पत्तिः श्रेयसी" इति मङ्गलः ॥ सा हि कवेरशक्तिकृतं दोषमशेषमाच्छादयति । तथा हि—

"कवेः संव्रियतेऽशक्तिर्व्युत्पत्त्या काव्यवर्त्मनि ।
वैदग्धीचित्तचित्तानां हेया शब्दार्थगुम्फना ॥"

व्युत्पत्तिर्यथा—"कृतः कण्ठे निष्को नहि किमुत तन्वी मणिलता
कृशं लीलापत्त्रं श्रवसि निहितं कुण्डलमुचि ।
न कौशेयं चित्रं वसनमवदातं तु वसितं
समासन्नीभूते निधुवनविलासे वनितया ॥"

"प्रतिभाव्युत्पत्ती मिथः समवेते श्रेयस्यौ" इति यायावरीयः । न खलु लावण्यलाभादृते रूपसम्पदृते रूपसम्पदो वा[1] लावण्यलब्धिर्महते सौन्दर्याय । उभययोगो यथा—

१ B omits वा.

"जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।
भर्त्तुर्नृत्यानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
सम्भूताम्भोजशोभां विदधदभिनयाद्दण्डपादो भवान्याः ॥"

प्रतिभाव्युत्पत्तिमांश्च कविः कविरित्युच्यते । स च त्रिधा । शास्त्रकविः काव्यकविरुभयकविश्च । "तेषामुत्तरोत्तरीयो गरीयान्" इति श्यामदेवः । "न" इति यायावरीयः । यथा स्वविषये सर्वो गरीयान् । नहि राजहंसश्चन्द्रिकापानाय प्रभवति, नापि चकोरोऽद्भ्यः क्षीरोद्धरणाय । यच्छास्त्रकविः काव्ये रससम्पदं विच्छिनत्ति । यत्काव्यकविः शास्त्रे तर्ककर्कशमप्यर्थमुक्तिवैचित्र्येण श्लथयति । उभयकविस्तूभयोरपि वरीयान्यद्युभयत्र परं प्रवीणः स्यात् । तस्मात्तुल्यप्रभावावेव शास्त्रकाव्यकवी । उपकार्योपकारकभावं तु मिथः शास्त्रकाव्यकव्योरनुमन्यामहे । यच्छास्त्रसंस्कारः काव्यमनुगृह्णाति शास्त्रैकप्रवणता तु निगृह्णाति । काव्यसंस्कारोऽपि शास्त्रवाक्यपाकमनुरुणद्धि काव्यैकप्रवणता तु विरुणद्धि । तत्र त्रिधा शास्त्रकविः । यः शास्त्रं विधत्ते, यश्च शास्त्रे काव्यं संविधत्ते, योऽपि काव्ये शास्त्रार्थं निधत्ते । काव्यकविः पुनरष्टधा । तद्यथा रचनाकविः, शब्दकविः, अर्थकविः, अलङ्कारकविः, उक्तिकविः, रसकविः, मार्गकविः, शास्त्रार्थकविरिति । तत्र रचनाकविः—

"लोलल्लाङ्गूलवल्लीवलयितबकुलानोकहस्कन्धगोलै-
र्गोलाङ्गूलैर्नदद्भिः प्रतिरसितजरत्कन्दरामन्दिरेषु ।
खण्डेषूद्दण्डपिण्डीतगरतरलकाः प्रापिरे येन वेला-
मालङ्ख्योत्तालतल्लस्फुटितपुटकिनीबन्धवो गन्धवाहाः ॥"

त्रिधा च शब्दकविर्नामाख्यातार्थभेदेन । तत्र नामकविः—

"विद्येव पुंसो महिमेव राज्ञः
प्रज्ञेव वैद्यस्य दयेव साधोः ।

१ A reads विदधदभिनवां. २ B reads ॰तान.

लज्जेव शूरस्य मृजेव यूनो
विभूषणं तस्य नृपस्य सैव ॥"

आख्यातकविर्यथा—"उच्चैस्तरां जहसुराजहृषुर्जगर्जु-
राजघ्निरे भुजतटीनिकरैः स्फुरद्भिः ।
सन्तुष्टुवुर्मुमुदिरे बहु मेनिरे च
वाचं गुरोरमृतसम्भवलाभगर्भाम् ॥"

नामाख्यातकविः—"हतत्विषोऽन्धाः शिथिलांशबाहवः
श्रियो विषादेन विचेतना इव ।
न चुक्रुशुर्नो रुरुदुर्न सस्वनु-
र्न चेलुरासुर्लिखिता इव क्षणम् ॥"

अर्थकविः—"देवी पुत्रमसूत नृत्यत गणाः किं तिष्ठतेत्युद्भुजे
हर्षाद्भृङ्गिरिटावुदाहृतगिरा चामुण्डयाऽऽलिङ्गिते ।
पायाद्वो जितदेवदुन्दुभिघनध्वानप्रवृत्तिस्तयो-
रन्योन्याङ्कनिपातजर्जरजरत्स्थूलास्थिजन्मा रवः ॥"[1]

द्विधाऽलङ्कारकविः शब्दार्थभेदेन । तयोः शब्दालङ्कारः—

"न प्राप्तं विषमरणं प्राप्तं पापेन कर्मणा विषमरणं च ।[2]
न मृतो भागीरथ्यां मृतोऽहमुपगुह्य मन्दभागी रथ्याम् ॥"

अर्थाऽलङ्कारः—"भ्रान्तजिह्वापताकस्य फणच्छत्रस्य वासुकेः ।
दंष्ट्राशलाकादारिद्र्यं कर्त्तुं योग्योऽस्ति मे भुजः ॥"

उक्तिकविः—"उदरमिदमनिन्द्यं मानिनीश्वासलाव्यं[3]
स्तनतटपरिणाहो दोर्लता लेह्यसीमा ।
स्फुरति च वदनेन्दुर्दृक्प्रणालीनिपेय-
स्तदिह सुदृशि कल्याः केलयो यौवनस्य ॥"

यथा वा—"प्रतीच्छत्याशोकीं किसलयपरावृत्तिमधरः
कपोलः पाण्डुत्वादवतरति ताडीपरिणतिं ।

---

१ B. रन्योन्याङ्कनिपातजर्जरजरत्सूरास्थिजन्मा. २ A. प्राप्तमपापेन कर्मणा विषमरणं.
३ B. लव्यं.

परिम्लानप्रायामनुवदति दृष्टिः कमलिनी-
मितीयं माधुर्यं स्पृशति च तनुत्वं च भजते ॥"

रसकविः—"एतां विलोकय तनूदरि[1] ताम्रपर्णी-
मम्भोनिधौ विवृतशुक्तिपुटोद्धृतानि ।
यस्याः पयांसि परिणाहिषु हारमूर्त्या
वामभ्रुवां परिणमन्ति पयोधरेषु ॥"

मार्गकविः—"मूलं वालकवीरुधां सुरभयो जातीतरूणां त्वचः
सारश्चन्दनशाखिनां किसलयान्यार्द्राण्यशोकस्य च ।
शैरीषी कुसुमोद्गतिः परिणमन्मोचं च सोऽयं गणः
ग्रीष्मेणोष्महरः पुरा किल ददे दग्धाय पञ्चेषवे ॥"

शास्त्रार्थकविः—"आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ
ज्ञानोद्रेकाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।
यं वीक्षन्ते[2] कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्ता-
त्तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥"

एषां द्वित्रैर्गुणैः कनीयान्, पञ्चकैर्मध्यमः, सर्वगुणयोगी महाकविः। दश च कवेरवस्था भवन्ति । तत्र च बुद्धिमदाहार्यबुद्ध्योः सप्त, तिस्रश्च औपदेशिकस्य। तद्यथा काव्यविद्यास्नातको, हृदयकविः, अन्यापदेशी, सेविता, घटमानो, महाकविः, कविराज, आवेशिकः, अविच्छेदी, सङ्क्रामयिता[3] च। यः कवित्वकामः काव्यविद्योपविद्याग्रहणाय गुरुकुलान्युपास्ते स विद्यास्नातकः। यो हृदय एव कवते निह्नुते च स हृदयकविः। यः स्वमपि काव्यं दोषभयादन्यस्येत्यपदिश्य पठति सोऽन्यापदेशी। यः प्रवृत्तवचनः पौरस्त्यानामन्यतमच्छायामभ्यस्यति स सेविता। योऽनवद्यं कवते न तु प्रबध्नाति स घटमानः। योऽन्यतरप्रबन्धे प्रवीणः स महाकविः। यस्तु तत्र तत्र भाषाविशेषे तेषु प्रबन्धेषु तस्मिंस्तस्मिंश्च रसे स्वतन्त्रः स कविराजः। ते यदि जगत्यपि कतिपये । यो मन्त्राद्युपदेशवशाल्लब्धसिद्धिरावे-

१ A. तलोदरि. २ A & B वीक्ष्यन्ते. ३ B संक्रमयिता.

शसमकालं कवते स आवेशिकः । यो यदैवेच्छति तदैवाविच्छिन्नवचनः सोऽविच्छेदी । यः कन्याकुमारादिषु सिद्धमन्त्रः[1] सरस्वतीं सङ्क्रामयति[2] स सङ्क्रामयिता[3] । सततमभ्यासवशतः सुकवेः वाक्यं पाकमायाति । "कः पुनरयं पाकः?" इत्याचार्याः । "परिणामः" इति मङ्गलः । "कः पुनरयं परिणामः?" इत्याचार्याः । "सुपां तिङां च श्रवः·(प्रि?)या[4] व्युत्पत्तिः" इति मङ्गलः । सौशब्द्यमेतत् । "पदनिवेशनिष्कम्पता पाकः" इत्याचार्याः । तदाहुः—

"आवापोद्धरणे[5] तावद्यावद्दोलायते मनः ।
पदानां स्थापिते स्थैर्ये हन्त सिद्धा सरस्वती ॥"

"आग्रहपरिग्रहादपि पदस्थैर्यपर्यवसायस्तस्मात्पदानां परिवृत्तिवैमुख्यं पाकः" इति वामनीयाः ॥ तदाहुः—

"यत्पदानि त्यजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुतां ।
तं शब्दन्यायनिष्णाताः शब्दपाकं प्रचक्षते ॥"

"इयमशक्तिर्न पुनः पाकः" इत्यवन्तिसुन्दरी । यदेकस्मिन्वस्तुनि महाकवीनामनेकोऽपि पाठः परिपाकवान्भवति, तस्माद्रसोचितशब्दार्थसूक्तिनिबन्धनः पाकः । यदाह—

"गुणालङ्काररीत्युक्तिशब्दार्थग्रथनक्रमः ।
स्वदते सुधियां येन वाक्यपाकः स मां प्रति ॥"

तदुक्तम्—"सति वक्तरि सत्यर्थे शब्दे सति रसे सति ।
अस्ति तन्न विना येन परिस्रवति वाङ्मधु ॥"

"कार्यानुमेयतया यत्तच्छब्दनिवेद्यः परं पाकोऽभिधाविषयस्तत्सहृदयप्रसिद्धिसिद्ध एव व्यवहाराङ्गमसौ" इति यायावरीयः । स च कविग्रामस्य काव्यमभ्यस्यतो नवधा भवति । तत्राद्यन्तयोरस्वादु पिचुमन्दपाकम्, आदावस्वादु परिणामे मध्यमं बदरपाकम्, आदावस्वादु परिणामे स्वादु मृद्वीकापाकम्, आदौ मध्यममन्ते चा[6]स्वादु वार्त्ताकपाकम्, आद्यन्तयोर्मध्यमं तिन्तिडीकपाकम्, आदौ

१ A. सिद्धिमन्त्रः. २ B. संक्रमयति. ३ B. संक्रमयिता. ४ B. श्रवः· पामुत्पत्ति. ५ B. अवापो०. ६ B च.

मध्यममन्ते स्वादु सहकारपाकम्, आदावुत्तममन्ते चास्वादु क्रमुकपाकम्, आदावुत्तममन्ते मध्यमं त्रपुसपाकम्, आद्यन्तयोः स्वादु नालिकेरपाकमिति। तेषां त्रिष्वपि त्रिकेषु पाकाः प्रथमे त्याज्याः। वरमकविर्न पुनः कुकविः स्यात्। कुकविता हि सोच्छ्वासं मरणम्। मध्यमाः संस्कार्याः। संस्कारो हि सर्वस्य गुणमुत्कर्षति। द्वादशवर्णमपि सुवर्णं पावकपाकेन हेमीभवति। शेषा ग्राह्याः। स्वभावशुद्धं हि न संस्कारमपेक्षते। न मुक्तामणेः शाणस्तारतायै प्रभवति। अनवस्थितपाकं पुनः कपित्थपाकमामनन्ति। तत्र पलालधूननेन अन्नकणलाभवत्सुभाषितलाभः।

सम्यगभ्यस्यतः काव्यं नवधा परिपच्यते।
हा[१]नोपादानसूत्रेण विभजेत्तद्धि बुद्धिमान्॥
अयमत्रैव शिष्याणां दर्शितस्त्रिविधो विधिः।
किन्तु त्रिविधमप्येतत्त्रिजगत्यस्य वर्त्तते॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
शिष्यविशेषेषु काव्यपाककल्पः पञ्चमोऽध्यायः॥

षष्ठोऽध्यायः पदवाक्यविवेकः।

व्याकरणस्मृतिनिर्णीतः शब्दो निरुक्तनि[२]घण्ट्वादिभिर्निर्दिष्टस्तदभिधेयोऽर्थस्तौ पदम्। तस्य पञ्च वृत्तयः सुब्वृत्तिः, समासवृत्तिः, तद्धितवृत्तिः, कृद्वृत्तिः, तिङ्वृत्तिश्च। गौरश्वः पुरुषो हस्तीति जातिवाचिनः शब्दाः। हरो हरिर्हिरण्यगर्भः काल आकाशं दिगिति द्रव्यवाचिनः। श्वेतः कृष्णो रक्तः पीत इति च गुणवाचिनः। प्रादयश्चादयश्चासत्त्ववचनाः। नगरमुप प्रस्थितः पन्थाः, वृक्षमनु द्योतते विद्युदिति कर्मप्रवचनीयाः। "सेयं सुब्वृत्तिः पञ्चतय्यपि वाङ्मयस्य माता"इति विद्वांसः। सुब्वृत्तिरेव समासवृत्तिः। व्याससमासा-

---

१ B reads हारो. २ B निर्घंटादिभिः.

वेवानयोर्भेदहेतू । सा च षोढा द्वन्द्वादिभेदेन । तत्र षट्समासीसमासस्सूक्तम्—

“द्वन्द्वोऽस्मि द्विगुरस्मि च[1] गृहे च मे सततमव्ययीभावः ।
तत्पुरुष कर्म धारय येनाऽहं स्यां बहुव्रीहिः ॥”

तद्धितवृत्तिः पुनरनन्ता । तद्धि शास्त्रप्रायो वादो यदुत तद्धितमूढाः पाणिनीयाः । माञ्जिष्ठं रौचनिकं सौरं सैन्धवं वैयासीयमिति तद्धितान्ताः । प्रातिपदिकविषया चेयम्[2] । कृद्वृत्तिश्च धातुविषया । कर्त्ता हर्त्ता कुम्भकारो नगरकार इति कृदन्ताः । तिङ्वृत्तिर्दशधा दशलकारीभेदेन । द्विधा च सा धातुसुब्धातुविषयत्वेन । अपाक्षीत् पचति पक्ष्यतीति धातवीयान्याख्यातानि । अपल्लवयत् पल्लवयति पल्लवयिष्यतीति सौब्धातवीयानि । तदिदमित्थङ्कारं पञ्चप्रकारमपि पदजातं मिथः समन्वीयमानमानन्त्याय कल्पते । तज्जन्मा चैष विदुषां वादो यत्किल दिव्यं समासहस्रं बृहस्पतिर्वक्ता शतक्रतुरध्येता तथापि नान्तः शब्दराशेरासीत् । तत्र दयितसुब्वृत्तयो विदर्भाः । वल्लभसमासवृत्तयो[3] गौडाः । प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः । कृत्प्रयोगरुचय उदीच्याः । अभीष्टतिङ्वृत्तयः सर्वेऽपि सन्तः । तेषां च विशेषलक्षणानुसन्धानेनावर्द्धताख्यातगणः । उक्तञ्च—

“विशेषलक्षणविदां प्रयोगाः प्रतिभान्ति ये ।
आख्यातराशिस्तैरेष प्रत्यहं ह्युपचीयते ॥”

पदानामभिधित्सितार्थग्रन्थनाकरः सन्दर्भो वाक्यम् । “तस्य च त्रिधाऽभिधाव्यापारः” इत्यौद्भटाः । वैभक्तः शाक्तः शक्तिविभक्तिमयश्च । प्रतिपदं श्रूयमाणासूपपदविभक्तिषु कारकविभक्तिषु वा वैभक्तः । लुप्तास्वपि विभक्तिषु समाससामर्थ्यात्तदर्थावगतौ शाक्तः । उभयात्मा च शक्तिविभक्तिमयः । तत्र वैभक्तः—

“नमस्तस्मै वराहाय लीलयोद्धरते महीं ।
खुरयोर्मध्यगो यस्य मेरुः खणखणायते ॥”

---

१ B न. २ A adds च. ३ A गतयो.

शाक्तः[1]—"वित्रस्तशत्रुः स्पृहयालुलोकः
प्रपन्नसामन्त उदग्रसत्त्वः ।
अधिष्ठितौदार्यगुणोऽसिपत्र-
जितावनिर्नास्ति नृपस्त्वदन्यः ॥

यथा वा—"कण्ठदोलायितोद्दामनीलेन्दीवरदामकाः ।
हरिभीत्याश्रिताशेषकालियाहिकुला इव ॥"

शक्तिविभक्तिमयः—"अथागादेकदा स्पष्टचतुराशामुखश्रुतिः ।
तं ब्रह्मेव शरत्कालः प्रोत्फुल्लकमलासनः ॥"

तत्र वाक्यं दशधा । एकाख्यातम्, अनेकाख्यातम्, आवृत्ताख्यातम्, एकाभिधेयाख्यातं, परिणताख्यातम्, अनुवृत्ताख्यातं, समुचिताख्यातम्, अध्याहृताख्यातं, कृदभिहिताख्यातम्, अनपेक्षिताख्यातमिति ॥

तत्रैकाख्यातम्—"जयत्येकपदाक्रान्तसमस्तभुवनत्रयः ।
द्वितीयपदविन्यासव्याकुलाभिनयः शिवः ॥"

अनेकाख्यातम् । तच्च द्विधा सान्तरं निरन्तरम् ॥ तयोः प्रथमम्—
"देवासुरास्तमथ मन्थगिरां विरामे
पद्मासनं जय जयेति बभाषिरे च ।
द्राग्भेजिरे च परितो बहु मेनिरे च
स्वाग्रेसरं विदधिरे च ववन्दिरे च ॥"

द्वितीयम्—"त्वं पासि हंसि तनुषे मनुषे बिभर्षि
विभ्राजसे सृजसि संहरसे विरौषि ।
आस्से निरस्यसि सरस्यसि रासि लासि
सङ्क्रीडसे ब्रुडसि मेधसि मोदसे च ॥"

"आख्यातपरतन्त्रा वाक्यवृत्तिरतो यावदाख्यातमिह वाक्यानि" इत्याचार्याः । "एकाकारतया कारकग्रामस्यैकार्थतया च वचोवृत्तेरेकमेवेदं वाक्यम्" इति यायावरीयः ।

---

[1] B ०शाकः.

आवृत्ताख्यातम्—"जयत्यमलकौस्तुभस्तबकितांशपीठो हरि-
र्जयन्ति च मृगेक्षणाश्चलदपाङ्गदृष्टिक्रमाः ।
ततो जयति मल्लिका तदनु सर्वसंवेदना-
विनाशकरणक्षमो जयति पञ्चमस्य ध्वनिः ॥"

एकाभिधेयाख्यातम्—
"हृष्यति चूतेषु चिरं तुष्यति बकुलेषु मोदते मरुति ।
इह हि मधौ कलकूजिषु पिकेषु च प्रीयते रागी ॥"

परिणताख्यातम्—"सोऽस्मिन्जयति जीवातुः पञ्चेषोः पञ्चमध्वनिः ।
ते च चैत्रे विचित्रैलाकक्कोलीकेलयोऽनिलाः ॥"

अनुवृत्ताख्यातम्—"चरन्ति चतुरम्भोधिवेलोद्यानेषु दन्तिनः ।
चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासो गुणाश्च ते ॥"

समुचिताख्यातम्—"परिग्रहभराक्रान्तं दौर्गत्यगतिचोदितं ।
मनो गन्त्रीव कुपथे चीत्करोति च याति च ॥"

यथा च—"स देवः सा दंष्ट्रा कृतकिटिविलासस्मितसिता
द्वयं दिश्यात्तुभ्यं मुदमिदमुदारं जयति च ।
उदञ्चद्भिर्भूयस्तरलितनिवेशा वसुमती
यदग्रे यच्छ्वासैर्गिरिगुडकलीलामुदवहत् ॥"

अध्याहृताख्यातम्—"दोर्दण्डताण्डवभ्रष्टमुडुखण्डं बिभर्ति यः ।
व्यस्तपुष्पाञ्जलिपदे चन्द्रचूडः श्रिये स वः ॥"

कृदभिहिताख्यातम्—"अभिमुखे मयि संहृतमीक्षितं
हसितमन्यनिमित्तकथोदयं ।
विनयबाधितवृत्तिरतस्तया
न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥"

अनपेक्षिताख्यातम्—"कियन्मात्रं जलं विप्र? जानुदघ्नं नराधिप ।
तथापीयमवस्था ते न सर्वत्र भवादृशाः ॥"

गुणवदलङ्कृतञ्च वाक्यमेव काव्यम् ॥ "असत्यार्थाभिधायित्वान्नो-
पदेष्टव्यं काव्यम्"इत्येके ॥ यथा—

"स्तेमः स्तोकोऽपि नाङ्गे श्वसितमविकलं चक्षुषां सैव वृत्तिः
मध्येक्षीराब्धि मग्नाः स्फुटमथ च वयं कोऽयमीदृक्प्रकारः ।
इत्थं दिग्भित्तिरोधःक्षतविसरतया मांसलैस्त्वद्यशोभिः
स्तोकावस्थानदुःस्थैस्त्रिजगति धवले विस्मयन्ते मृगाक्ष्यः ॥"

यथा च—

"भ्रश्यद्भूभुग्नभोगीश्वरफणपवनाध्मातपातालतालुः
त्रुट्यन्नानागिरीन्द्रावलिशिखरखरास्फाललोलाम्बुराशिः ।
उद्यन्नीरन्ध्रधूलीविधुरसुरवधूमुच्यमानोपशल्यः
कल्पोद्योगस्य यस्य त्रिभुवनदमनः सैन्यसम्मर्द आसीत् ॥"

आहुश्च—"दृष्टं किञ्चिददृष्टमन्यदपरं वाचालवार्त्तार्पितं
भूयस्तुण्डपुराणतः परिणतं किञ्चिच्च शास्त्रश्रुतं ।
सूक्त्या वस्तु यदत्र चित्ररचनं तत्काव्यमव्याहतं
रत्नस्येव न तस्य जन्म जलधेर्नो रोहणाद्वा गिरेः ॥"

"न" इति यायावरीयः—

"नासत्यं नाम किञ्चन काव्ये यस्तु स्तुत्येष्वर्थवादः ।
स न परं कविकर्मणि श्रुतौ च शास्त्रे च लोके च ॥"

तत्र श्रौतः—"पुष्पिण्यौ चरतो जङ्घे भूष्णुरात्मा फलेग्रहिः ।
शेरेऽस्य सर्वे पाप्मानः श्रमेण प्रपथे हताः ॥"

शास्त्रीयः—"आपः पवित्रं प्रथमं पृथिव्या-
मपां पवित्रं परमं च मन्त्राः ।
तेषां च सामर्ग्यजुषां पवित्रं
महर्षयो व्याकरणं निराहुः ॥"

किञ्च—"यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले ।
सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः॥"

---

१ A explains as उपकण्ठः. २ A ०दसनः. ३ B स्तुत्यर्थवादः. ४ A पुष्पिन्यौ.
५ B सर्वेपाप्मानः.

"कः ? । वाग्योगविदेव । कुत एतत् ? । यो हि शब्दाञ्जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति । यथैव हि शब्दज्ञाने धर्म, एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा । गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः । अथ योऽवाग्योगवित् अज्ञानं तस्य शरणम् । नात्यन्तायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यजानन्वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः । कः ? । अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगवित् विज्ञानं तस्य शरणम् । क्व पुनरिदं पठितम् ? । भ्राजा नाम श्लोकाः । किञ्च भोः श्लोका अपि प्रमाणम् ? । किञ्चातः ? । यदि प्रमाणमयमपि श्लोकः प्रमाणं भवितुमर्हति ।"

'यद्युदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् ।
पीतं न गमयेत्स्वर्गं किं तत्क्रतुगतं नयेत् ॥' इति

"प्रमत्तगीत एष तत्रभवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणमेव" इति गोनर्दीयः ।

लौकिकः—"गुणानुरागमिश्रेण यशसा तव सर्पता ।
दिग्वधूनां मुखे जातमकस्मादर्द्धकुङ्कुमम् ॥"

"असदुपदेशकत्वात्तर्हि नोपदेष्टव्यं काव्यम्" इत्यपरे । यथा एवं—

"वयं बाल्ये डिम्भांस्तरुणिमनि यूनः परिणता-
वपीच्छामो वृद्धान्परिणयविधेस्तु स्थितिरियं ।
त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुममार्गेण किमिदं
न नो गोत्रे पुत्रि क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत् ॥"

"अस्त्ययमुपदेशः किन्तु निषेध्यत्वेन न विधेयत्वेन" इति यायावरीयः । य एवंविधा विधयः परस्त्रीषु पुंसां सम्भवन्ति तानवबुध्येतेति कवीनां भावः । किञ्च कविवचनायत्ता लोकयात्रा । "सा च निःश्रेयसमूलम्" इति महर्षयः । यदाहुः—

"काव्यमय्यो गिरो यावच्चरन्ति विशदा भुवि ।
तावत्सारस्वतं स्थानं कविरासाद्य मोदते ॥"

किञ्च—"श्रीमन्ति राज्ञां चरितानि यानि
प्रभुत्वलीलाश्च सुधाशिनां याः ।
ये च प्रभावास्तपसामृषीणां
ताः सत्कविभ्यः श्रुतयः प्रसूताः ॥"

उक्तञ्च—"ख्याता नराधिपतयः कविसंश्रयेण
राजाश्रयेण च गताः कवयः प्रसिद्धिं ।
राज्ञा समोऽस्ति न कवेः परमोपकारी
राज्ञो न चास्ति कविना सदृशः सहायः ॥
वल्मीकजन्मा स कविः पुराणः
कवीश्वरः सत्यवतीसुतश्च ।
यस्य प्रणेता तदिहानवद्यं
सारस्वतं वर्त्म न कस्य वन्द्यम् ? ॥"

"असभ्यार्थाभिधायित्वान्नोपदेष्टव्यं काव्यम्" इति च केचित् । यथा—

"प्रसर्पन्प्रग्रीवैर्भृतभुवनकुक्षिर्झणझणा-
करालः प्रागल्भ्यं वदति तरुणीनां प्रणयिषु ।
विलासव्यत्यासाज्जघनफलकास्फालनघन-
स्फुटच्छेदोत्सिक्तः कलकनककाञ्चीकलकलः ॥"

अपि च—"नित्यं त्वयि प्रचुरचित्रकपत्रभङ्गी-
ताडङ्कताडनविपाण्डुरगण्डलेखाः ।
खिद्यन्तु रत्नरशनारणनाभिराम-
कामार्तिनर्तितनितम्बतटास्तरुण्यः ॥"

"प्रक्रमापन्नो निबन्धनीय एवायमर्थः" इति यायावरीयः । तदिदं श्रुतौ शास्त्रे चोपलभ्यते । तत्र याजुषः—

१ A तंकि.

"योनिरुदूखलं शिश्नं मुशलं मिथुनमेवैतत् प्रजननं[1] क्रियते ॥"

आर्चः—"उपोप मे परामृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः ।
सर्वाऽहमस्मि रोमशा गान्धारीणा[2]मिवाविका ॥"

शास्त्रीयः—"यस्याः प्रसन्नधवलं चक्षुः पर्यन्तपक्ष्मलं ।
नवनीतोपमं तस्या भवति स्मरमन्दिरम् ॥"

पदवाक्यविवेकोऽयमिति किञ्चित्प्रपञ्चितः ।
अथ वाक्यप्रकारांश्च कांश्चिदन्यान्निबोधत ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
षष्ठोऽध्यायः पदवाक्यविवेकः ॥

सप्तमोऽध्यायः पाठप्रतिष्ठा ।

वाक्यं वचनमिति व्यवहरन्ति । तच्च त्रिधा प्रणेतृभेदेन ब्राह्मं, शैवं, वैष्णवमिति । तदिदं वायुप्रोक्तपुराणादिभ्य उपलब्धं यदुत ब्राह्मं वचः पञ्चधा स्वायम्भुवमैश्वरमार्षमार्षीकमार्षिपुत्रकं च । स्वयम्भूर्ब्रह्मा तस्य स्वायम्भुवम् । तन्मनोजन्मानो भृगुप्रभृतयः पुत्रास्ते ईश्वरास्तेषामैश्वरम् । ईश्वराणां सुता ऋषयस्तेषामार्षम् । ऋषीणामपत्यानि ऋषीकास्तेषामार्षीकम् । ऋषीकाणां सूनव ऋषिपुत्रकास्तेषामार्षिपुत्रकम् । स्वयम्भुवः प्रथमं वचः श्रुतिः, श्रुतेरन्यच्च[3] स्वायम्भुवम् । तदाहुः—

"सर्वभूतात्मकं भूतं परिवादं च यद्भवेत् ।
क्वचिन्निरुक्तमोक्षार्थं वाक्यं स्वायम्भुवं हि तत् ॥"

तदेव स्तोकरूपान्तरपरिणतमैश्वरं वचः । उक्तञ्च—

"व्यक्तक्रममसंक्षिप्तं दीप्तगम्भीरमर्थवत् ।
प्रत्यक्षं च परोक्षं च लक्ष्यता[4]मैश्वरं वचः ॥"

---

१ B तत्ते जननं. २ A गंधारीणा०. ३ A omits च. ४ A लिंग्यता०.

आर्षम्—"यत्किञ्चिन्मन्त्रसंयुक्तं युक्तं नामविभक्तिभिः ।
प्रत्यक्षाभिहितार्थं च तदृषीणां वचः स्मृतम् ॥"

आर्षीकम्—"नैगमैर्विविधैः शब्दैर्निपातबहुलं च यत् ।
न चापि सुमह[१]द्वाक्यमृषीका[२]णां वचस्तु तत् ॥"

आर्षिपुत्रकम्—"अविस्पष्टपदप्रायं यच्च स्याद्बहुसंशयम् ।
ऋषिपुत्रवचस्तत्स्यात्ससर्वपरिदेवनम् ॥"

तदुदाहरणानि पुराणेभ्य उपल[३]भेत । सारस्वताः कवयो नः पूर्वे इत्थङ्कारं कथयन्ति । ब्रह्मविष्णुरुद्रगुहबृहस्पतिभार्गवादिशिष्येषु चतुःषष्टावुपदि[४]ष्टं वचः पारमेश्वरम् । क्रमेण च सञ्चरद्देवैर्देवयोनिभिश्च यथामत्युपजीव्यमानं दिव्यमिति व्यपदिश्यते । देवयोनयस्तु—

"विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।
सिद्धगुह्यकभूताश्च पिशाचा देवयोनयः ॥"

तत्र पिशाचादयः शिवानुचराः स्वभूमौ संस्कृतवादिनः, मर्त्ये तु भूतभाषया व्यवहरन्तो निबन्धनीयाः। अप्सरसस्तु प्राकृतभाषया । तद्दिव्यं वचश्चतुर्द्धा । वैबुधं वैद्याधरं गान्धर्वं योगिनीगतं च । शेषाणामेतेष्वेवोपलक्षणं प्रकृतिसादृश्येन । तत्र वैबुधम्—

"समासव्याससंदब्धं शृङ्गाराद्भुतसम्भृतं ।
सानुप्रासमुदारं च वचः स्यादमृताशिनाम् ॥"

यथा—"यच्चन्द्रकोटिकरकोरकभारभाजि
बभ्राम बभ्रुणि जटाकुहरे हरस्य ।
तद्वः पुनातु हिमशैलशिलानिकुञ्ज-
झात्कारडम्बरविरावि सुरापगाम्भः ॥"

वैद्याधरम्—"स्तोकानुप्राससच्छायं चतुरोक्तिप्रसादि च ।
द्राघीयसा समासेन विद्धि वैद्याधरं वचः ॥"

१ A सुमहा०. २ A ऋषीणां हि. ३ B उपलभ्येत. ४ B ०सुद्दिष्टं.

यथा—"प्रणतसुरकिरीटप्रांशुरत्नांशुवंश-
च्छुरितनखशिखाग्रोद्भासमानारुणाङ्केः ।
उदिततरणिवृन्दोद्दामधामोर्ध्वनेत्र-
ज्वलननिकरदग्धानङ्गमूर्ते नमस्ते ॥"

यथा वा—"भ्रमति भ्रमरकरम्बितनन्दनवनचम्पकस्तबकगौरः ।
वात्याहत इव वियति स्फुटलक्ष्मा रोहिणीरमणः ॥"

गान्धर्वम्—"ह्रस्वैः समासैर्भूयोभिर्विभूषितपदोच्चया ।
तत्त्वार्थग्रथनग्राह्या गन्धर्वाणां सरस्वती ॥"

यथा—"नमः शिवाय सोमाय सगणाय ससूनवे ।
सवृषव्यालशूलाय सकपालाय सेन्दवे ॥"

योगिनीगतम्—"समासरूपकप्रायं गम्भीरार्थपदक्रमं ।
सिद्धान्तसमयस्थायि योगिनीनामिदं वचः ॥"

यथा— "दुःखेन्धनैकदहनामृतवर्षमेघ
संसारकूपपतनैककरावलम्ब ।
योगीन्द्रदर्पण जगद्गतकृत्स्नतेजः-
प्रत्यक्षचौरवर मीरपते नमस्ते ॥"

महाप्रभावत्वाद्भौजङ्गममपि दिव्यमित्युपचर्यते ।

"प्रसन्नमधुरोदात्तसमासव्यासभागवत् ।
अनोजस्विपदप्रायं वचो भवति भोगिनाम् ॥"

यथा— "सुसज्जितां श्रोत्रसुखां सुरूपा-
मनेकरत्नोज्ज्वलचित्रिताङ्गीं ।
विद्याधरेन्द्रः प्रतिगृह्य वीणां
पिनाकिने गायति मङ्गलानि ॥"

"किमर्थं पुनरनुपदेश्ययोर्ब्राह्मपारमेश्वरयोर्वाक्यमार्गयोरुपन्यासः?" इत्याचार्याः । "सोऽपि कवीनामुपदेशपरः" इति यायावरीयः ।

---

१ Explained in A as समूह.

यतो नाटकादावीश्वरादीनां देवानां च प्रवेशो तच्छायावन्ति वाक्यानि विधेयानीति दिव्यम्। इह हि प्रायो वादो यदुत मर्त्यावतारव्यवहाररुचेर्भगवतो वासुदेवस्य वचो वैष्णवं तन्मानुषमिति व्यपदिशन्ति। तच्च त्रिधा रीतित्रयभेदेन। तदाहुः—

"वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली चेति रीतयस्तिस्रः।
आशु च साक्षान्निवसति सरस्वती तेन लक्ष्यन्ते॥
रीतिरूपं वाक्यत्रितयं काकुः पुनरनेकयति॥"

"काकुर्वक्रोक्तिर्नाम शब्दाऽलङ्कारोयम्" इति रुद्रटः॥ "अभिप्रायवान्पाठधर्मः काकुः, स कथमलङ्कारी स्यात्?" इति यायावरीयः। सा च द्विधा साकाङ्क्षा निराकाङ्क्षा च। वाक्यान्तराकाङ्क्षिणी साकाङ्क्षा, वाक्योत्तरभाविनी निराकाङ्क्षा। तदेव वाक्यं काकुविशेषेण साकाङ्क्षम्। तदेव काक्वन्तरेण निराकाङ्क्षम्। आक्षेपगर्भा, प्रश्नगर्भा, वितर्कगर्भा चेति साकाङ्क्षा। विधिरूपा, उत्तररूपा, निर्णयरूपेति निराकाङ्क्षा। तत्राक्षेपगर्भा—

"यदि मे वल्लभा दूती तदाऽहमपि वल्लभा।
यदि तस्याः प्रिया वाचः तन्ममाऽपि प्रियप्रियाः॥"

एवमेव निर्देष्टुर्विधिरूपा। प्रश्नगर्भा—

"गतः स कालो यत्रासीन्मुक्तानां जन्म वल्लिषु।
वर्त्तन्ते साम्प्रतं तासां हेतवः शुक्तिसम्पुटाः॥"

इयमेवोपदेष्टुरुत्तररूपा। वितर्कगर्भा—

"नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम्।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी॥"

इयमेवोपदेष्टुर्निर्णयरूपा। ता इमास्तिस्रोऽपि नियतनिबन्धाः। तद्विपरीताः पुनरनन्ताः। तत्राभ्युपगमानुनयकाकू—

"युष्मच्छासनलङ्घनाम्भसि मया मग्नेन नाम स्थितं
प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।
क्रोधोल्लासितशोणितारुणगदस्योच्छिन्दतः कौरवा-
नद्यैकं दिवसं ममाऽसि न गुरुर्नाऽहं विधेयस्तव ॥"

अभ्यनुज्ञोपहासकाकू—"मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥"

एवं त्रिचतुरकाकुयोगोऽपि । तत्र त्रियोगः—

"सेयं पश्यति नो कुरङ्गकवधूस्त्रस्तैवमुद्वीक्षते
तस्याः पाणिरयं न मारुतवलत्पत्राङ्गुलिः पल्लवः ।
तारं रोदिति सैव नैष मरुता वेणुः समापूर्यते
सेयं मामभिभाषते प्रियतमा नो कोकिलः कूजति ॥"

चतुर्योगः—"उच्यतां स वचनीयमशेषं
नेश्वरे परुषता सखि साध्वी ।
आनयैनमनुनीय कथं वा
विप्रियाणि जनयन्ननुनेयः ॥"

"सख्या वा नायिकाया वा सखीनायिकयोरथ ।
सखीनां भूयसीनां वा वाक्ये काकुरिह स्थिता ॥
पदवाक्यविदां मार्गो योऽन्यथैव व्यवस्थितः ।
स त्वाङ्गाभिनयो द्योत्या (नयद्योत्यः?) तं काकुः कुरुतेऽन्यथा ॥
अयं काकुकृतो लोके व्यवहारो न केवलं ।
शास्त्रेष्वप्यस्य साम्राज्यं काव्यस्याप्येष जीवितम् ॥
कामं विवृणुते काकुरर्थान्तरमतन्द्रिता ।
स्फुटीकरोति तु सतां भावाभिनयचातुरीम् ॥
इत्थं कविर्निबध्नीयादित्थं च मतिमान्पठेत् ।
यथा निबन्धनिगदश्छायां काञ्चिन्निषिञ्चति ॥

करोति काव्यं प्रायेण संस्कृतात्मा यथा तथा ।
पठितुं वेत्ति स परं यस्य सिद्धा सरस्वती ॥
यथा जन्मान्तराभ्यासात्कण्ठे कस्यापि रक्तता ।
तथैव पाठसौन्दर्यं नैकजन्मविनिर्मितम् ॥
ससंस्कृतमपभ्रंशं लालित्यालिङ्गितं पठेत् ।
प्राकृतं भूतभाषां च सौष्ठवोत्तरमुद्गिरेत् ॥
प्रसन्ने मन्द्रयेद्वाचं तारयेत्तद्विरोधिनि ।
मन्द्रतारौ च रचयेन्निर्वाहिणि यथोत्तरम् ॥
ललितं काकुसमन्वितमुज्ज्वलमर्थवशकृतपरिच्छेदम् ।
श्रुतिसुखविविक्तवर्णं कवयः पाठं प्रशंसन्ति ॥
अतितूर्णमतिविलम्बितमुल्बणनादं च नादहीनं च ।
अपदच्छिन्नमनावृतमतिमृदुपरुषं च निन्दन्ति ॥
गम्भीरत्वमनैश्वर्यं निर्व्यूढिस्तारमन्द्रयोः ।
संयुक्तवर्णलावण्यमिति पाठगुणाः स्मृताः ॥
यथा व्याघ्री हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभिश्च न पीडयेत् ।
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥
विभक्तयः स्फुटा यत्र समासश्चाकदर्थितः ।
अम्लानः पदसन्धिश्च तत्र पाठः प्रतिष्ठितः ॥
न व्यस्तपदयोरैक्यं न भिदां तु समस्तयोः ।
न चाख्यातपदम्लानिं विदधीत सुधीः पठन् ॥
आगोपालकमायोषिदास्तामेतस्य लेह्यता ।
इत्थं कविः पठन्काव्यं वाग्देव्या अतिवल्लभः ॥
येऽपि शब्दविदो नैव नैव चार्थविचक्षणाः ।
तेषामपि सतां पाठः सुष्ठु कर्णरसायनम् ॥
पठन्ति संस्कृतं सुष्ठु कुण्ठाः प्राकृतवाचि ते ।
वाणारसीतः पूर्वेण ये केचिन्मगधादयः ॥”

आह स्म—“ब्रह्मन्विज्ञापयामि त्वां स्वाधिकारजिहासया ।
गौडस्त्यजतु वा गाथामन्या वाऽस्तु सरस्वती ॥

नातिस्पष्टो न चाश्लिष्टो न रूक्षो नातिकोमलः ।
न मन्द्रो नातितारश्च पाठी गौडेषु वाडवः ॥
रसः कोऽप्यस्तु काप्यस्तु रीतिः कोऽप्यस्तु वा गुणः ।
सगर्वं सर्वकर्णाटाष्टंकारोत्तरपाठिनः ॥
गद्ये पद्येऽथवा मिश्रे काव्ये काव्यमना अपि ।
गेयगर्भे स्थितः पाठे सर्वोऽपि द्रविडः कविः ॥
पठन्ति लटभं[1] लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः ।
जिह्वया ललितोल्लापलब्धसौन्दर्यमुद्रया ॥
सुराष्ट्रत्रवणाद्या ये पठन्त्यर्पितसौष्ठवम् ।
अपभ्रंशावदंशानि ते संस्कृतवचांस्यपि ॥
शारदायाः प्रसादेन काश्मीरः सुकविर्जनः ।
कर्णे गुडूचीगण्डूषस्तेषां पाठक्रमः किमु! ॥
ततः पुरस्तात्कवयो ये भवन्त्युत्तरापथे ।
ते महत्यपि संस्कारे सानुनासिकपाठिनः ॥
मार्गानुगेन निनदेन निधिर्गुणानां
सम्पूर्णवर्णरचनो यतिभिर्विभक्तः ।
पाञ्चालमण्डलभुवां सुभगः कवीनां
श्रोत्रे मधु क्षरति किञ्चन काव्यपाठः ॥
ललल्लकारया जिह्मं जर्जरस्फाररेफया ।
गिरा भुजङ्गाः पूज्यन्ते काव्यभव्यधियो न तु ॥
पञ्चस्थानसमुद्भववर्णेषु यथास्वरूपनिष्पत्तिः ।
अर्थवशेन च विरतिः सर्वस्वमिदं हि पाठस्य ॥"
सकाकुकलना पाठप्रतिष्ठेयं प्रतिष्ठिता[2] ।
अर्थानुशासनस्याथ प्रकारः परिकीर्त्यते ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे सप्तमोऽध्यायः वाक्यविशेषाः काकुकलना पाठप्रतिष्ठा च ॥

---

१ B लटसं. २ B प्रदर्शिता.

अष्टमोऽध्यायः काव्यार्थयोनयः ।

"श्रुतिः, स्मृतिः, इतिहासः, पुराणं, प्रमाणविद्या, समयविद्या, राजसिद्धान्तत्रयी, लोको, विरचना, प्रकीर्णकं च काव्यार्थानां द्वादश योनयः" इति आचार्याः । "उचितसंयोगेन, योक्तृसंयोगेन, उत्पाद्यसंयोगेन, संयोगविकारेण च सह षोडश" इति यायावरीयः। तत्र श्रौतः । "उर्वशीहाप्सराः पुरूरवसमैडं चकमे" । अत्रार्थे—

"चन्द्राद्बुधः समभवद्भगवान्नरेन्द्र-
माद्यं पुरूरवसमैडमसावसूत ।
तं चाप्सराः स्मरवती चकमे किमन्य-
दत्रोर्वशी स्मितवशीकृतशक्रचेताः ॥"

यथा वा—"यदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्थं ता ऋचः स ऋचां लोकोऽथ यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानि स साम्नां लोकोऽथ य एष तस्मिन्मण्डले पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजूंषि स यजुषां लोकः सैषा त्रय्येव विद्या तपति ।"

अत्रार्थे—"एतद्यन्मण्डलं खे तपति दिनकृतस्ता ऋचोऽर्चींषि यानि
द्योतन्ते तानि सामान्ययमपि पुरुषो मण्डलेऽणुर्यजूंषि ।
एवं यं वेद वेदत्रितयमयमयं वेदवेदीसमग्रो
वर्गः स्वर्गापवर्गप्रकृतिरविकृतिः सोऽस्तु सूर्यः श्रिये वः॥"

तच्चेदं वेदहरणं यदित्थं कथयन्ति—

"नमोऽस्तु तस्यै श्रुतये यां दुहन्ति पदे पदे ।
ऋषयः शास्त्रकाराश्च कवयश्च यथामति ॥"

स्मार्त्तः—"बह्वर्थेष्वभियुक्तेन सर्वत्र व्यपलापिना ।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥"

अत्रार्थे—"हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिस्तस्यास्त्वया हृता ।
सम्भावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥"

---

१ B प्रमाणं. २ A॰ मैळ. ३ B प्रपलापिना.

ऐतिहासिकः—"न स सङ्कुचितः पन्था येन वाली हतो गतः ।
समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥"

अत्र—"मदं नवैश्वर्यलवेन लम्भितं
विसृज्य पूर्वः समयो विमृश्यतां ।
जगज्जिघत्सातुरकण्ठपद्धति-
र्न वालिनैवाहततृप्तिरन्तकः ॥"

पौराणिकः—"हिरण्यकशिपुर्दैत्यो यां यां स्मित्वाऽप्युदैक्षत ।
भयभ्रान्तैः सुरैश्चक्रे तस्यै तस्यै दिशे नमः ॥"

अत्र—"स सञ्चरिष्णुर्भुवनत्रयेऽपि यां
यदृच्छयाशिश्रियदाश्रयः श्रियः ।
अकारि तस्यै मुकुटोपलस्खलत्-
करैस्त्रिसन्ध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः ॥"

अत्राहुः—"श्रुतीनां साङ्गशाखानामितिहासपुराणयोः ।
अर्थग्रन्थः कथाभ्यासः कवित्वस्यैकमौषधम् ॥
इतिहासपुराणाभ्यां चक्षुर्भ्यामिव सत्कविः ।
विवेकाञ्जनशुद्धाभ्यां सूक्ष्ममप्यर्थमीक्षते ॥
वेदार्थस्य निबन्धेन श्लाघ्यन्ते कवयो यथा ।
स्मृतीनामितिहासस्य पुराणस्य तथा तथा ॥"

द्विविधः प्रामाणिको मैमांसिकस्तार्किकश्च । तत्र प्रथमः । शब्दस्य सामान्यमभिधेयं विशेषश्चार्थः । अत्र—

"सामान्यवाचि पदमप्यभिधीयमानं
मां प्राप्य जातमभिधेयविशेषनिष्ठं ।
स्त्री काचिदित्यभिहिते सततं मनो मे
तामेव वामनयनां विषयीकरोति ॥"

---

१ B जिघित्सा० २ B० हित. ३ B भुवनान्तरेषु. ४ B तदाहुः. ५ B श्लाघंते.

तर्केषु साङ्ख्यीयः—"नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः[1] ॥"

अत्र—"य एते यज्वानः प्रथितमहसो येऽप्यवनिपा
मृगाक्ष्यो याश्चैताः कृतमपरसंसारकथया।
अमी ये दृश्यन्ते फलकुसुमनम्राश्च तरवो
जगत्येवंरूपा विलसति मृदेषा भगवती ॥"

न्यायवैशेषिकीयः—स किंसामग्रीक ईश्वरः कर्त्ता? इति पूर्वपक्षः। निरतिशयैश्वर्यस्य तस्य कर्तृत्वमिति सिद्धान्तः। अत्र—

"किमीहः किंकायः स खलु किमुपायस्त्रिभुवनं
किमाधारो धाता सृजति किमुपादान इति च।
अतर्क्यैश्वर्ये त्वय्यनवसरदुःस्थो हतधियः
कुतर्कोऽयं काञ्श्चिन्मुखरयति मोहाय जगतः ॥"

बौद्धीयः—विवक्षापूर्वा हि शब्दास्तामेव विवक्षां सूचयेयुः। अत्र—

"भवतु विदितं शब्दा वक्तुर्विवक्षितसूचकाः
स्मरवति यतः कान्ते कान्तां बलात्परिचुम्बति।
न न न म म मा मा मां स्प्राक्षीर्निषेधपरं वचो
भवति शिथिले मानग्रन्थौ तदेव विधायकम् ॥"

लौकायतिकः—भूतेभ्यश्चैतन्यं मदशक्तिवत्। अत्र—

"बहुविधमिह साक्षिचिन्तकाः
प्रवदन्त्यन्यमितः[2] कलेवरात्[3]।
अपि च[4] सुदति ते संचिन्तकाः
प्रलयं यान्ति सहैव[5] चिन्तया ॥"

आर्हतः—शरीरपरिमाण आत्मा, अन्यथा शरीराफल्यमात्माफल्यं वा।

---

१ A ०दर्शिभिः. २ B ०दितः. ३ कडेवरात्. ४ A & B स. ५ A च

अत्र—"शरीरमात्रमात्मानं ये वदन्ति जयन्ति ते ।
तच्चुम्बनेऽपि यज्जातः सर्वाङ्गपुलकोऽस्य मे ॥"

सर्वपार्षदत्वात्काव्यविद्यायाः तानिमानन्यांश्चार्थान्व्युत्पत्तये प्रत्यवेक्षेत । आहुश्च—

"यांस्तर्ककर्कशानर्थान्सूक्तिष्वाद्रियते कविः ।
सूर्यांशव इवेन्दौ ते काश्चिदर्चन्ति कान्तताम् ॥"

समयविद्यासु शैवसिद्धान्तीयः—

"घोरघोरतरातीतब्रह्मविद्याकलातिगः ।
परापरपदव्यापी पायाद्वः परमेश्वरः ॥"

पाञ्चरात्रः—"नाद्यन्तवन्तः कवयः पुराणाः
सूक्ष्मा बृहन्तोऽप्यनुशासितारः ।
सर्वज्वरान्घ्नन्तु ममानिरुद्ध-
प्रद्युम्नसङ्कर्षणवासुदेवाः ॥"

बौद्धसिद्धान्तीयः—"कलिकलुषकृतानि यानि लोके
मयि निपतन्तु विमुच्यतां स लोकः ।
मम हि सुचरितेन सर्वसत्त्वाः
परमसुखेन सुखावनीं प्रयान्तु ॥"

एवं सिद्धान्तान्तरेष्वपि । राजसिद्धान्तत्रय्यामर्थशास्त्रीयः—

"शमव्यायामाभ्यां प्रतिविहिततन्त्रस्य नृपतेः
परं प्रत्यावापः फलति कृतसेकस्तरुरिव ।
बहुव्याजं राज्यं न सुकरमराजप्रणिधिभि-
र्दुराराधा लक्ष्मीरनवहितचित्तं छलयति ॥"

नाट्यशास्त्रीयः—"एवं धारय देवि बाहुलतिकामेवं कुरुष्वाङ्गकं
मात्युच्चैर्नम कुञ्चयाग्रचरणं मां पश्य तावत्स्थितं ।
देवीं नर्त्तयतः स्ववक्त्रमुरजेनाम्भोधरध्वानिना
शम्भोर्वः परिपान्तु लम्बितलयच्छेदाहतास्तालिकाः॥"

---

१ A तच्चासदपि.

कामसूत्रीयः—"नाश्चर्यं त्वयि यल्लक्ष्मीः क्षिस्वाधोक्षजमागता ।
असौ मन्दरतस्त्वं तु प्राप्तः समरतस्तया ॥"

लौकिकस्तु द्विधा प्राकृतो व्युत्पन्नश्च । तयोः प्रथमः—

"स्फुटितपिठरीबन्धश्लाघ्यो विपक्षगृहेष्वभूत्
प्रियतम ययोः स्नेहग्रन्थिस्तथा प्रथमं स नौ ।
जनवदधुना सद्मन्यावां वसाव इहैव तौ
धिगपरिचितं प्रेम स्त्रीणां चिराय च जीवितम् ॥"

यथा वा—"इक्षुदण्डस्य मण्डस्य दध्नः पिष्टकृतस्य च ।
वाराहस्य च मांसस्य सैष गच्छति फाल्गुनः ॥"

द्वितीयो द्विधा समस्तजनजन्यः कतिपयजनजन्यश्च । तयोः प्रथमोऽनेकधा देशानां बहुत्वात् । तत्र दाक्षिणात्यः—

"पिबन्त्यास्वाद्य मरिचं ताम्बूलविशदैर्मुखैः ।
प्रियाधरावदंशानि मधूनि द्रमिलाङ्गनाः[1] ॥"

यथा वा—"विरम मदन कस्त्वं चैत्र का शक्तिरिन्दो-
रिह हि कुसुमबाणाः कुण्ठिताग्राः स्खलन्ति ।
हृदयभुव इमास्ताः कुन्तलप्रेयसीनां
प्रहतिकिणकठोरग्रन्थयो[2] वज्रसाराः ॥"

उदीच्यः—"नेपाल्यो वल्लभैः सार्द्धमार्द्रेण मदमण्डनाः ।
ग्रन्थिपर्णकपालीषु नयन्ति ग्रीष्मयामिनीः ॥"

द्वितीयः—"मिथ्यामीलदरालपक्ष्मणि वलत्यन्तः कुरङ्गीदृशो
दीर्घापाङ्गसरित्तरङ्गतरले तल्पोन्मुखं चक्षुषि ।
पत्युः केलिमतः कथां विरमयन्नन्योन्यकण्डूयनात्
कोऽयं व्याहरतीत्युदीर्य निरगात्सव्याजमालीजनः ॥"

कविमनीषानिर्मितं कथातन्त्रमर्थमात्रं वा विरचना । तत्राद्या—

"अस्ति चित्रशिखो नाम खड्गविद्याधराधिपः ।
दक्षिणे मलयोत्सङ्गे रत्नवल्याः[3] पुरः पतिः ॥

---

१ B द्रविडांगनाः. २ A ०ग्रंथिभिर्वज्रसाराः. ३ B रत्नावल्याः.

तस्य रत्नाकरसुता श्रियो देव्याः सहोदरी ।
स्वयम्वरविधावासीत्कलत्रं चित्रसुन्दरी ॥"

द्वितीया—"ज्योत्स्नां लिम्पति चन्दनेन स पुमान्सिञ्चत्यसौ मालती-
मालां गन्धजलैर्मधूनि कुरुते स्वादून्यसौ फाणितैः ।
यस्तस्य प्रथितान्गुणान्प्रथयति श्रीवीरचूडामणेः
तारत्वं स च शाणया मृगयते मुक्ताफलानामपि ॥"

अत्राहुः—"नीचैर्नार्थकथासर्गे यस्य न प्रतिभाक्षयः ।
स कविग्रामणीरत्र[1] शेषास्तस्य कुटुम्बिनः ॥"

अभिहितेभ्यो यदन्यत्तत्प्रकीर्णकम् । तत्र हस्तिशिक्षीयः—

"मेघानां क्षणहासतामुपगतो हारः प्रकीर्णो दिशा-
माकाशोल्लसितामितामरवधू[2]पीनस्तनास्फालकः ।
क्षुण्णश्चन्द्र इवोल्बणो मदवशादैरावणप्रेरितः
पायाद्वः परिपाकपाण्डुलवली[3]श्रीतस्करः शीकरः ॥"

रत्नपरीक्षीयः—"द्वौ वज्रवर्णौ जगतीपतीनां
सद्भिः प्रदिष्टौ न तु सार्वजन्यौ ।
यः स्याज्जपाविद्रुमभङ्गशोणो
यो वा हरिद्रारससंनिकाशः ॥"

धनुर्वेदीयः—"स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं
नतांशमाकुञ्चितसव्यपादं ।
ददर्श चक्रीकृतचारुचापं
प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥"

योगशास्त्रीयः—"यः सर्वेषां हृदयकमले प्राणिनामेकहंस-
स्त्वं जागर्षि स्वपिषि च मुहुर्बुध्यसे नापि बुद्धः ।
तं त्वाराध्य प्रविततधियो बन्धभेदं विधाय
ध्वस्तातङ्का विमलमहसस्ते भवन्तो भवन्ति ॥"

---

१ B ०स्त्वत्र. २ B ०मराधिपवधू. ३ A B लवलश्री०.

एवं प्रकीर्णकान्तरमपि । उचितसंयोगः—

"पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः
क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।
आभाति बालातपरक्तसानुः
सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥"

योक्तृसंयोगः—"कुर्वद्भिः सुरदन्तिनो मधुलिहामस्वादु दानोदकं
तन्वानैर्नमुचिद्रुहो भगवतश्चक्षुःसहस्रव्यथां ।
मज्जन्स्वर्गतरङ्गिणीजलभरे पङ्कीकृते पांसुभि-
र्यात्राव्यसनं निनिन्द विमनाः स्वर्लोकनारीजनः॥"

उत्पाद्यसंयोगः—"उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहा-
वाकाशगङ्गापयसः पतेतां ।
तेनोपमीयेत तमालनील-
मामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥"

संयोगविकारः—"गुणानुरागमिश्रेण यशसा तव सर्पता ।
दिग्वधूनां मुखे जातमकस्मादर्द्धकुङ्कुमम् ॥"

यथा वा—"उन्माद्यत्यम्बुराशिर्विदलति कुमुदं सङ्कुचन्त्यम्बुजानि
स्यन्दन्ते चन्द्रकान्ताः पतितसुमनसः सन्ति शेफालिकाश्च ।
पीयन्ते चन्द्रिकाम्भः क्रमसरलगलं किं च किञ्चिच्चकोरा-
श्चन्द्रे कर्पूरगौरद्युतिभृति नभसो याति चूडामणित्वम् ॥"

इदं कविभ्यः कथितमर्थोत्पत्तिपरायणम् ।
इह प्रगल्भमानस्य न जात्वर्थकदर्थना ॥

इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे अर्थानुशासने
षोडश काव्यार्थयोनयः अष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः अर्थव्याप्तिः ॥

"स त्रिधा" इति द्रौहिणिः; दिव्यो, दिव्यमानुषो, मानुषश्च। "सप्तधा" इति यायावरीयः; पातालीयो, मर्त्त्यपातालीयो, दिव्यपातालीयो, दिव्यमर्त्यपातालीयश्च। तत्र दिव्यः—

"स्मृत्वा यन्निजवारवासगतया वीणासमं तुम्बुरो-
रुद्गीतं नलकूबरस्य विरहादुत्कश्रुलं रम्भया।
तेनैरावणकर्णचापलमुषा शक्रोऽपि निद्रां जह-
द्भूयः कारित एव हासिनि शचीवक्रे दृशां सम्भ्रमम् ॥"

दिव्यमानुषस्तु चतुर्द्धा। दिव्यस्य मर्त्यागमने, मर्त्यस्य च स्वर्गगमन इत्येको भेदः। दिव्यस्य मर्त्यभावे, मर्त्यस्य च दिव्यभाव इति द्वितीयः। दिव्येतिवृत्तपरिकल्पनया तृतीयः। प्रभावाविर्भूतदिव्यरूपतया चतुर्थः। तत्र दिव्यस्य मर्त्यागमनम्—

"श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जग-
ज्जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि।
वसन्ददर्शावतरन्तमम्बरा-
द्धिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः ॥"

मर्त्यस्य स्वर्गगमनम्—

"पाण्डोर्नन्दन नन्दनं वनमिदं सङ्कल्पजैः सीधुभिः
क्लृप्तापानककेलि कल्पतरुषु द्वन्द्वैः सुधालेहिनाम्।
अप्यत्रेन्दुशिलालवालवलयं सन्तानकानां तले
ज्योत्स्नासंगलदच्छनिर्झरजलैर्यत्न[1] विना पूर्यते[2] ॥"

दिव्यस्य मर्त्यभावः—"इति विकसति तस्मिन्नन्ववाये यदूनां
समजनि वसुदेवो देवकी यत्कलत्रम्।
किमपरमथ तस्मात्षोडशस्त्रीसहस्र-
प्रणिहितपरिरम्भः पद्मनाभो बभूव ॥"

---

१ A जत्नं. २ A पूर्जते.

मर्त्यस्य दिव्यभावः—"आकाशयानतटकोटिकृतैकपादा-
स्तद्धेमदण्डयुगलान्यवलम्ब्य हस्तैः ।
कौतूहलात्तव तरङ्गविघट्टितानि
पश्यन्ति देवि मनुजाः स्वकलेवराणि ॥"

दिव्येतिवृत्तपरिकल्पना—
"ज्योत्स्नापूरप्रसरविशदे सैकतेऽस्मिन्सरय्वा
वादद्यूतं चिरतरमभूत्सिद्धयूनोः कयोश्चित् ।
एको ब्रूते प्रथमनिहतं कैटभं कंसमन्यः
स त्वं तत्त्वं कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वम् ॥"

प्रभावाविर्भूतदिव्यभावः—
"मा गाः पातालमुर्वि[1] स्फुरसि किमपरं पाठ्यमानः कुदैत्य
त्रैलोक्यं पादपीतप्रथिम नहि बले पूरयस्यूनमङ्घ्रेः ।
इत्युत्स्वप्नायमाने भुवनभृति शिशावङ्कसुप्ते यशोदा
पायाच्चक्राङ्कपादप्रणतिपुलकितस्मेरगण्डस्थला वः ॥"

मर्त्यः—"वधूः श्वश्रूस्थाने व्यवहरति पुत्रः पितृपदे
पदे रिक्ते रिक्ते विनिहितपदार्थान्तरमिति ।
नदीस्रोतोन्यायादकलितविवेकक्रमघनं
न च प्रत्यावृत्तिः प्रवहति जगत्पूर्णमथ च ॥"

पातालीयः—
"कर्कोटः कोटिकुण्ठः[2] प्रणमति पुरतस्तक्षके देहि चक्षुः
सज्जः सेवाञ्जलिस्ते कपिलकुलिकयोः स्तौति च स्वस्तिकस्त्वां ।
पद्मः सद्मैष भक्तेरवलगति पुरः कम्बलोऽयं बलोऽयं
सोत्सर्पः सर्पराजो व्रजतु निजगृहं प्रेष्यतां शङ्खपालः ॥"

मर्त्यपातालीयः—"आर्द्रावले व्रज न वेत्स्यपकर्ण कर्णो
द्विः सन्दधाति न शरं हरशिष्यशिष्यः ।
तत्साम्प्रतं समिति पश्य कुतूहलेन
मर्त्यैः शरैरपि किरीटिकिरीटमाथम्[3] ॥"

---

१ B मुर्व्वि. २ B कोटिकृत्यः. ३ A नाथम्.

इहापि पूर्ववत्समस्तमिश्रभेदानुगमः। दिव्यपातालीयः—

"स पातु वो यस्य शिखाश्मकर्णिकं
स्वदेहनालं फणपत्रसञ्चयम्।
विभाति जिह्वायुगलोलकेसरं
पिनाकिनः कर्णभुजङ्गपङ्कजम्॥"

स्वर्गमर्त्यपातालीयः—

"आस्तीको[1]ऽस्ति मुनिः स्म विस्मयकृतः पारीक्षितीयान्मखा-
न्त्राता तक्षकलक्ष्मणः फणभृतां वंशस्य शक्रस्य च।
उद्वेल्लन्मलयाद्रिचन्दनलतास्वान्दोलनप्रक्रमे
यस्याद्यापि सविभ्रमं फणिवधूवृन्दैर्यशो गीयते॥"

"सोऽयमित्थङ्कारमुल्लिख्योपजीव्यमानो निःसीमार्थसार्थः सम्पद्यते। अस्तु नाम निःसीमार्थसार्थः। किन्तु द्विरूप एवासौ विचारितसुस्थोऽविचारितरमणीयश्च। तयोः पूर्वमाश्रितानि शास्त्राणि तदुत्तरं काव्यानि" इत्यौद्भटाः। यथा—

"अपां लङ्घयितुं राशिं रुचा पिञ्जरयन्नभः।
खमुत्पपात हनुमान्नीलोत्पलदलद्युति॥"

यथा वा—"त आकाशमसिश्यामसमुत्पत्य परमर्षयः।
आसेदुरोषधिप्रस्थं मनसा समरंहसः॥"

यथा च—"तदेव वारि सिन्धूनां महत्स्थेमार्चिषामिति" इत्यादि॥

"न स्वरूपनिबन्धनमिदं रूपमाकाशस्य सरित्सलिलादेर्वा किन्तु प्रतिभासनिबन्धनम्। न च प्रतिभासस्तादात्म्येन वस्तुन्यवतिष्ठते यदि तथा स्यात्सूर्याचन्द्रमसोर्मण्डले दृष्ट्या परिच्छिद्यमानद्वादशाङ्गुलप्रमाणे पुराणाद्यागमनिवेदितधरावलयमात्रे नस्तः" इति यायावरीयः। एवं नक्षत्रादीनां सरित्सलिलादीनामन्येषां च। यथाप्रतिभासं च वस्तुनः स्वरूपं शास्त्रकाव्ययोर्निबन्धोपयोगि। शास्त्रे यथा—

१ A अस्तीको.

"प्रशान्तजलभृत्पङ्के विमले वियदम्भसि ।
ताराकुमुदसम्बन्धे हंसायत इवोडुराट् ॥"

काव्यानि पुनरेतन्मयान्येव । "अस्तु नाम निःसीमार्थसार्थः । किन्तु रसवत एव निबन्धो युक्तो न नीरसस्य" इति आपराजितिः । यदाह—

"मज्जनपुष्पावचयनसन्ध्याचन्द्रोदयादिवाक्यमिह ।
सरसमपि नातिबहुलं प्रकृतरसानन्वितं रचयेत् ॥
यस्तु सरिदद्रिसागरपुरतुरगरथादिवर्णने यत्नः ।
कविशक्तिख्यातिफलो विततधियां नो मतः स इह ॥"

'आम्' इति यायावरीयः । अस्ति चानुभूयमानो रसस्यानुगुणो विगुणश्चार्थः, काव्ये तु[1] कविवचनानि रसयन्ति विरसयन्ति च नार्थाः[2]; अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चेदमुपलभ्यते । तत्र सरिद्वर्णनरसवत्ता—

"एतां विलोकय तलोदरि[3] ताम्रपर्णी-
मम्भोनिधौ विवृतशुक्तिपुटोद्धृतानि ।
यस्याः पयांसि परिणाहिषु हारमूर्त्त्या
वामभ्रुवां परिणमन्ति पयोधरेषु ॥"

अद्रिवर्णनरसवत्ता—

"एतास्ता मलयोपकण्ठसरितामेणाक्षि रोधोभुव-
श्चापाभ्यासनिकेतनं[4] भगवतः प्रेयो मनोजन्मनः ।
यासु श्यामनिशासु पीततमसो मुक्तामयीश्चन्द्रिकाः
पीयन्ते विवृतोर्ध्वचञ्चु विचलत्कण्ठं चकोराङ्गनाः ॥"

सागरवर्णनरसवत्ता—

"धत्ते यत्किलकिञ्चितैकगुरुतामेणीदृशां वारुणी
वैधुर्यं विदधाति दम्पतिकुषां यच्चन्द्रिकार्द्रं नभः ।
यच्च स्वर्गसदां वयः स्मरसुहृन्नित्यं सदा सम्पदां
यल्लक्ष्मीरधिदैवतं च जलधेस्तत्कान्तमाचेष्टितम् ॥"

---

१ B omits तु. २ B reads न चार्थाः. ३ B. तनूदरि. ४ B. श्लाघा.

एवं पुरतुरगादिवर्णनरसवत्तापि। विप्रलम्भेप्यतिरसवत्ता—

"विधर्माणो भावास्तदुपहितवृत्तेर्न धृतये
सरूपत्वादन्ये विहितविफलौत्सुक्यविरसाः।
ततः स्वेच्छं पूर्वेष्वसजदितरेभ्यः प्रतिहतं
क्व हीनं प्रेयस्या हृदयमिदमन्यत्र रमताम्॥"

कुकविर्विप्रलम्भेऽपि रसवत्तां निरस्यति।
अस्तु वस्तुषु मा वा भूत्कविवाचि रसः स्थितः॥

"यथा तथा वास्तु वस्तुनो रूपं, वक्तृप्रकृतिविशेषायत्ता तु रसवत्ता। तथा च यमर्थं रक्तः स्तौति तं विरक्तो विनिन्दति मध्यस्थस्तु तत्रोदास्ते" इति पाल्यकीर्त्तिः।

"येषां वल्लभया समं क्षणमिव स्फारा क्षपा क्षीयते
तेषां शीततरः शशी विरहिणामुल्केव सन्तापकृत्।
अस्माकं न तु वल्लभा न विरहस्तेनोभयभ्रंशिना-
मिन्दू राजति दर्पणाकृतिरयं नोष्णो न वा शीतलः॥"

"विदग्धभणितिभङ्गिनिवेद्यं वस्तुनो रूपं न नियतस्वभावम्" इति अवन्तिसुन्दरी। तदाह—

"वस्तुस्वभावोऽत्र कवेरतन्त्रो[2]
गुणागुणावुक्तिवशेन काव्ये।
स्तुवन्निबध्नात्यमृतांशुमिन्दुं
निन्दंस्तु दोषाकरमाह धूर्त्तः॥"

"उभयमुपपन्नम्" इति यायावरीयः। स पुनर्द्विधा। मुक्तकप्रबन्धविषयत्वेन। तावपि प्रत्येकं पञ्चधा। शुद्धः, चित्रः, कथोत्थः, संविधानकभूः, आख्यानकवांश्च। तत्र मुक्तेतिवृत्तः शुद्धः। स एव सप्रपञ्चश्चित्रः। वृत्तेतिवृत्तः कथोत्थः। सम्भावितेतिवृत्तः संविधानकभूः। परिकल्पितेतिवृत्तः आख्यानकवान्। तत्र।

---

१ B पूर्वेष्वरसमितरेभ्यः प्रणिहितं. २ A ०तन्त्रं.

मुक्तके शुद्धः—"सा पत्युः प्रथमापराधकरणे शिक्षोपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिचित्रां गतिम् ।
स्वच्छैरच्छकपोलभित्तिगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलोदकैरश्रुभिः ।"

चित्रः—"दूरादुत्सुकमागते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने कोपाञ्चितभ्रूलतं ।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णं क्षणा-
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥"

कथोत्थः—"दत्त्वा रुद्धगतिः खसाधिपतये देवीं ध्रुवस्वामिनीं
यस्मात्खण्डितसाहसो निववृते श्रीशर्मगुप्तो नृपः ।
तस्मिन्नेव हिमालये गुरुगुहाकोणक्वणत्किन्नरे
गीयन्ते तव कार्त्तिकेयनगरस्त्रीणां गणैः कीर्त्तयः ॥"

संविधानकभूः—

"दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासवलत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥"

यथा च—"कुर्वत्या कुङ्कुमाम्भःकपिशितवपुषं यत्तदा राजहंसीं
क्रीडाहंसो मयासावजनि विरहितश्चक्रवाकीभ्रमेण ।
तस्यैतत्पाप्मनो मे परिणमति फलं यत्पुरे प्रेमबन्धा-
देकत्रावां वसावो न च दयित दृशाऽप्यस्ति नौ सन्निकर्षः ॥

आख्यानकैवान्—

"अर्थिजनार्थधृतानां वनकरिणां प्रथमकल्पितैर्दशनैः ।
चक्रे परोपकारी हैहयजन्मा गृहं शम्भोः ॥"

---

१ B. अच्छै. २ B. यांत. ३ A. श्रीसेनगुप्तो. ४ B संगते. ५ B आख्यानवान्.

निबन्धशुद्धः—"स्तिमितविकसितानामुल्लसद्भूलतानां
मसृणमुकुलितानां प्रान्तविस्तारभाजां।
प्रतिनयननिपाते किञ्चिदाकुञ्चितानां
सुचिरमहमभूवं पात्रमालोकितानाम् ॥"

चित्रः—"अलसवलितमुग्धस्निग्धनिष्पन्दमन्दै-
रधिकविकसदन्तर्विस्मयस्मेरतारैः।
हृदयमशरणं मे पक्ष्मलाक्ष्याः कटाक्षै-
रपहृतमपविद्धं पीतमुन्मूलितं च ॥"

कथोत्थः—"अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः
स्वसुतायामकरोत्प्रजापतिः।
अथ तेन निगृह्य विक्रिया-
मभिशप्तः फलमेतदन्वभूत् ॥"

संविधानकभूः—"क्रोधं प्रभो संहर संहरेति
यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति।
तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा
भस्मावशेषं मदनं चकार ॥"

आख्यानकवान्—"पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन
स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम्।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशी-
र्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥"

किञ्च। संस्कृतवत्सर्वास्वपि भाषासु यथासामर्थ्यं यथारुचि यथाकौतुकं चावहितः स्यात्। शब्दार्थयोश्चाभिधानाभिधेयव्यापारप्रगुणतामवबुध्येत।

तदुक्तम्—

एकोऽर्थः संस्कृतोक्त्या स सुकविरचनः प्राकृतेनापरोऽस्मिन्
अन्योपभ्रंशगीर्भिः किमपरमपरो भूतभाषाक्रमेण।

१ A. संविधानभूः २ B. आख्यानवान्.

द्वित्राभिः कोऽपि वाग्भिर्भवति चतसृभिः किञ्च कश्चिद्विवेक्तुं
यस्येत्थं धीः प्रपन्ना स्नपयति सुकवेस्तस्य कीर्त्तिर्जगन्ति ॥

इत्थङ्कारं घनैरर्थैर्व्युत्पन्नमनसः कवेः ।
दुर्गमेऽपि भवेन्मार्गे कुण्ठिता न सरस्वती ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
अर्थानुशासने अर्थव्याप्तिर्नवमोऽध्यायः ॥

दशमोऽध्यायः कविचर्या राजचर्या च ।

गृहीतविद्योपविद्यः काव्यक्रियायै प्रयतेत । नामधातुपारायणे, अभिधानकोशः, छन्दोविचितिः, अलङ्कारतन्त्रं च काव्यविद्याः । कलास्तु चतुःषष्टिरुपविद्याः । सुजनोपजीव्यकविसन्निधिः, देशवार्ता, विदग्धवादो, लोकयात्रा, विद्वद्गोष्ठयश्च काव्यमातरः पुरातनकविनिबन्धाश्च । किञ्च—

स्वास्थ्यं प्रतिभाभ्यासो भक्तिर्विद्वत्कथा बहुश्रुतता ।
स्मृतिदार्ढ्यमनिर्वेदश्च मातरोऽष्टौ कवित्वस्य ॥

अपि च । नित्यं शुचिः स्यात् । त्रिधा च शौचं वाक्शौचं, मनःशौचं, कायशौचं च । प्रथमे शास्त्रजन्मनी । तार्तीयीकं तु सनखच्छेदौ पादौ, सताम्बूलं मुखं, सविलेपनमात्रं वपुः, महार्हमनुल्बणं च वासः, सकुसुमं शिर इति । शुचि शीलनं हि सरस्वत्याः संवननमामनन्ति । स यत्स्वभावः कविस्तदनुरूपं काव्यम् । यादृशाकारश्चित्रकरस्तादृशाकारमस्य चित्रमिति प्रायो वादः । स्मितपूर्वमभिभाषणं, सर्वत्रोक्तिगर्भमभिधानं, सर्वतो रहस्यान्वेषणं, परकाव्यदूषणवैमुख्यमनभिहितस्य, अभिहितस्य तु यथार्थमभिधानम् ।

तस्य भवनं सुसंमृष्टं, ऋतुषट्कोचितविविधस्थानम्, अनेकतरुमूलकल्पितापाश्रयवृक्षवाटिकं, सक्रीडापर्वतकं, सदीर्घिकापुष्करि-

---

१ A प्रगल्भा.

णीकं, ससरित्समुद्रावर्त्तकं, सकुल्याप्रवाहं, सबर्हिणहरिणहारीतं, ससारसचक्रवाकहंसं, सचकोरक्रौञ्चकुररशुकसारिकं, घर्मक्लान्तिचौरं, सभूमिधारागृहयन्त्रलतामण्डपकं, सदोलाप्रेङ्खं च स्यात् । काव्याभिनिवेशखिन्नस्य मनसस्तद्धिनिर्वेदच्छेदाय आज्ञामूकपरिजनं विजनं वा तस्य स्थानम् । अपभ्रंशभाषणप्रवणः परिचारकवर्गः, समागधभाषाभिनिवेशिन्यः परिचारिकाः । प्राकृतसंस्कृतभाषाविद आन्तःपुरिका, मित्राणि चास्य सर्वभाषाविन्दि भवेयुः । सदःसंस्कारविशुद्ध्यर्थं सर्वभाषाकुशलः, शीघ्रवाक्, चार्वक्षर, इङ्गिताकारवेदी, नानालिपिज्ञः, कविः, लाक्षणिकश्च लेखकः स्यात् । तदसन्निधावतिरात्रादिषु पूर्वोक्तानामन्यतरः । स्वभवने हि भाषानियमं यथा प्रभुर्विदधाति तथा भवति ।

श्रूयते हि मगधेषु शिशुनागो नाम राजा; तेन दुरुच्चारानष्टौ वर्णानपास्य स्वान्तःपुर एव प्रवर्त्तितो नियमः, टकारादयश्चत्वारो मूर्द्धन्यास्तृतीयवर्जमूष्माणस्त्रयः क्षकारश्चेति ।

श्रूयते च सूरसेनेषु[1] कुविन्दो नाम राजा; तेन परुषसंयोगाक्षरवर्जमन्तःपुर एवेति समानं पूर्वेण ।

श्रूयते च कुन्तलेषु सातवाहनो नाम राजा; तेन प्राकृतभाषात्मकमन्तःपुर एवेति समानं पूर्वेण ।

श्रूयते चोज्जयिन्यां साहसाङ्को नाम राजा; तेन च संस्कृतभाषात्मकमन्तःपुर एवेति समानं पूर्वेण ।

तस्य सम्पुटिका सफलक[2]खटिका, समुद्गकः[3], सलेखनीयक[4]मषीभाजनानि ताडिपत्राणि भूर्जत्वचो वा, सलोहकण्टकानि तालदलानि, सुसम्मृष्टा भित्तयः, सततसन्निहिताः स्युः । "तद्धि काव्यविद्यायाः परिकरः" इति आचार्याः । "प्रतिभैव परिकरः" इति यायावरीयः ।

कविः प्रथममात्मानमेव कल्पयेत् । कियान्मे संस्कारः, क्व भाषाविषये शक्तोऽस्मि, किंरुचिर्लोकः, परिवृढो वा कीदृशि गोष्ठ्यां

१ B सौरसेनेषु. २ B सपलक. ३ B समुद्गक. ४ A सलेखनी.

विनीतः, क्वास्य वा चेतः संसजत इति बुद्धा भाषाविशेषमाश्रयेत" इति आचार्याः । "एकदेशकवेरियं नियमतन्त्रणा, स्वतन्त्रस्य पुनरेकभाषावत्सर्वा अपि[2] भाषाः स्युः" इति यायावरीयः । देशविशेषवशेन च भाषाश्रयणं दृश्यते । तदुक्तम्—

"गौडाद्याः संस्कृतस्थाः परिचितरुचयः प्राकृते लाटदेश्याः
सापभ्रंशप्रयोगाः सकलमरुभुवष्टक्कभादानकाश्च ।
आवन्त्याः पारियात्राः सह दशपुरजैर्भूतभाषां भजन्ते
यो मध्येमध्यदेशं निवसति स कविः सर्वभाषानिषण्णः ॥

जानीयाल्लोकसाम्मत्यं कविः कुत्र ममेति च ।
असम्मतं परिहरेन्मतेऽभिनिविशेत च ॥
जनापवादमात्रेण न जुगुप्सेत चात्मनि ।
जानीयात्स्वयमात्मानं यतो लोको निरङ्कुशः ॥
गीतसूक्तिरतिक्रान्ते स्तोता देशान्तरस्थिते ।
प्रत्यक्षे तु कवौ लोकः सावज्ञः सुमहत्यपि ॥
प्रत्यक्षकविकाव्यं[3] च रूपं च कुलयोषितः ।
गृहवैद्यस्य विद्या च कस्मैचिद्यदि रोचते ॥

इदं महाहासकरं विचेष्टितं
परोक्तिपाटच्चरतारतोऽपि यत् ।
सदुक्तिरत्नाकरतां गतान्कवीन्
कवित्वमात्रेण समेन निन्दति ॥

वचः स्वादु सतां लेह्यं लेशस्वाद्वपि कौतुकात् ।
बालस्त्रीहीनजातीनां काव्यं याति मुखान्मुखम् ॥
कार्यावसरसज्ज्ञानां परिव्राजां महीभुजाम् ।
काव्यं सद्यः कवीनां च भ्रमत्यह्ना दिशो दश ॥
पितुर्गुरोर्नरेन्द्रस्य सुतशिष्यपदातयः ।
अविविच्यैव काव्यानि स्तुवन्ति च पठन्ति च ॥"

---

१ A विनीतोसि. २ B omits अपि. ३ B. प्रत्यक्षं तु कविकाव्यं.

"किंञ्च नार्द्धकृतं पठेदसमाप्तिस्तस्य फलम्" इति कविरहस्यम्। न नवीनमेकाकिनः पुरतः। स हि स्वीयं ब्रुवाणः कतरेण साक्षिणा जीयेत। न च स्वकृतिं बहु मन्येत। पक्षपातो हि गुणदोषौ विपर्यासयति। न च दृप्येत्। दर्पलवोऽपि सर्वसंस्कारानुच्छिनत्ति। परैश्च परीक्षयेत्। यदुदासीनः पश्यति न तदनुष्ठातेति प्रायो वादः। कविमानिनं तु छन्दोनुवर्त्तनेन रञ्जयेत्। कविम्मन्यस्य हि पुरतः सूक्तमरण्यरुदितं स्याद्विप्लवेत च। तदाह—

"इदं हि वैदग्ध्यरहस्यमुत्तमं
पठेन्न सूक्तिं कविमानिनः पुरः।
न केवलं तां न विभावयत्यसौ
स्वकाव्यबन्धेन विनाशयत्यपि॥"

अनियतकालाः प्रवृत्तयो विप्लवन्ते तस्माद्दिवसं निशां च यामक्रमेण चतुर्द्धा विभजेत्। स प्रातरुत्थाय कृतसन्ध्यावरिवस्यः सारस्वतं सूक्तमधीयीत। ततो विद्यावसथे यथासुखमासीनः काव्यस्य विद्या उपविद्याश्चानुशीलयेदाप्रहरात्। न ह्येवंविधमन्यत्प्रतिभाहेतुर्यथा प्रत्यग्रसंस्कारः। द्वितीये काव्यक्रियाम्। उपमध्याह्नं स्नायादविरुद्धं भुञ्जीत च। भोजनान्ते काव्यगोष्ठीं प्रवर्त्तयेत्। कदाचिच्च प्रश्नोत्तराणि भिन्दीत। काव्यसमस्याधारणा, मातृकाभ्यासः, चित्रा योगा इत्यायामत्रयम्। चतुर्थे एकाकिनः परिमितपरिषदो वा पूर्वाह्णभागविहितस्य काव्यस्य परीक्षा। रसावेशतः काव्यं विरचयतो न च विवेक्त्री दृष्टिस्तस्मादनुपरीक्षेत। अधिकस्य त्यागो, न्यूनस्य पूरणम्, अन्यथास्थितस्य परिवर्त्तनं, प्रस्मृतस्यानुसन्धानं चेत्यहीनम्। सायं सन्ध्यामुपासीत सरस्वतीं च। ततो दिवा विहितपरीक्षकस्याभिलेखनमाप्रदोषात्। यावदार्त्ति स्त्रियमभिमन्येत। द्वितीयतृतीयौ साधु शयीत। सम्यक्स्वापो वपुषः परमारोग्याय। चतुर्थे सप्रयत्नं प्रतिबुध्येत। ब्राह्मे मुहूर्त्ते मनः प्रसीदत्तांस्तानर्थानध्यक्षयतीत्याहोरात्रिकम्।

१ B omits किञ्च. २ B मन्येत. ३ B तस्मात्तदनु परीक्षयेत. ४ B परीक्षितस्य.

चतुर्विधश्चासौ । असूर्यम्पश्यो, निषण्णो, दत्तावसरः, प्रायोजनिकश्च । यो गुहागर्भभूमिगृहादिप्रवेशान्नैष्ठिकवृत्तिः कवते, असावसूर्यम्पश्यस्तस्य सर्वे कालाः । यः काव्यक्रियायामभिनिविष्टः कवते न च नैष्ठिकवृत्तिः, स निषण्णस्तस्यापि त एव कालाः । यः सेवादिकमविरुन्धानः कवते, स दत्तावसरस्तस्य कतिपये कालाः । निशायास्तुरीयो यामार्द्धः स हि सारस्वतो मुहूर्त्तः । भोजनान्तःसौहित्यं हि स्वास्थ्यमुपस्थापयति; व्यवायोपरमः यदार्त्तिविनिवृत्तिरेकमेकाग्रतायननं याप्य[1]यानयात्रा । विषयान्तरविनिवृत्तं हि चित्तं यत्र यत्र प्रणिधीयते तत्र[2] तत्र गुडूचीलागं लगति । यदा यदा चात्मनः क्षणिकतां मन्यते स स काव्यकरणकालः । यस्तु प्रस्तुतं किञ्चन संविधानकमुद्दिश्य कवते, स प्रायोजनिकस्तस्य प्रयोजनवशात्कालव्यवस्था । बुद्धिमदाहार्यबुद्ध्योरियं नियममुद्रा । औपदेशिकस्य पुनरिच्छैव सर्वे कालाः, सर्वाश्च नियममुद्राः ।

पुरुषवत् योषितोऽपि कवीभवेयुः । संस्कारो ह्यात्मनि समवैति, न स्त्रैणं पौरुषं वा विभागमपेक्षते । श्रूयन्ते दृश्यन्ते च[3] राजपुत्र्यो महामात्यदुहितरो गणिकाः कौतुकिभार्याश्च शास्त्रप्र[4]हितबुद्धयः कवयश्च ।

सिद्धं च प्रबन्धमनेकादर्शगतं कुर्यात् । यदित्थं कथयन्ति—

"निक्षेपो विक्रयो दानं देशत्यागोऽल्पजीविता ।
त्रुटिको[5] वह्निरम्भश्च प्रबन्धोच्छेदहेतवः ॥
दारिद्र्यं व्यसनासक्तिरवज्ञा मन्दभाग्यता ।
दुष्टे द्विष्टे च विश्वासः पञ्च काव्यमहापदः ॥"

पुनः समापयिष्यामि, पुनः संस्करिष्यामि, सुहृद्भिः सह विवेचयिष्यामीति कर्तुराकुलता राष्ट्रोपप्लवश्च प्रबन्धविनाशकारणानि ।

"अहर्निशाविभागेन य इत्थं कवते कृती ।
एकावलीव तत्काव्यं सतां कण्ठेषु लम्बते ॥

---

१ Explained in A as शिबिकागमनं. २ B तत्र. ३ B omits च. ४ A प्रहत. ५ A त्रुटिमो.

यथा यथाभियोगश्च संस्कारश्च भवेत्कवेः।
तथा तथा निबन्धानां तारतम्येन रम्यता॥
मुक्तके कवयोऽनन्ताः सङ्घाते कवयः शतं।
महाप्रबन्धे तु कविरेको द्वौ दुर्लभास्त्रयः॥"

अत्राह स्म[1]—"बह्वपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते।
अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः॥
रीतिं विचिन्त्य विगणय्य गुणान्विगाह्य
शब्दार्थसार्थमनुसृत्य च सूक्तिमुद्राः।
कार्यो निबन्धविषये विदुषा प्रयत्नः
के पोतयन्त्ररहिता जलधौ प्लवन्ते॥
लीढाभिधोपनिषदां सविधे बुधाना-
मभ्यस्यतः प्रतिदिनं बहुदृश्वनोऽपि।
किञ्चित्कदाचन कथञ्चन सूक्तिपाका-
द्वाक्तत्त्वमुन्मिषति कस्यचिदेव पुंसः॥
इत्यनन्यमनोवृत्तेर्निःशेषेऽस्य क्रियाक्रमे।
एकपत्नीव्रतं धत्ते कवेर्देवी सरस्वती॥
सिद्धिः सूक्तिषु सा तस्य जायते जगदुत्तरा।
मूलच्[2]छायां न जानाति यस्याः सोऽपि गिरां गुरुः॥"

राजा कविः कविसमाजं विदधीत। राजनि कवौ सर्वो लोकः कविः स्यात्। स काव्यपरीक्षायै सभां कारयेत्। सा षोडशभिः स्तम्भैश्चतुर्भिर्द्वारैरष्टभिर्मत्तवारणीभिरुपेता स्यात्। तदनुलग्नं राज्ञः केलिगृहम्। मध्येसभं चतुःस्तम्भान्तरा हस्तमात्रोत्सेधा समणिभूमिका वेदिका। तस्यां राजासनम्। तस्य चोत्तरतः संस्कृताः कवयो निविशेरन्। बहुभाषाकवित्वे यो यत्राधिकं प्रवीणः स तेन व्यपदिश्यते। यस्त्वनेकत्र प्रवीणः स सङ्क्रम्य तत्र तत्रोपविशेत्। ततः परं वेदविद्याविदः प्रामाणिकाः पौराणिकाः स्मार्त्ता भिषजो मौहूर्त्तिका अन्येऽपि तथाविधाः। पूर्वेण प्राकृताः कवयः; ततः परं नटनर्त्तकगायन-

१ B omits स्म. २ B मूल्यच्छायां.

वादकवाग्जीवनकुशीलवतालावचरा अन्येऽपि तथाविधाः। पश्चिमेनापभ्रंशिनः कवयः; ततः परं चित्रलेप्यकृतो माणिक्यबन्धका वैकटिकाः स्वर्णकारवर्द्धकिलोहकारा अन्येऽपि तथाविधाः। दक्षिणतो भूतभाषाकवयः; ततः परं भुजङ्गगणिकाः प्लवकशौभिकजम्भकमल्लाः शस्त्रोपजीविनोऽन्येऽपि तथाविधाः।

तत्र यथासुखमासीनः काव्यगोष्ठीं प्रवर्त्तयेत् भावयेत्परीक्षेत च। वासुदेवसातवाहनशूद्रकसाहसाङ्कादीन्सकलान्सभापतीन्दानमानाभ्यामनुकुर्यात्। तुष्टपुष्टाश्चास्य सभ्या भवेयुः, स्थाने च पारितोषिकं लभेरन्। लोकोत्तरस्य काव्यस्य च यथार्हा पूजा कवेर्वा। अन्तरान्तरा च काव्यगोष्ठीं शास्त्रवादाननुजानीयात्। मध्वपि नानवदंशं स्वदते। काव्यशास्त्रविरतौ विज्ञानिष्वभिरमेत। देशान्तरागतानां च विदुषाम(न्य?) द्वारा सङ्गं कारयेदौचित्याद्यावत्स्थिति पूजां च। वृत्तिकामांश्चोपजेपेत् सङ्गृह्णीयाच। पुरुषरत्नानामेक एव राजोदन्वान्भाजनम्। राजचरितं च राजोपजीविनोऽप्यनुकुर्युः। राज्ञ एव ह्यसावुपकारो यद्राजोपजीविनां संस्कारः।

महानगरेषु च काव्यशास्त्रपरीक्षार्थं ब्रह्मसभाः कारयेत्। तत्र परीक्षोत्तीर्णानां ब्रह्मरथयानं पट्टबन्धश्च। श्रूयते चोज्जयिन्यां काव्यकारपरीक्षा—

"इह कालिदासमेण्ठावत्रामररूपसूरभारवयः।
हरिचन्द्रचन्द्रगुप्तौ परीक्षिताविह विशालायाम्॥"

श्रूयते च पाटलिपुत्रे शास्त्रकारपरीक्षा—

"अत्रोपवर्षवर्षाविह पाणिनिपिङ्गलाविह व्याडिः।
वररुचिपतञ्जली इह परीक्षिताः ख्यातिमुपजग्मुः॥"

इत्थं सभापतिर्भूत्वा यः काव्यानि परीक्षते।
यशस्तस्य जगद्व्यापि स सुखी तत्र तत्र च॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे कविचर्या राजचर्या च दशमोऽध्यायः॥

---

१ B वादनाग्जीतन. २ B वैगडिक. ३ B नानवरं दंशं. ४ उपजपेत. ५ B महाकाव्य.

एकादशोऽध्यायः शब्दहरणम् ।

परप्रयुक्तयोः शब्दार्थयोरुपनिबन्धो हरणम् । तद्द्विधा परित्याज्यमनुग्राह्यं च । तयोः शब्दहरणमेव तावत्पञ्चधा पदतः, पादतः, अर्द्धतः, वृत्ततः, प्रबन्धतश्च । "तत्रैकपदहरणं न दोषाय" इति आचार्याः । "अन्यत्र द्व्यर्थपदात्" इति यायावरीयः । तत्र श्लिष्टस्य श्लिष्टपदेन हरणम्—

"दूराकृष्टशिलीमुखव्यतिकरान्नो किं किरातानिमा-
नाराद्व्यावृतपीतलोहितमुखान्किं वा पलाशानपि ।
पान्थाः केसरिणं न पश्यत पुरोप्येनं वसन्तं वने
मूढा रक्षत जीवितानि शरणं यात प्रियां देवताम् ॥"

यथा च—"मा गाः पान्थ प्रियां त्यक्त्वा दूराकृष्टशिलीमुखम् ।
स्थितं पन्थानमावृत्य किं किरातं न पश्यसि ॥"

श्लिष्टपदैकदेशेन हरणम्—

"नाश्चर्यं यदनार्योप्तावस्तप्रीतिरयं मयि ।
मांसोपयोगं कुर्वीत कथं क्षुद्रहितो जनः ॥"

यथा च—"कोपान्मानिनि किं स्फुरत्यतितरां शोभाधरस्तेऽधरः
किं वा चुम्बनकारणादथित नो वायोर्विकारादयम् ।
तस्मात्सुभ्रु सुगन्धिमाहितरसं स्निग्धं भजस्वादरा-
न्मुग्धे मांसरसं ब्रुवन्निति तया गाढं समालिङ्गितः ॥"

श्लिष्टस्य यमकेन हरणम्—"हलमपारपयोनिधिविस्तृतं
प्रहरता हलिना समराङ्गणे ।
निजयशश्च शशाङ्ककलामलं
निरवधीरितमाकुलमासुरम् ॥"

यथा च—"दलयता विशिखैर्बलमुन्मदं
निरवधीरितमाकुलमासुरम् ।
दशसु दिक्षु च तेन यशः सितं
निरवधीरितमाकुलमासुरम् ॥"

---

१ A पुरः. २ B चुंबनकारणादपि तनोर्वायोर्विकारादयं.

श्लिष्टस्य प्रश्नोत्तरेण हरणम्—

"यस्यां भुजङ्गवर्गः कर्णायतेक्षणं कामिनीवदनं च ॥"

यथा च—"किं करोति कियत्कालं वेश्यावेश्मनि कामुकः ।
कीदृशं वदनं वीक्ष्य तस्याः कर्णायतेक्षणम् ॥"

यमकस्य यमकेन हरणम्—

"वरदाय नमो हरये पतति जनोऽयं स्मरन्नपि न मोहरये ।
बहुशश्चक्रन्द हता मनसि दितिर्येन दैत्यचक्रं दहता ॥"

यथा च—चक्रं दहतारं चक्रन्द हतारं खड्गेन तवाजौ राजन्नरिनारी ।
एवमन्योन्यसमन्वयेऽन्येऽपि[1] भेदाः । नन्विदमुपदेश्यमेव न भवति ।
यदित्थं कथयन्ति—"पुंसः कालातिपातेन चौर्यमन्यद्विशीर्यति ।
अपि पुत्रेषु पौत्रेषु वाक्चौर्यं च न शीर्यति ॥"

"अयमप्रसिद्धः प्रसिद्धिमानहम्, अयमप्रतिष्ठः प्रतिष्ठावानहम्, अप्रक्रान्तमिदमस्य संविधानकं प्रक्रान्तं मम, गुडूचीवचनोऽयं मृद्वीकावचनोऽहम्, अनादृतभाषाविशेषोऽयमहमादृतभाषाविशेषः प्रशान्तज्ञातृकमिदं, देशान्तरितकर्तृकमिदम्, उच्छन्ननिबन्धनमूलमिदं, म्लेच्छितकोपनिबन्धनमूलमिदमित्येवमादिभिः कारणैः शब्दहरणेऽर्थहरणे चाभिरमेत" इति अवन्तिसुन्दरी । "त्रिभ्यः पदेभ्यः प्रभृति त्वश्लिष्टेभ्यो हरणम्" इति आचार्याः—

यथा—"स पातु वो यस्य जटाकलापे
स्थितः शशाङ्कः स्फुटहारगौरः ।
नीलोत्पलानामिव नालपुञ्जे
निद्रायमाणः शरदीव हंसः ॥"

यथा च—"स पातु वो यस्य हतावशेषा-
स्तत्तुल्यवर्णाञ्जनरञ्जितेषु ।
लावण्ययुक्तेष्वपि वित्रसन्ति
दैत्याः स्वकान्तानयनोत्पलेषु ॥"

---

१ B अन्योन्यसंबंधादन्येपि भेदाः.

"न" इति यायावरीयः। उल्लेखवान्पदसन्दर्भः परिहरणीयो नाप्रत्यभिज्ञायातः पादोऽपि। तस्यापि साम्येन किञ्चन दुष्टं स्यात्।

यथा—"इत्युक्तवानुक्तिविशेषरम्यं
मनः समाधाय जयोपपत्तौ।
उदारचेता गिरमित्युदारां
द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्रः॥

यथा च—इत्युक्तवानुक्तिविशेषरम्यं
रामानुजन्मा विरराम मानी।
सङ्क्षिप्तसमाप्तावसरं च वाक्यं
सेवाविधिज्ञैः पुरतः प्रभूणाम्॥"

उल्लेखवान्यथा—"नमः संसारनिर्वाणविषामृतविधायिने।
सप्तलोकोर्मिभङ्गाय शङ्करक्षीरसिन्धवे॥"

यथा च—प्रसरद्बिन्दुनादाय शुद्धामृतमयात्मने।
नमोऽनन्तप्रकाशाय शङ्करक्षीरसिन्धवे॥"

"पाद एवान्यथात्वकरणकारणं न हरणम्, अपि तु स्वीकरणम्" इति आचार्याः।

यथा—"त्यागाधिकाः स्वर्गमुपाश्रयन्ते
त्यागेन हीना नरकं व्रजन्ति।
न त्यागिनां किञ्चिदसाध्यमस्ति
त्यागो हि सर्वव्यसनानि हन्ति॥"

यथा च—"त्यागो हि सर्वव्यसनानि हन्ती-
त्यलीकमेतद्भुवि सम्प्रतीतम्।
जातानि सर्वव्यसनानि तस्या-
स्त्यागेन मे मुग्धविलोचनायाः॥"

तदिदं स्वीकरणापरनामधेयं हरणमेव। तद्वदर्द्धप्रयोगेऽपि। यथा—

"पादस्ते नरवर दक्षिणे समुद्रे
पादोऽन्यो हिमवति हेमकूटलग्ने ।
आक्रामत्यलघु महीतलं त्वयीत्थं
भूपालाः प्रणतिमपास्य किन्नु कुर्युः ॥"

यथा चोत्तरार्द्धे[1]—"इत्थं ते विधृतपदद्वयस्य राज-
न्नाश्चर्यं कथमिव सीवनी न भिन्ना ॥"

एवं व्यस्तार्द्धप्रयोगे[2]ऽपि । यथा—

"तत्तावदेव शशिनः स्फुरितं महीयो
यावन्न तिग्मरुचिमण्डलमभ्युदेति ।
अभ्युद्गते[3] सकलधामनिधौ तु तस्मि-
न्निन्दोः सिताभ्रशकलस्य च को विशेषः ॥

यथा च—तत्तावदेव शशिनः स्फुरितं महीयो
यावन्न किञ्चिदपि गौरतरा हसन्ति ।
ताभिः पुनर्विहसिताननपङ्कजाभि-
रिन्दोः सिताभ्रशकलस्य च को विशेषः ॥"

पादे[4] एवान्यथात्वकरणं न स्वीकरणं पादोनहरणं वा । यथा—

"अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे ।
न्यासापह्नवने चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥"

यथा चोत्तरार्द्धे—

"तन्वङ्गी यदि लभ्येत दिव्या सम्भवति क्रिया ।"

यथा वा—"यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु ।
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ॥"

यथा चोत्तरार्द्धे—"कुक्षौ समुद्राश्चत्वारः स सहेत स्मरानलम् ।"

भिन्नार्थानां तु पादानामेकेन पादेनान्वयनं कवित्वमेव । यथा—

---

१ B चोत्तरार्द्ध. २ A प्रयोगोपि. ३ B अभ्युद्यते. ४ A पादा.

"किमिह किमपि दृष्टं स्थानमस्ति श्रुतं वा
व्रजति दिनकरोऽयं यत्र नास्तं कदाचित् ।
भ्रमति विहगसार्थानित्थमापृच्छमानो
रजनिविरहभीतश्चक्रवाको वराकः ॥"

यथा च—"जयति सितविलोलव्यालयज्ञोपवीती
घनकपिलजटान्तर्भ्रान्तगङ्गाजलौघः ।
अविदितमृगचिह्नामिन्दुलेखां दधानः
परिणतशिति[1]कण्ठश्यामकण्ठः पिनाकी ॥"

यथा च—"कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजखण्डं
त्यजति मदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।
उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं
हतविधिललितानां ही विचित्रो विपाकः ॥"

यथा[2] च—"किमिह किमपि दृष्टं स्थानमस्ति श्रुतं वा
घनकपिलजटान्तर्भ्रान्तगङ्गाजलौघः ।
निवसति स[3] पिनाकी यत्र यायात्तदस्मिन्
हतविधिललितानां ही विचित्रो विपाकः ॥"

पादोनवत्कतिपयपदप्रयोगोऽपि । यथा—

"या व्यापारवती रसान् रसयितुं काचित्कवीनां नवा
दृष्टिर्या परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वैपश्चिती ।
ते द्वे अप्यवलम्ब्य विश्वमनिशं निर्वर्णयन्तो वयं
श्रान्ता नैव च लब्धमब्धिशयन त्वद्भक्तितुल्यं सुखम् ॥"

यथा च चतुर्थपादे—

"श्रान्ता नैव च लब्धमुत्पलदृशां प्रेम्णः समानं सुखम् ॥"

पादैकदेशग्रहणमपि पदैकदेशोपलक्षणपरम् । यथा—

"असकलहसितत्वात्क्षालितानीव कान्त्या
मुकुलितनयनत्वाद्व्यक्तकर्णोत्पलानि ।

१ शितिकण्ठः. २ A omits यथा च. ३ B reads न.

पिबति मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणां
त्वयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः ॥"

यथा चोत्तरार्धे—"पिबतु मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणां
मयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः ।"

वाक्यस्यान्यथा व्याख्यानमपि न स्वीकरणं हरणं वा । यथा—

"सुभ्रु त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ता कथा योषितां
दूरादेव मयोज्झिताः सुरभयः स्रग्दामधूपादयः ।
कोपं रागिणि मुञ्च मय्यवनते दृष्टे प्रसीदाधुना
सद्यस्त्वद्विरहाद्भवन्ति दयिते सर्वा ममान्धा दिशः ॥"

एतच कान्ताप्रसादनपरं वाक्यं कुपितदृष्टिपरतया व्याख्यातं, न[1] स्वीकृतं हृतं वा । यत्तु परकीयं स्वीयमिति प्रोक्तानाम[2]न्यतमेन कारणेन विलपन्ति, तन्न केवलं हरणम्, अपि तु दोषोदाहरणम् । मुक्तकप्रबन्धविषयं तत् । मूल्यक्रयोऽपि हरणमेव । वरमप्राप्तिर्यशसो न पुनर्दुर्यशः ।

सभापतिस्तु द्विधा, उपजीव्य, उपजीवकश्च । तत्रोपजीवनमात्रेण न कश्चिद्दोषः । यतः सर्वोऽपि परेभ्य एव व्युत्पद्यते, केवलं तत्र समुदायो गुरुः । "तद्वदुक्तिहरणम्" इति । आचार्याः ।

यथा—"ऊरुद्वन्द्वं सरसकदलीकाण्डसब्रह्मचारि ।"

यथा च—"ऊरुद्वयं कदल[3]कन्दलयोः सदंशं
श्रोणिः शिलाफलकसोदरसन्निवेशा ।
वक्षः स्तनद्वितयताडितकुम्भशोभं
सब्रह्मचारि शशिनश्च मुखं मृगाक्ष्याः ॥"

"उक्तयो ह्यर्थान्तरसङ्क्रान्ता न प्रत्यभिज्ञायन्ते, स्वदन्ते च; तदर्थास्तु हरणादपि हरणं स्युः" इति यायावरीयः ।

"नास्त्यचौरः कविजनो नास्त्यचौरो वणिग्जनः ।
स नन्दति विना वाच्यं यो जानाति निगूहितुम् ॥

---

१ A omits न. २ B प्रोक्त्वा नान्यतमेन. ३ B कदलि०.

उत्पादकः कविः कश्चित्कश्चिच्च परिवर्त्तकः ।
आच्छादकस्तथा चान्यस्तथा संवर्गकोऽपरः ॥
शब्दार्थोक्तिषु यः पश्येदिह किश्चन नूतनम् ।
उल्लिखेत्किश्चन प्राच्यं मन्यतां स महाकविः ॥"

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे एकादशोऽध्यायः शब्दहरणानि ॥

द्वादशोऽध्यायः शब्दार्थहरणेषु कविप्रभेदाः प्रतिबिम्बकल्पविकल्पस्य च समीक्षा ।

"पुराणकविक्षुण्णे वर्त्मनि दुरापमस्पृष्टं वस्तु, ततश्च तदेव संस्कर्तुं प्रयतेत" इति आचार्याः । "न" इति वाक्पतिराजः ।

"आसंसारमुदारैः कविभिः प्रतिदिनगृहीतसारोऽपि ।
अद्याप्यभिन्नमुद्रो विभाति वाचां परिस्पन्दः ॥"

तत्प्रतिभासाय च परप्रबन्धेष्ववदधीत । "तदवगाहने हि तदेकयोनयोऽर्थाः पृथक्पृथक् प्रथन्ते" इत्येके । "तत्रत्यानामर्थानां छायया परिवृत्तिः फलम्" इत्यपरे । महात्मनां हि संवादिन्यो बुद्धय एकमेवार्थमुपस्थापयन्ति, तत्परित्यागाय तानाद्रियेत" इति च केचित् । "न" इति यायावरीयः । सारस्वतं चक्षुरवाङ्मनसगोचरेण प्रणिधानेन दृष्टमदृष्टं चार्थजातं स्वयं विभजति ।

तदाहुः—सुप्तस्यापि महाकवेः शब्दार्थौ सरस्वती दर्शयति तदितरस्य तत्र जाग्रतोऽप्यन्धं चक्षुः । अन्यदृष्टचरे ह्यर्थे महाकवयो जात्यन्धास्तद्विपरीते तु दिव्यदृशः । न तत् त्र्यक्षः सहस्राक्षो वा यच्चर्मचक्षुषोऽपि कवयः पश्यन्ति । मतिदर्पणे कवीनां विश्वं प्रतिफलति । कथं नु वयं दृश्यामह इति महात्मनामहंपूर्विकयैव शब्दार्थाः पुरो धावन्ति । यत्सिद्धप्रणिधाना योगिनः पश्यन्ति, तत्र

---

१ B तत्रस्था० २ A वा. ३ B omits अन्य.

वाचा विचरन्ति कवयः इत्यनन्ता महाकविषु सूक्तयः । "समस्तमस्ति" इति यायावरीयः । किन्तु त्रिपथमर्थमध्यगीष्महि यदुतान्ययोनिर्निह्नुतयोनिरयोनिश्च। तत्रान्ययोनिर्द्विधा प्रतिबिम्बकल्प, आलेख्यप्रख्यश्च। निह्नुतयोनिरपि द्विधा तुल्यदेहितुल्यः परपुरप्रवेशसदृशश्च। अयोनिः पुनरेकादश एव। तत्र—

अर्थः स एव सर्वो वाक्यान्तरविरचनापरं यत्र।
तदपरमार्थविभेदं काव्यं प्रतिबिम्बकल्पं स्यात्॥

यथा— "ते पान्तु वः पशुपतेरलिनीलभासः
कण्ठप्रदेशघटिताः फणिनः स्फुरन्तः।
चन्द्रामृताम्बुकणसेकसुखप्ररूढै-
र्यैरङ्कुरैरिव विराजति कालकूटः॥"

यथा च—"जयन्ति नीलकण्ठस्य नीलाः कण्ठे महाहयः।
गलद्गङ्गाम्बुसंसिक्तकालकूटाङ्कुरा इव॥"

कियताऽपि यत्र संस्कारकर्मणा वस्तु भिन्नवद्भाति।
तत्कथितमर्थचतुरैरालेख्यप्रख्यमितिकाव्यम्॥

तत्रैवार्थे यथा—

"जयन्ति धवलव्यालाः शम्भोर्जूटावलम्बिनः।
गलद्गङ्गाम्बुसंसिक्तचन्द्रकन्दाङ्कुरा इव॥"

विषयस्य यत्र भेदेऽप्यभेदबुद्धिर्नितान्तसादृश्यात्।
तत्तुल्यदेहितुल्यं काव्यं बध्नन्ति सुधियोऽपि॥

यथा—"अवीनादौ कृत्वा भवति तुरगो यावदवधिः
पशुर्धन्यस्तावत्प्रतिवसति यो जीवति सुखम्।
अमीषां निर्माणं किमपि तदभूद्गन्धकरिणां
वनं वा क्षोणीभृद्भुवनमथवा येन शरणम्॥"

---

१ B संसिक्ताः.

अत्रार्थे—"प्रतिगृहमुपलानामेक एव प्रकारो
मुहुरुपकरणत्वादर्घिताः पूजिताश्च ।
स्फुरति हतमणीनां किन्तु तद्धाम येन
क्षितिपतिभवने वा स्वाकरे वा निवासः ॥"

मूलैक्यं[1] यत्र भवेत्परिकरबन्धस्तु दूरतोऽनेकः[2] ।
तत्परपुरप्रवेशप्रतिमं काव्यं सुकविभाव्यम् ॥

यथा—"यस्यारातिनितम्बिनीभिरभितो वीक्ष्याम्बरं प्रावृषि
स्फूर्जद्गर्जितनिर्जिताम्बुधिरवस्फाराभ्रवृन्दाकुलम् ।
उत्सृष्टप्रसभाभिषेणनभयस्पष्टप्रमोदाश्रुभिः
किञ्चित्कुञ्चितलोचनाभिरसकृद् घ्राताः कदम्बानिलाः ॥"

अत्रार्थे—"आच्छिद्य प्रियतः कदम्बकुसुमं यस्यारिदारैर्नवं
यात्राभङ्गविधायिनो जलमुचां कालस्य चिह्नं महत् ।
हृष्यद्भिः परिचुम्बितं नयनयोर्न्यस्तं हृदि स्थापितं
सीमन्ते निहितं कथञ्चन ततः कर्णावतंसीकृतम्" ॥

तदेतच्चतुष्टयनिबन्धनाश्च कवीनां द्वात्रिंशद्धरणोपायाः । अमीषां चार्थानामन्वर्था अयस्कान्तवच्चत्वारः कवयः, पञ्चमश्चादृष्टचरार्थदर्शी । तदाहुः—

"भ्रामकश्चुम्बकः किञ्च कर्षको द्रावकश्च सः ।
स कविर्लौकिकोऽन्यस्तु चिन्तामणिरलौकिकः ॥
तन्वानोऽनन्यदृष्टत्वं पुराणस्यापि वस्तुनः ।
योऽप्रसिद्ध्यादिभिर्भ्राम्यत्यसौ स्याद्भ्रामकः कविः ॥
यश्चुम्बति परस्यार्थं वाक्येन स्वेन हारिणा ।
स्तोकार्पितनवच्छायं चुम्बकः स कविर्मतः ॥
परवाक्यार्थमाकृष्य यः स्ववाचि निवेशयेत् ।
समुल्लेखेन केनापि स स्मृतः कर्षकः कविः ॥

१ B मूल्यैक्यं. २ A नैकः.

अप्रत्यभिज्ञेयतया स्ववाक्ये नवतां नयेत् ।
यो द्रावयित्वा मूलार्थं द्रावकः स भवेत्कविः ॥
चिन्तासमं यस्य रसैकसूतिरुदेति चित्राकृतिरर्थसार्थः ।
अदृष्टपूर्वो निपुणैः पुराणैः कविः स चिन्तामणिरद्वितीयः ॥"

तस्य चायोनिरर्थः । स च त्रिधा लौकिकालौकिकभेदेन, तयोर्मिश्रत्वेन च । तत्र लौकिकः—

"मा कोशकारलतिके वह वर्णगर्वं
किं डम्बरेण चणिके तव कौसुमेन ।
पुण्ड्रेक्षुयष्टिरियमेकतरा चकास्तु
या स्यन्दते रसमृतेऽपि हि यन्त्रयोगात् ॥"

अलौकिकः—"देवी पुत्रमसूत नृत्यत गणाः किं तिष्ठतेत्युद्भुजे
हर्षाद्भृङ्गिरिटावुदाहृतगिरा चामुण्डयालिङ्गिते ।
पायाद्वो जितदेवदुन्दुभिघनध्वानप्रवृत्तिस्तयो-
रन्योन्यांङ्कनिपातजर्जरजरत्स्थूलास्थिजन्मा रवः ॥"

मिश्रः—"स्थिते कुक्षेरन्तर्मुरजयिनि निःश्वासमरुतो
जनन्यास्तन्नाभीसरसिजपरागोत्करमुचः ।
निपीताः सानन्दं रचितफणचक्रेण हलिना
समन्तादस्यासुः प्रतिदिवसमेनांसि भवतः ॥"

तेषां च चतुर्णामर्थानाम्—

चत्वार एते कथिता मयैव
येऽर्थाः कवीनां हरणोपदेशे ।
प्रत्येकमष्टत्ववशाद्भवन्ति
द्वात्रिंशता तेऽनुगताः प्रभेदैः ॥

तत्र प्रतिबिम्बकल्पविकल्पाः । स एवार्थः पौर्वापर्यविपर्यासाद्व्यस्तकः ।

---

१ B अन्योन्यान्न॰. २ B प्रत्येकमाष्टत्व॰ ३ B पूर्वापर्य.

यथा—"दृष्ट्वान्येभं छेदमुत्पाद्य रज्ज्वा
यन्तुर्वाचं मन्यमानस्तृणाय ।
गच्छन्दध्रे नागराजः करिण्या
प्रेम्णा तुल्यं बन्धनं नास्ति जन्तोः ॥"

अत्रार्थे—"निर्विवेकमनसोऽपि हि जन्तोः
प्रेमबन्धनमशृङ्खलदाम ।
यत्प्रति प्रतिगजं गजराजः
प्रस्थितश्चिरमधारि करिण्या ॥"

बृहतोऽर्थस्यार्द्धप्रणयनं खण्डम् ।

यथा—"पुरा पाण्डुप्रायं तदनु कपिशिम्ना कृतपदं
ततः पाकोद्रेकादरुणगुणसंवर्गितवपुः ।
शनैः शोषारम्भे स्थपुटनिजविष्कम्भविषमं
वने वीतामोदं बदरमरसत्वं कलयति ॥"

अत्रार्थे—"पाकक्रियापरिचयप्रगुणीकृतेन
संवर्गितारुणगुणं वपुषा निजेन ।
आपादितस्थपुटसंस्थितिशोषपोषा-
देतद्वने विरसतां बदरं बिभर्त्ति ॥"

संक्षिप्तार्थविस्तरेण तैलबिन्दुः ।

यथा—"यस्य तन्न्नभराक्रान्त्या[1] पातालतलगामिनी ।
महावराहदंष्ट्राया भूयः सस्मार मेदिनी ॥"

अत्रार्थे—"यत्तन्त्राक्रान्तिमज्जत्पृथुलमणिशिलाशल्यवेल्लत्फणान्ते
क्लान्ते पत्यावहीनां चलदचलमहास्तम्भसम्भारसीमा ।
सस्मार स्फारचन्द्रद्युति पुनरवनिस्तद्धिरण्याक्षवक्षः-
स्थूलास्थिश्रेणिशाणानिकषणसितमप्याशु दंष्ट्राग्रमुग्रम् ॥"

अन्यतमभाषानिबद्धं भाषान्तरेण परिवर्त्त्येत[2] इति नटनेपथ्यम् ।

यथा—"नेच्छइ[3] पासासंकी काओ दिण्णं पि पहिअघरिणीए ।

---

१ A कान्ता. २ B परिवर्तने. ३ नेच्छति पाशाशङ्की काको दत्तमपि पथिकगृहिण्या ।
अवनतकरतलोद्गलितवलयमध्यस्थितं पिण्डम् ॥

ओहत्तकरयलोग्गलियवलयमज्झट्ठिअं पिण्डं ॥"

अत्रार्थे—"दत्तं पिण्डं नयनसलिलक्षालनाधौतगण्डं
द्वारोपान्ते कथमपि तया सङ्गमाशानुबन्धात् ।
वक्रग्रीवश्चलनतशिराः पार्श्वसञ्चारिचक्षुः
पाशाशङ्की गलितवलयं नैनमश्नाति काकः ॥"

छन्दसा परिवृत्तिश्छन्दोविनिमयः ।

यथा—"कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बन्धनात्
तद्वासः श्लथमेखलागुणधृतं किञ्चिन्नितम्बे स्थितम् ।
एतावत्सखि वेद्मि केवलमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः
कोऽसौ कास्मि रतं नु किं कथमपि स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥"

अत्रार्थे—"[2]धन्यास्तु याः कथयथ प्रियसङ्गमेऽपि
विश्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।
नीवीं प्रति प्रणिहितश्च करः प्रियेण
सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि ॥"

कारणपरावृत्त्या हेतुव्यत्ययः ।

यथा—"ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतरुचिः शशी ।
दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥"

अत्रार्थे—"समं कुसुमचापेन गर्भिणीगण्डपाण्डुना ।
उदयाद्रिशिरःसीम्नि निहितं पदमिन्दुना ॥"

दृष्टस्य वस्तुनोऽन्यत्र सङ्क्रमितिः सङ्क्रान्तकम् ।

यथा—"स्नानार्द्रार्द्रैर्विधुतकबरीबन्धलोलैरिदानीं
श्रोणीभारः कृतपरिचयः पल्लवैः कुन्तलानाम् ।
अप्येतेभ्यो नभसि पततः पङ्क्तिशो वारिबिन्दून्
स्थित्वोद्ग्रीवं कुवलयदृशां केलिहंसाः पिबन्ति ॥"

अत्रार्थे—"सद्यःस्नातजपत्तपोधनजटाप्रान्तस्नुताः प्रोन्मुखैः
पीयन्तेऽम्बुकणाः कुरङ्गशिशुभिस्तृष्णाव्यथाविक्लवैः ।

---

१ A ओउत्तकरयलो B ओहुत्तकरयलो. २ A धन्यासि या कथयसि.

एतां प्रेमभरालसां च सहसा शुष्यन्मुखीमाकुलः
श्लिष्यन् रक्षति पक्षसम्पुटकृतच्छायः शकुन्तः प्रियाम्॥"

उभयवाक्यार्थोपादानं सम्पुटः।

यथा—"विन्ध्यस्याद्रेः परिसरनदी नर्मदा सुभ्रु सैषा
यादोभर्त्तुः प्रथमगृहिणीं यां विदुः पश्चिमस्य।
यस्यामन्तः स्फुरितशफर[1]त्रासहासाकुलाक्षी
स्वैरं स्वैरं कथमपि मया तीरमुत्तारितासि॥"

यथा—"नाभीगुहाबिलविशचलवीचिजात-
मञ्जुध्वनिश्रुतिकि[2]णत्कलकुङ्कुभानि।
रेवाजलान्यविरलं ग्र[3]हिलीक्रियन्ते
लाटाङ्गनाभिरपराह्णनिमज्जनेषु॥"

अत्रार्थे—"यद्वर्ग्याभिर्जगाहे गुरुशकुलकुलास्फालनत्रासहास-
व्यस्तोरुस्तम्भिकाभिर्दिशि दिशि सरितां दिग्जयप्रक्रमेषु।
अम्भोगम्भीरनाभीकुहरकवलनोन्मुक्तिपर्यायलोल-
त्कल्लोलाबद्धमुग्धध्वनिचकितरणत्कुङ्कुभं कामिनीभिः॥"

सोऽयं[4]कवेरवकवित्वदायी सर्वथा प्रतिबिम्बकल्पः परिहरणीयः।

यतः—"पृथक्त्वेन न गृह्णन्ति वस्तु काव्यान्तरस्थितम्।
पृथक्त्वेन न गृह्णन्ति स्ववपुः प्रतिबिम्बितम्॥"

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे शब्दार्थहरणेषु कविप्रभेदाः प्रतिबिम्बकल्पविकल्पस्य समीक्षा द्वादशोऽध्यायः॥

---

१ B शफरी. २ B कणज्जल. ३ B गृहिणी॰ ४ A कवेरकवित्व.

त्रयोदशोऽध्यायः अर्थहरणेष्वालेख्यप्रख्यादिभेदाः ।

आलेख्यप्रख्यपरिसङ्ख्या । सदृशसञ्चारणं समक्रमः ।

यथा—"अस्ताद्रिवेश्मनि दिशो वरुणप्रियाया-
स्तिर्यक्कथञ्चिदपयन्त्रणमास्थितायाः ।
गण्डैकपार्श्वमिव कुङ्कुमपङ्कचुम्बि
बिम्बं रुचामधिपतेररुणं रराज ॥"

यथा च—"प्राग्दिशः प्रतिकलं विलसन्त्याः
कुङ्कुमारुणकपोलतलेन ।
साम्यमेति कलितोदयरागः
पश्य सुन्दरि तुषारमयूखः ॥"

अलङ्कृतमनलङ्कृत्याभिधीयत इति विभूषणमोषः ।

यथा—"कुवलयसिति मूले बालचन्द्राङ्कुराभं
तदनु खलु ततोऽग्रे पाकपीताम्रपीतम् ।
अभिनवरविरोचिर्द्धूमधूम्रं शिखाया-
मिति विविधविकारं दिद्युते दैपमर्चिः ॥"

अत्रार्थे—"मनाङ्मूले नीलं तदनु कपिशोन्मेषमुदरे
ततः पाण्डु स्तोकं स्फुरदरुणलेखं च तदनु ।
शिखायामाधूम्रं धृतविविधवर्णक्रममिति
क्षणादर्चिर्दैपं दलयति तमः पुञ्जितमपि ॥"

क्रमेणाभिहितस्यार्थस्य विपरीताभिधानं व्युत्क्रमः ।

यथा तत्रैव—"श्यामं शिखाभुवि मनागरुणं ततोऽधः
स्तोकावपाण्डुरघनं च ततोऽप्यधस्तात् ।
आपिञ्जरं तदनु तस्य तले च नील-
मन्धं तमःपटलमर्दति दैपमर्चिः ॥"

सामान्यनिबन्धे विशेषाभिधानं विशेषोक्तिः ।

यथा—"इत्युद्गते शशिनि पेशलकान्तदूती-
संलापसञ्चलितलोचनमानसाभिः ।
अग्राहि मण्डनविधिर्विपरीतभूषा-
विन्यासहासितसखीजनमङ्गनाभिः ॥"

अत्रार्थे—"चकार काचित्सितचन्दनाङ्के
काञ्चीकलापं स्तनभारपृष्ठे ।
प्रियं प्रति प्रेषितचित्तवृत्ति-
र्नितम्बविम्बे च बबन्ध हारम् ॥"

उपसर्जनस्यार्थस्य प्रधानतायामुत्तंसः ।

यथा—"दीपयन्नथ नभः किरणौघैः
कुङ्कुमारुणपयोधरगौरः ।
हेमकुम्भ इव पूर्वपयोधे-
रुन्ममज्ज शनकैस्तुहिनांशुः ॥"

अत्रार्थे—"ततस्तमः श्यामलपट्टकञ्चुकं
विपाटयत्किञ्चिदद्दृश्यतान्तरा ।
निशातरुण्याः स्थितशेषकुङ्कुम-
स्तनाभिरामं सकलं कलावतः ॥"

तदेव वस्तूक्तिवशादन्यथा क्रियत इति नटनेपथ्यम् ।

यथा—"आननेन्दुशशलक्ष्म कपोले
सादरं विरचितं तिलकं यत् ।
तत्प्रिये विरचितावधिभङ्गे
धौतमीक्षणजलैस्तरलाक्ष्याः ॥"

अत्रार्थे—"शोकाश्रुभिर्वासरखण्डितानां
सिक्ताः कपोलेषु विलासिनीनाम् ।
कान्तेषु कालात्ययमाचरत्सु
स्वल्पायुषः पत्रलता बभूवुः ॥"

परिकरसाम्ये सत्यपि परिकार्यस्यान्यथात्वादेकपरिकार्यः ।

"अव्याद्गजेन्द्रवदनः स इमां त्रिलोकीं
यस्योद्धतेन गगने महता करेण ।
मूलावलग्नसितदन्तबिसाङ्कुरेण
नालायितं तपनबिम्बसरोरुहस्य ॥"

विकृतेः प्रकृतिप्रापणं प्रत्यापत्तिः ।

यथा—"रविसङ्क्रान्तसौभाग्यस्तुषाराविलमण्डलः ।
निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥"

अत्रार्थे—"तस्याः प्रतिद्वन्द्विभवाद्विषादा-
त्सद्यो विमुक्तं मुखमाबभासे ।
निःश्वासबाष्पापगमे प्रपन्नः
प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः ॥"

ता इमा आलेख्यप्रख्यस्य भिदाः । सोऽयमनुग्राह्यो मार्गः ।

आहुश्च—"सोऽयं भणितिवैचित्र्यात्समस्तो वस्तुविस्तरः ।
नटवद्वर्णिकायोगादन्यथात्वमिवार्च्छति ॥"

अथ तुल्यदेहितुल्यस्य भिदाः । तस्यैव वस्तुनो विषयान्तरयोजनादन्यरूपापत्तिर्विषयपरिवर्त्तः ।

यथा—"ये सीमन्तितगात्रभस्मरजसो ये कुम्भकद्वेषिणो
ये लीढाः श्रवणाश्रयेण फणिना ये चन्द्रशैत्यद्रुहः ।
ते कुप्यद्गिरिजाविभक्तवपुषश्चित्तव्यथासाक्षिणः
स्थाणोर्दक्षिणनासिकापुटभुवः श्वासानिलाः पान्तु वः ॥"

अत्रार्थे—"ये कीर्णक्वथितोदराब्जमधवो ये म्लापितोरःस्रजो
ये तापात्तरलेन तल्पफणिना पीतप्रतीपोज्झिताः ।
ते राधास्मृतिसाक्षिणः कमलया सासूयमाकर्णिता
गाढान्तर्दवथोः प्रतप्तसरलाः श्वासा हरेः पान्तु वः ॥"

द्विरूपस्य वस्तुनोऽन्यतमरूपोपादानं द्वन्द्वविच्छित्तिः ।

यथा—"उत्क्लेशं केशबन्धः कुसुमशररिपोः कल्मषं वः स मुष्या-
द्यत्रेन्दुं वीक्ष्य गङ्गाजलभरलुलितं बालभावादभूताम् ।

---

१ one verse after this is wanting.

क्रौञ्चारातिश्च फाण्टस्फुरितशफरिकामोहलोलेक्षणश्रीः
सद्यः प्रोद्यन्मृणालीग्रहणरसलसत्पुष्करश्च द्विपास्यः ॥"

अत्रार्थे—"दिश्याद्धूर्जटिजूटकोटिसरिति ज्योत्स्नालवोद्भासिनी
शाशाङ्की कलिका जलभ्रमिवशाद्राग् दृष्टनष्टा सुखम् ।
यां चञ्चत्सफरीभ्रमेण मुकुलीकुर्वन्फणालीं मुहु-
र्मुह्यल्लक्ष्यमहिर्जिघृक्षतितमामाकुञ्चनप्राञ्चनैः ॥"

पूर्वार्थानामर्थान्तरैरन्तरणं रत्नमाला ।

यथा—"कपाले मार्जारः पय इति करांल्लेढि शशिनः
तरुच्छिद्रप्रोतान्बिसमिति करेणुः कलयति ।
रतान्ते तल्पस्थान्हरति वनिताप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति ॥"

अत्रार्थे—"ज्योत्स्नार्चिर्दुग्धबुद्ध्या कवलितमसकृद्भाजने राजहंसैः
स्वांसे कर्पूरपांसुच्छुरणरभसतः सम्भृतं सुन्दरीभिः ।
पुम्भिर्व्यस्तं स्तनान्तात्सिचयमिति रहःसम्भ्रमे वल्लभानां
लीढं द्राक्सिन्धुवारेष्वभिनवसुमनोलम्पटैः षट्पदैश्च ॥"

सङ्ख्यावैषम्येणार्थप्रणयनं सङ्ख्योल्लेखः ।

यथा—"नमन्नारायणच्छायाच्छुरिताः पादयोर्नखाः ।
त्वचन्द्रमिव सेवन्ते रुद्र रुद्रेन्दवो दश ॥"

अत्रार्थे—"उमैकपादाम्बुरुहे स्फुरन्नखे
कृतागसो यस्य शिरःसमागमे ।
षडात्मतामाश्रयतीव चन्द्रमाः
स नीलकण्ठः प्रियमातनोतु वः ॥"

सममभिधायाधिकस्योपन्यासश्चूलिका । द्विधा च सा संवादिनी विसंवादिनी च ।

तयोः प्रथमा यथा—"अङ्गणे शशिमरीचिलेपने
सुप्तमिन्दुकरपुञ्जसन्निभम् ।
राजहंसमसमीक्ष्य कातरा
रौति हंसवनिताश्रुगद्गदम् ॥"

अत्रार्थे—"चन्द्रप्रभाप्रसरहासिनि सौधपृष्ठे
दुर्लक्षपक्षतिपुटां न विवेद जायाम् ।
मूढश्रुतिर्मुखरनूपुरनिःस्वनेन
व्याहारिणीमपि पुरो गृहराजहंसः ॥"

द्वितीया तत्रैवार्थे यथा—"ज्योत्स्नाजलस्नायिनि सौधपृष्ठे
विविक्तमुक्ताफलपुञ्जगौरम् ।
विवेद हंसी दयितं कथञ्चि-
च्चलत्तुलाकोटिकलैर्निनादैः ॥"

निषेधस्य विधिना निबन्धो विधानापहारः ।

यथा—"कुरबक कुचाघातक्रीडारसेन वियुज्यसे
बकुलविटपिन् स्मर्त्तव्यं ते मुखासवसेचनम् ।
चरणघटनाशून्यो यास्यस्यशोक सशोकता-
मिति निजपुरत्यागे यस्य द्विषां जगदुः स्त्रियः ॥"

अत्रार्थे—"मुखमदिरया पादन्यासैर्विलासविलोकितै-
र्बकुलविटपी रक्ताशोकस्तथा तिलकद्रुमः ।
जलनिधितटीकान्ताराणां क्रमात्ककुभां जये
झगिति गमिता यद्वर्ग्याभिर्विकासमहोत्सवम् ॥"

बहूनामर्थानामेकत्रोपसंहारो माणिक्यपुञ्जः ।

यथा—"शैलच्छलेन स्वं दीर्घं भुजमुत्तम्य भूवधूः ।
निशासख्याः करोतीव शशाङ्कतिलकं मुखे ॥"

यथा च—"फुल्लातिमुक्तकुसुमस्तबकाभिराम-
दूरोल्लसत्किरणकेसरमिन्दुसिंहम् ।
दृष्ट्वोदयाद्रिशिखरस्थितमन्धकार-
दुर्वारवारणघटा व्यघटन्त सद्यः ॥"

यथा च— "संविधातुमभिषेकमुदासे
मन्मथस्य लसदंशुजलौघः ।

यामिनीवनितया ततचिह्नः
सोत्पलो रजतकुम्भ इवेन्दुः ॥"

यथा च-"उदयति पश्य कृशोदरि दलितत्वक्षीरकरणिभिः किरणैः।
उदयाचलचूडामणिरेष पुरो रोहिणीरमणः ॥"

यथा च-"उदयति नवनीतपिण्डपाण्डुः कुमुदवनान्यवघट्टयन्कराग्रैः।
उदयगिरितटस्फुटाट्टहासो रजनिवधूमुखदर्पणः शशाङ्कः॥"

यथा च—"प्रोषितैकेन्दुहंसेऽस्मिन्सस्लाविव तमोऽम्बुभिः ।
नभस्तडागे मदनस्ताराकुमुदहासिनि ॥"

अत्रार्थे—"रजनिपुरन्ध्रिरोध्रतिलकस्तिमिरद्विपयूथकेसरी
रजतमयोऽभिषेककलशः कुसुमायुधमेदिनीपतेः ।
अयमुदयाचलैकचूडामणिरभिनवदर्पणो दिशा-
मुदयति गगनसरसि हंसस्य हसन्निव विभ्रमं शशी ॥"

कन्दभूतोऽर्थः कन्दलायमानैर्विशेषैरभिधीयत इति कन्दः ।

यथा—"विशिखामुखेषु विसरति पुञ्जीभवतीव सौधशिखरेषु ।
कुमुदाकरेषु विकसति शशिकलशपरिस्रुता ज्योत्स्ना ॥"

अत्रार्थे—"वियति विसर्पतीव कुमुदेषु बहूभवतीव योषितां
प्रतिफलतीव जरठशरकाण्डपाण्डुषु गण्डभित्तिषु ।
अम्भसि विकसतीव लसतीव सुधाधवलेषु धामसु
ध्वजपटपल्लवेषु ललतीव समीरचलेषु चन्द्रिका ॥
स्फटिकमणिघट इवेन्दुस्तस्यामपिधानमाननमिवाङ्कः ।
क्षरति चिरं तेन यथा ज्योत्स्ना घनसारधूलिरिव ॥
सितमणिकलशादिन्दोर्हरिणहरित्तृणपिधानतो गलितैः ।
रजनिभुजिष्या सिञ्चति नभोऽङ्गणं चन्द्रिकाम्भोभिः ॥
संविधातुमभिषेकमुदासे
मन्मथस्य लसदंशुजलौघः ।

यामिनीवनितया ततचिह्नः
सोत्पलो रजतकुम्भ इवेन्दुः ॥"

ता इमास्तुल्यदेहितुल्यस्य परिसंख्याः । "सोऽयमुल्लेखवाननुग्राह्यो मार्गः" इति सुरानन्दः ।

तदाह— "सरस्वती सा जयति प्रकामं
देवी श्रुतिस्वस्त्ययनं कवीनाम् ।
अनर्घतामानयति स्वभङ्ग्या
योल्लिख्य यत्किञ्चिदिहार्थरत्नम् ॥"

अथ परपुरप्रवेशसदृशस्य भिदाः। उपनिबद्धस्य वस्तुनो युक्तिमती परिवृत्तिर्हुडयुद्धम् ।

यथा— "कथमसौ न भजत्यशरीरतां
हतविवेकपदो हतमन्मथः ।
प्रहरतः कदलीदलकोमले
भवति यस्य दया न वधूजने ॥"

अत्रार्थे— "कथमसौ मदनो न नमस्यतां
स्थितविवेकपदो मकरध्वजः ।
मृगदृशां कदलीललितं वपु-
र्यदभिहन्ति शरैः कुसुमोद्भवैः ॥"

प्रकारान्तरेण विसदृशं यद्वस्तु तस्य निबन्धः प्रतिकञ्चुकम् ।

यथा— "माद्यच्चकोरेक्षणतुल्यधाम्नो
धारां दधाना मधुनः पतन्तीम् ।
चञ्चवग्रदष्टोत्पलनालहृद्या
हंसीव रेजे शशिरत्नपारी ॥"

अत्रार्थे— "मसारपारेण बभौ दधाना
काचित्सुरां विद्रुमनालकेन ।

वल्लूरवल्लीं दधतेव चञ्च्वा
केलीशुकेनाञ्जलिना धृतेन ॥"

उपमानस्योपमानान्तरपरिवृत्तिर्वस्तुसंचारः।

यथा— "अविरलमिव दाम्ना पौण्डरीकेण बद्धः
स्नपित इव च दुग्धस्रोतसा निर्भरेण।
कवलित इव कृत्स्नश्चक्षुषा स्फारितेन
प्रसभममृतमेघेनेव सान्द्रेण सिक्तः॥"

अत्रार्थे—"मुक्तानामिव रज्जवो हिमरुचेर्मालाः कलानामिव
क्षीराब्धेरिव वीचयः क्लमभुषः पीयूषधारा इव।
दीर्घापाङ्गनदीं विलङ्घ्य सहसा लीलानुभावाश्रिताः
सद्यः प्रेमभरोल्लसा मृगदृशो मामभ्यषिञ्चन्दृशः॥"

शब्दालङ्कारस्यार्थालङ्कारेणान्यथात्वं धातुवादः।

यथा— "जयन्ति बाणासुरमौलिलालिताः
दशास्यचूडामणिचक्रचुम्बिनः।
सुरासुराधीशशिखान्तशायिनो
भवच्छिदस्त्र्यम्बकपादपांसवः॥"

अत्रार्थे— "सन्मार्गालोकनप्रौढिनिरजीकृतजन्तवः।
जयन्त्यपूर्वव्यापाराः पुरारेः पादपांसवः॥"

तस्यैव वस्तुन उत्कर्षेणान्यथाकरणं सत्कारः।

यथा—"स्नानार्द्रार्द्रैर्विधुतकबरीबन्धलोलैरिदानीं
श्रोणीभारः कृतपरिचयः पल्लवैः कुन्तलानाम्।
अप्येतेभ्यो नभसि पततः पङ्क्तिशो वारिबिन्दून्
स्थित्वोद्ग्रीवं कुवलयदृशां केलिहंसाः पिबन्ति॥"

अत्रार्थे—"लक्ष्म्याः क्षीरनिधेरुदस्तवपुषो वेणीलताग्रच्युता
ये मुक्ताग्रथनामसूत्रसुभगाः प्राप्ताः पयोबिन्दवः।

ते वः पान्तु विशेषसस्पृहदृशा दृष्टाश्चिरं शार्ङ्गिणा
हेलोद्ग्रीवजलेशहंसवनितालीढाः सुधास्वादवः ॥"

पूर्वं सदृशः पश्चाद्भिन्नो जीवञ्जीवकः ।

यथा— "नयनोदरयोः कपोलभागे
रुचिमद्रत्नगणेषु भूषणेषु ।
सकलप्रतिबिम्बितेन्दुबिम्बा
शतचन्द्राभरणैव काचिदासीत् ॥"

अत्रार्थे—"भास्वत्कपोलतलकुण्डलपारिहार्य-
सन्मेखलामणिगणप्रतिबिम्बितेन ।
चन्द्रेण भाति रमणीरमणीयवक्त्र-
शोभाभिभूतवपुषेव निषेव्यमाणा ॥"

प्राक्तनवाक्याभिप्रायनिबन्धो भावमुद्रा ।

यथा— "ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगा-
स्वेलालतालिङ्गितचन्दनासु ।
तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं
प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥"

अत्रार्थे— "निश्चेतनानामपि युक्तयोगदो
नूनं स एनं मदनोऽधितिष्ठति ।
एला यदाश्लिष्टवतीह चन्दनं
पूगद्रुमं नागलताधिरोहति ॥"

पूर्वार्थपरिपन्थिनी वस्तुरचना तद्विरोधी ।

यथा— "हारो वक्षसि दन्तपत्रविशदं कर्णे दलं कौमुदं
माला मूर्ध्नि दुकूलिनी तनुलता कर्पूरशुक्लौ स्तनौ ।
वक्त्रे चन्दनबिन्दुरिन्दुधवलं बालं मृणालं करे
वेषः किं सित एष सुन्दरि शरच्चन्द्रात्त्वया शिक्षितः ॥"

अत्रार्थे—"मूर्तिर्नीलदुकूलिनी मृगमदैः प्रत्यङ्गपत्रक्रिया
बाह्वे मेचकरत्नकङ्कणभृतौ कण्ठे मसारावली ।

व्यालम्बालकवल्लरीकमलिकं कान्ताभिसारोत्सवे
यत्सत्यं तमसा मृगाक्षि विहितं वेषे तवाचार्यकम् ॥”
इत्यर्थहरणोपाया द्वात्रिंशदुपदर्शिताः ।
हानोपादानविज्ञाने कवित्वं तत्र मां प्रति ॥
किं चैते हरणोपाया ज्ञेयाः सप्रतियोगिनः ।
अर्थस्य वैपरीत्येन विज्ञेया प्रतियोगिता ॥

किञ्च । शब्दार्थशासनविदः कति नो कवन्ते
यद्वाङ्मयं श्रुतिधनस्य चकास्ति चक्षुः ।
किन्त्वस्ति यद्वचसि वस्तु नवं सदुक्ति-
सन्दर्भिणां स धुरि तस्य गिरः पवित्राः ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
अर्थहरणेष्वालेख्यप्रख्यादिभेदास्त्रयोदशोऽध्यायः ॥

चतुर्दशोऽध्यायः जातिद्रव्यक्रियासमयस्थापना ।

अशास्त्रीयमलौकिकं च परम्परायातं यमर्थमुपनिबध्नन्ति कवयः स कविसमयः ।

“नन्वेष दोषः कथङ्कारं पुनरुपनिबन्धनार्हः?” इति आचार्याः । “कविमार्गानुग्राही कथमेष दोषः?” इति यायावरीयः । “निमित्तं तर्हि वाच्यम्” इति आचार्याः ॥ “इदमभिधीयते” इति यायावरीयः ।

पूर्वे हि विद्वांसः सहस्रशाखं साङ्गं च वेदमवगाह्य, शास्त्राणि चावबुध्य, देशान्तराणि द्वीपान्तराणि च परिभ्रम्य, यानर्थानुपलभ्य प्रणीतवन्तस्तेषां देशकालान्तरवशेन अन्यथात्वेऽपि तथात्वेनोपनिबन्धो यः स कविसमयः । कविसमयशब्दश्चायं मूलमपश्यद्भिः प्रयोगमात्रदर्शिभिः प्रयुक्तो रूढश्च ।

तत्र कश्चिदाद्यत्वेन व्यवस्थितः कविसमयेनार्थः, कश्चित्परस्परोपक्रमार्थं स्वार्थाय धूर्त्तैः प्रवर्त्तितः । स च त्रिधा स्वर्ग्यो भौमः

पातालीयश्च। स्वर्गपातालीययोर्भौमः प्रधानः। स हि महाविषयः। स च चतुर्द्धा जातिद्रव्यगुणक्रियारूपार्थतया। तेऽपि प्रत्येकं त्रिधा असतो निबन्धनात्, सतोप्यनिबन्धनात्, नियमतश्च। तत्र सामान्यस्यासतोनिबन्धनं यथा। नदीषु पद्मोत्पलादीनि, जलाशयमात्रेऽपि हंसादयो, यत्र तत्र पर्वतेषु सुवर्णरत्नादिकं च।

नदीपद्मानि यथा—"दीर्घीकुर्वन्पटुमदकलं कूजितं सारसानां
प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः।
यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः
शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः॥"

नदीनीलोत्पलानि—"गगनगमनलीलालम्भितान्स्वेदबिन्दून्
मृदुभिरनिलवारैः खेचराणां हरन्तीम्।
कुवलयवनकान्त्या जाह्नवीं सोऽभ्यपश्यत्
दिनपतिसुतयेव व्यक्तदन्ताङ्कपालीम्॥"

एवं नदीकुमुदाद्यपि। सलिलमात्रे हंसा यथा—

"आसीदस्ति भविष्यतीह स जनो धन्यो धनी धार्मिकः
यः श्रीकेशववत्करिष्यति पुनः श्रीमत्कुडुङ्गेश्वरम्।
हेलान्दोलितहंससारसकुलक्रेङ्कारसम्मूर्च्छितै-
रित्याघोषयतीव तन्नवनदी यचेष्टितं वारिभिः॥"

पर्वतमात्रे सुवर्णं यथा—"नागावासश्चित्रपोताभिरामः
स्वर्णस्फीतिव्याप्तदिक्चक्रवालः।
साम्यात्सख्यं जग्मिवानम्बुराशे-
रेष ख्यातस्तेन जीमूतभर्ता॥"

रत्नानि यथा—"नीलाश्मरश्मिपटलानि महेभमुक्त-
सूत्कारसीकरविसूत्रि तटान्तरेषु।
आलोकयन्ति सरलीकृतकण्ठनालाः
सानन्दमम्बुदधियाऽत्र मयूरनार्यः॥"

एवमन्यदपि सतोऽप्यनिबन्धनं तद्यथा। न मालती वसन्ते, न पुष्पफलं चन्दनद्रुमेषु, न फलमशोकेषु।

तत्र प्रथमः—"मालतीविमुखश्चैत्रो विकासी पुष्पसम्पदाम्।
आश्चर्यं जातिहीनस्य कथं सुमनसः प्रियाः॥"

द्वितीयः–"यद्यपि चन्दनविटपी विधिना फलकुसुमवर्जितो विहितः।
निजवपुषैव परेषां तथापि सन्तापमपहरति॥"

तृतीयः—"दैवायत्ते हि फले किं क्रियतामेतदत्र तु वदामः।
नाशोकस्य किसलयैर्वृक्षान्तरपल्लवास्तुल्याः॥"

अनेकत्र प्रवृत्तवृत्तीनामेकत्राचरणं नियमस्तद्यथा। समुद्रेष्वेव मकराः, ताम्रपर्ण्यामेव मौक्तिकानि।

तयोः प्रथमः— "गोत्राग्रहारं नयतो गृहत्वं
स्वनाममुद्राङ्कितमम्बुराशिम्।
दायादवर्गेषु परिस्फुरत्सु
दंष्ट्रावलेपो मकरस्य वन्द्यः॥"

द्वितीयः—"कामं भवन्तु सरितो भुवि सप्रतिष्ठाः
स्वादूनि सन्तु सलिलानि च शुक्तयश्च।
एतां विहाय वरवर्णिनि ताम्रपर्णीं
नान्यत्र सम्भवति मौक्तिककामधेनुः॥"

असतोऽपि द्रव्यस्य निबन्धनं तद्यथा। मुष्टिग्राह्यत्वं सूचीभेद्यत्वं च तमसः, कुम्भापवाह्यत्वं च ज्योत्स्नायाः।

तत्र प्रथमम्—"तनुलग्ना इव ककुभः भूवलयं चरणचारमात्रमिव।
दिवमिव चालिकदघ्नीं मुष्टिग्राह्यं तमः कुरुते॥"

यथा च—"पिहिते कारागारे तमसि च सूचीमुखाग्रनिर्भेद्ये।
मयि च निमीलितनयने तथापि कान्ताननं व्यक्तम्॥"

द्वितीयम्—"यन्त्रद्रावितकेतकोदरदलस्रोतःश्रियं बिभ्रती
येयं मौक्तिकदामगुम्फनविधेर्योग्यच्छविः प्रागभूत्।

उत्सेच्या कलशीभिरञ्जलिपुटैर्ग्राह्या मृणालाङ्कुरैः
पातव्या च शशिन्यमुग्धविभवे सा वर्त्तते चन्द्रिका॥"

द्रव्यस्य सतोऽनिबन्धनं तद्यथा। कृष्णपक्षे सत्या अपि ज्योत्स्नायाः, शुक्लपक्षे त्वन्धकारस्य। तयोः प्रथमम्—

"ददृशाते जनैस्तत्र यात्रायां सकुतूहलैः।
बलभद्रप्रलम्बघ्नौ पक्षाविव सितासितौ॥"

द्वितीयम्—"मासि मासि समा ज्योत्स्ना पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः।
तत्रैकः शुक्लतां यातो यशः पुण्यैरवाप्यते॥"

द्रव्यनियमस्तद्यथा। मलय एव चन्दनस्थानं, हिमवानेव भूर्जोत्पत्तिस्थानम्।

तत्र प्रथमः—"तापापहारचतुरो नागावासः सुरप्रियः।
नाऽन्यत्र मलयादद्रेर्दृश्यते चन्दनद्रुमः॥"

द्वितीयः— "न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र
भूर्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः।
व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणा-
मनङ्गलेखक्रिययोपयोगम्॥"

प्रकीर्णकद्रव्यकविसमयस्तु तद्यथा। क्षीरक्षारसमुद्रयोरैक्यं, सागरमहासमुद्रयोश्च।

तयोः प्रथमः—"शेतां हरिर्भवतु रत्नमनन्तमन्त-
र्लक्ष्मीप्रसूतिरिति नो विविदामहे हे।
हा दूर दूर सपयास्तृषितस्य जन्तोः
किं त्वत्र कूपपयसः स मरोर्जघन्यः॥"

द्वितीयः—"रङ्गत्तरङ्गभ्रूभङ्गैस्तर्जयन्तीमिवापगाः।
स ददर्श पुरो गङ्गां सप्तसागरवल्लभाम्॥"

असतोऽपि क्रियार्थस्य निबन्धनं यथा। चक्रवाकमिथुनस्य निशि भिन्नतटाश्रयणं, चकोराणां चन्द्रिकापानं च।

तत्र प्रथमः—"सङ्क्षिपता यामवतीस्तटिनीनां तनयता पयःपूरान् ।
रथचरणाह्वयवयसां किं नोपकृतं निदाघेन ॥"

द्वितीयः—"एतास्ता मलयोपकण्ठसरितामेणाक्षि रोधोभुव-
श्चापाभ्यासनिकेतनं भगवतः प्रेयो मनोजन्मनः ।
यासु श्यामनिशासु पीततमसो मुक्तामयीश्चन्द्रिकाः
पीयन्ते विवृतोर्ध्वचञ्चु विचलत्कण्ठं चकोराङ्गनाः ॥"

सतोऽपि क्रियार्थस्यानिबन्धनं तद्यथा । दिवा नीलोत्पलानामविकासो, निशानिमित्तश्च शेफालिकाकुसुमानामविस्रंसः ।

तत्र प्रथमः—"आलिख्य पत्रमसितागुरुणाभिरामं
रामामुखे क्षणसभाजितचन्द्रबिम्बे ।
जातः पुनर्विकसनावसरोऽयमस्ये-
त्युक्त्वा सखी कुवलयं श्रवणे चकार ॥"

द्वितीयः— "त्वद्विप्रयोगे किरणैस्तथोग्रै-
र्दग्धाऽस्मि कृत्स्नं दिवसं सवित्रा ।
इतीव दुःखं शशिने गदन्ती
शेफालिका रोदिति पुष्पबाष्पैः ॥"

नियमस्तु तद्यथा । ग्रीष्मादौ सम्भवतोऽपि कोकिलानां विरुतस्य वसन्त एव, मयूराणां वर्षास्वेव विरुतस्य नृत्तस्य च निबन्धः ।

तयोः प्रथमः—"वसन्ते शीतभीतेन कोकिलेन वने रुतम् ।
अन्तर्जलगताः पद्माः श्रोतुकामा इवोत्थिताः ॥"

द्वितीयः—"मण्डलीकृत्य बर्हाणि कण्ठैर्मधुरगीतिभिः ।
कलापिनः प्रनृत्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥"

कवीनां समयः सोऽयं जातिद्रव्यक्रियागतः ।
गुणस्थैष ततः स्वर्ग्यः पातालीयश्च कथ्यते ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
जातिद्रव्यक्रियासमयस्थापना चतुर्दशोऽध्यायः ॥

पञ्चदशोऽध्यायः गुणसमयस्थापना ।

असतो गुणस्य निबन्धनं यथा । यशोहासप्रभृतेः शौक्ल्यम्, अयशसः पापप्रभृतेश्च कार्ष्ण्यं, क्रोधानुरागप्रभृतेश्च रक्तत्वम् । तत्र यशःशौक्ल्यम्—

"स्तेमः स्तोकोऽपि नाङ्गे श्वसितमविकलं चक्षुषां सैव वृत्ति-
र्मध्येक्षीराब्धि मग्नाः स्फुटमथ च वयं कोऽयमीदृक्प्रकारः ।
इत्थं दिग्भित्तिरोधःक्षतविसरतया मांसलैस्त्वद्यशोभिः
स्तोकावस्थानदुःस्थैस्त्रिजगति धवले विस्मयन्ते मृगाक्ष्यः ॥"

हासशौक्ल्यम्—"अट्टहासच्छलेनास्याद्यस्य फेनौघपाण्डुराः ।
जगत्क्षय इवापीताः क्षरन्ति क्षीरसागराः ॥"

अयशःकृष्णत्वम्—

"प्रसरन्ति कीर्त्तयस्ते तव च रिपूणामकीर्त्तयो युगपत् ।
कुवलयदलसंवलिताः प्रतिदिनमिव मालतीमालाः ॥"

पापकार्ष्ण्यम्—"उत्खातनिर्मलमयूखकृपाणलेखा-
श्यामायिता तनुरभूद्धयकन्धरस्य ।
सद्यःप्रकोपकृतकेशववंशनाश-
सङ्कल्पसंजनितपापमलीमसेव ॥"

क्रोधरक्तता—"आस्थानकुट्टिमतलप्रतिबिम्बितेन
कोपप्रभाप्रसरपाटलविग्रहेण ।
भौमेन मूर्च्छितरसातलकुक्षिभाजा
भूमिश्चचाल चलतोदरवर्त्तिनेव ॥"

अनुरागरक्तता यथा—"गुणानुरागमिश्रेण यशसा तव सर्पता ।
दिग्वधूनां मुखे जातमकस्मादर्द्धकुङ्कुमम् ॥"

सतोऽपि गुणस्यानिबन्धनम् । कुन्दकुड्मलानां कामिदन्तानां च रक्तत्वं, कमलमुकुलप्रभृतेश्च हरितत्वं, प्रियङ्गुपुष्पाणां च पीतत्वम् ।

कुन्दकुड्मलाद्यरक्तता—

"द्योतितान्तःसभैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः।
स्नपितेवाभवत्तस्य शुद्धवर्णा सरस्वती॥"

पद्ममुकुलाहरितत्वम्—

"उद्दण्डोदरपुण्डरीकमुकुलभ्रान्तिस्पृशा दंष्ट्रया
मग्नां लावणसैन्धवेऽम्भसि महीमुद्यच्छतो हेलया।
तत्कालाकुलदेवदानवकुलैरुत्तालकोलाहलं
शौरेरादिवराहलीलमवतादभ्रंलिहाग्रं वपुः॥"

प्रियङ्गुपुष्पापीतत्वम्—"प्रियङ्गुश्याममम्भोधिरन्ध्रीणां स्तनमण्डलम्।
अलङ्कर्तुमिव स्वच्छाः सूते मौक्तिकसम्पदः॥"

गुणनियमस्तु तद्यथा। सामान्योपादाने माणिक्यानां शोणता, पुष्पाणां शुक्लता, मेघानां कृष्णता च।

तत्र प्रथमः—"सांयात्रिकैरविरतोपहृतानि कूटैः
श्यामासु तीरघनराजिषु सम्भृतानि।
रत्नानि ते दधति कच्चिदिहायताक्षि
मेघोदरोदितदिनाधिपबिम्बशङ्काम्॥"

पुष्पशुक्लता— "पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्या-
न्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम्।
ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्या-
स्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य॥"

मेघकार्ष्ण्यम्—"मेघश्यामेन रामेण पूतवेदिर्विमानराट्।
मध्ये महेन्द्रनीलेन रत्नराशिरिवाबभौ॥"

कृष्णनीलयोः, कृष्णहरितयोः, कृष्णश्यामयोः, पीतरक्तयोः, शुक्लगौरयोरेकत्वेन निबन्धनं च कविसमयः। कथं कृष्णनीलयोरैक्यम्—

"नदीं तूर्णं कर्णोऽप्यनुसृतपुलिनां दाक्षिणात्याङ्गनाभिः
समुत्तीर्णो वर्णामुभयतटबलावद्धवानीरहाराम्।

तटे सह्यस्योच्चैः स्वसलिलनिवहो भाति नीलः स यस्याः
प्रियस्यांशे पीने लुलित इव घनः केशपाशः सुकेश्याः ॥"

कृष्णहरितयोरैक्यम्—"मरकतसदृशं च यामुनं
स्फटिकशिलाविमलं च जाह्नवम् ।
तदुभयमुदकं पुनातु वो
हरिहरयोरिव सङ्गतं वपुः ॥"

कृष्णश्यामलयोरैक्यम्—

"एतत्सुन्दरि नन्दनं शशिमणिस्निग्धालवालद्रुमं
मन्दाकिन्यभिषिक्तमौक्तिकशिले मेरोस्तटे नन्दति ।
यत्र श्यामनिशासु मुञ्चति मिलन्मन्दप्रदोषानिला-
मुद्दामामरयोषितामभिरतं कल्पद्रुमश्चन्द्रिकाम् ॥"

पीतरक्तयोरैक्यम्—

"लेखया विमलविद्रुमभासा सन्ततं तिमिरमिन्दुरुदासे ।
दंष्ट्रया कनकभङ्गपिशङ्ग्या मण्डलं भुव इवादिवराहः ॥"

शुक्लगौरयोरैक्यम्—"कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः
पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।
अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भपुत्रम् ॥"

एवं वर्णान्तरेष्वपि । चक्षुरादेरनेकवर्णोपवर्णनम् ।

तत्र चक्षुषः शुक्लता—

"तिष्ठन्त्या जनसङ्कुलेऽपि सुदृशा सायं गृहप्राङ्गणे
तद्द्वारं मयि निःसहालसतनौ वीक्षामृदु प्रेक्षति ।
हीनम्रानननयैव लोलसरलं निःश्वस्य तत्रान्तरे
प्रेमार्द्राः शशिखण्डपाण्डिममुषो मुक्ताः कटाक्षच्छटाः ॥"

श्यामता—"अथ पथि गमयित्वा रम्यकॢप्तोपकार्ये
कतिचिदवनिपालः शर्वरीः शर्वकल्पः ।

पुनरविशदयोध्यां मैथिलीदर्शिनीनां
कुवलयितगवाक्षां लोचनैरङ्गनानाम् ॥"

कृष्णता—"पादन्यासक्वणितरशनास्तत्र लीलावधूतै
रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः ।
वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान्प्राप्य वर्षाग्रबिन्दू-
नामोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान् ॥"

मिश्रवर्णता—"तामुत्तीर्य व्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां
पक्ष्मोत्क्षेपादुपरि विलसत्कृष्णशारप्रभाणां ।
कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं
पात्रीकुर्वन्दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥"

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
गुणसमयस्थापना पञ्चदशोऽध्यायः ॥

षोडशोऽध्यायः स्वर्ग्यपातालीयकविरहस्यस्थापना ।

भौमवत्स्वर्ग्योऽपि कविसमयः । विशेषस्तु चन्द्रमसि शशहरिण-योरैक्यम् ।

यथा—"मा भैः शशाङ्क मम सीधुनि नास्ति राहुः
खे रोहिणी वसति कातर किं बिभेषि ।
प्रायो विदग्धवनितानवसङ्गमेषु
पुंसां मनः प्रचलतीति किमत्र चित्रम् ॥"

यथा च—"अङ्काधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ।
केसरी निष्ठुराक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः ॥"

कामकेतने मकरमत्स्ययोरैक्यं यथा—

"चापं पुष्पमयं गृहाण मकरः केतुः समुच्छ्रीयतां
चेतोलक्ष्यभिदश्च पञ्च विशिखाः पाणौ पुनः सन्तु ते ।
दग्धा कापि तवाकृतेः प्रतिकृतिः कामोऽसि किं गूहसे
रूपं दर्शय नात्र शङ्करभयं सर्वे वयं वैष्णवाः ॥"

यथा च—"मीनध्वजस्त्वमसि नो न च पुष्पधन्वा
केलिप्रकाश तव मन्मथता तथापि।
इत्थं त्वया विरहितस्य मयोपलब्धाः
कान्ताजनस्य जननाथ चिरं विलापाः॥"

यथा वा—"आपातमारुतविलोडितसिन्धुनाथो
हात्कारभीतपरिवर्त्तितमत्स्यचिह्नाम्।
उल्लङ्घ्य यादवमहोदधिभीमवेलां
द्रोणाचलं पवनसूनुरिवोद्धरामि॥"

अत्रिनेत्रसमुद्रोत्पन्नचन्द्रयोरैक्यम्—

"वन्द्या विश्वसृजो युगादिगुरवः स्वायम्भुवाः सप्त ये
तत्रात्रिर्दिवि सन्दधे नयनजं ज्योतिः स चन्द्रोऽभवत्।
एका यस्य शिखण्डमण्डनमणिर्देवस्य शम्भोः कला
शेषाभ्योऽमृतमाप्नुवन्ति च सदा स्वाहास्वधाजीविनः॥"

बहुकालजन्मनोरपि शिवचन्द्रमसोर्बालत्वम्—

"मालायमानामरसिन्धुहंसः
कोटीरवल्लीकुसुमं भवस्य।
दाक्षायणीविभ्रमदर्पणश्रि
बालेन्दुखण्डं भवतः पुनीतात्॥"

कामस्य मूर्त्तत्वं च यथा—

"अयं स भुवनत्रयप्रथितसंयमः शङ्करो
बिभर्त्ति वपुषाधुना विरहकातरः कामिनीम्।
अनेन किल निर्जिता वयमिति प्रियायाः करं
करेण परिताडयन् जयति जातहासः स्मरः॥"

यथा च—"धनुर्माला मौर्वी क्वणदलिकुलं लक्ष्यमबला
मनोभेद्यं शब्दप्रभृति य इमे पञ्च विशिखाः।
इयान् जेतुं यस्य त्रिभुवनमनङ्गस्य विभवः
स वः कामः कामान्दिशतु दयितापाङ्गवसतिः॥"

द्वादशानामप्यादित्यानामैक्यम्—

"यस्याधोऽधस्तथोपर्युपरि निरवधि भ्राम्यतो विश्वमश्वै-
रावृत्तालातलीलां रचयति रयतो मण्डलं चण्डधाम्नः।
सोऽव्यादुत्तप्तकार्त्तस्वरसरलशरस्पर्द्धिभिर्द्धामदण्डै-
रुद्दण्डैः प्रापयन्वः प्रचुरतमतमःस्तोममस्तं समस्तम्॥"

नारायणमाधवयोश्च यथा—

"येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यो गङ्गां च दधेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः।
यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
सोऽव्यादष्टभुजङ्गहारवलयस्त्वां सर्वदोमाधवः॥"

एवं दामोदरशेषकूर्मादेः। कमलासम्पदोश्च यथा—

"दोर्मन्दीरितमन्दरेण जलधेरुत्थापिता या स्वयं
यां भूत्वा कमठः पुराणककुदन्यस्तामुदस्तम्भयत्।
तां लक्ष्मीं पुरुषोत्तमः पुनरसौ लीलाञ्चितभ्रूलता-
निर्द्देशैः समवीविशत्प्रणयिनां गेहेषु द्रोणि क्षितिम्॥"

भौमस्वर्ग्यवत्पातालीयोऽपि कविसमयः।

तत्र नागसर्पयोरैक्यम्—"हे नागराज बहुमस्य नितम्बभागं
भोगेन गाढमभिवेष्टय मन्दराद्रेः।
सोढा विषह्य वृषवाहनयोगलीलाः
पर्यङ्कबन्धनविधेस्तव कोऽतिभारः॥"

दैत्यदानवासुराणामैक्यं यथा। तत्र हिरण्याक्षहिरण्यकशिपुप्रह्लादविरोचनबलिबाणादयो दैत्याः, विप्रचित्तिशम्बरनमुचिपुलोमप्रभृतयो दानवाः, बलवृत्रविक्षुरस्तवृषपर्वादयोऽसुराः।

तेषामैक्यं यथा—"जयन्ति बाणासुरमौलिलालिता
दशास्यचूडामणिचक्रचुम्बिनः।
सुरासुराधीशशिखान्तशायिनो
भवच्छिदस्त्र्यम्बकपादपांसवः॥"

यथा च—"तं शम्बरासुरशराशनिशल्यसारं
केयूररत्नकिरणारुणबाहुदण्डम् ।
पीनांसलग्नदयिताकुचपत्रभङ्गं
मीनध्वजं जितजगत्त्रितयं जयेत्कः ॥"

यथा च—"अस्ति दैत्यो हयग्रीवः सुहृद्वेश्मसु यस्य ताः ।
प्रथयन्ति बलं बाह्वोः सितच्छत्रस्मिताः श्रियः ॥"

यथा च । हयग्रीवं प्रति—

"दानवाधिपते भूयो भुजोऽयं किं न नीयते ।
सहायतां कृतान्तस्य क्षयाभिप्रायसिद्धिषु ॥"

यथा च—"महासुरसमाजेऽस्मिन् न चैकोऽप्यस्ति सोऽसुरः ।
यस्य नाशनिनिष्पेषनीराजितमुरःस्थलम् ॥"

एवमन्येऽपि भेदाः—सोऽयं कवीनां समयः काव्ये सुप्त इव स्थितः ।
स साम्प्रतमिहास्माभिर्यथाबुद्धि विबोधितः ॥

इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
स्वर्ग्यपातालीयकविरहस्यस्थापना षोडशोऽध्यायः ॥

सप्तदशोऽध्यायः देशविभागः ।

देशं कालं च विभजमानः कविर्नार्थदर्शनदिशि दरिद्राति । जगज्जगदेकदेशाश्च देशः । द्यावापृथिव्यात्मकमेकं जगदित्येके ।

तदाहुः— "हलमगु बलस्यैकोऽनड्वान्हरस्य न लाङ्गलं
क्रमपरिमिता भूमिर्विष्णोर्नगौर्न च लाङ्गलम् ।
प्रवहति कृषिर्नाद्याप्येषां द्वितीयगवं विना
जगति सकले नेदृग्दृष्टं दरिद्रकुटुम्बकम् ॥"

"द्विवस्पृथिव्यौ द्वे जगती" इत्यपरे ।

तदाहुः—"रुणद्धि रोदसी चास्य यावत्कीर्त्तिरनश्वरी ।
तावत्किलायमध्यास्ते सुकृती वैबुधं पदम् ॥"

"स्वर्ग्यमर्त्यपातालभेदास्त्रीणि जगन्ति" इत्येके ।

यदाहुः—"त्वमेव देव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् ।
त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयायसे ॥"

"तान्येव भूर्भुवःस्वः" इत्यन्ये ।

तदाहुः—"नमस्त्रिभुवनाभोगभृतिखेदभरादिव ।
नागनाथाङ्गपर्यङ्कशायिने शार्ङ्गधन्वने ॥"

"महर्जनस्तपः सत्यमित्येतैः सह सप्त" इत्यपरे ।

तदाहुः— "संस्तम्भिनी पृथुनितम्बतटैर्धरित्र्याः
संवाहिनी जलमुचां चलकेतुहस्तैः ।
हर्षस्य सप्तभुवनप्रथितोरुकीर्त्तेः
प्रासादपङ्क्तिरियमुच्छिखरा विभाति ॥"

"तानि सप्तभिर्वायुस्कन्धैः सह चतुर्दश" इति केचित् ।

तदाहुः— "निरवधि च निराश्रयं च यस्य
स्थितमनुवर्त्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।
प्रथम इह भवान्स कूर्ममूर्त्ति-
र्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥"

"तानि सप्तभिः पातालैः सहैकविंशतिः" इति केचित् ।

तदाहुः—"हरहासहरावासहरहारनिभप्रभाः ।
कीर्त्तयस्तव लिम्पन्तु भुवनान्येकविंशतिम् ॥"

"सर्वमुपपन्नम्" इति यायावरीयः । अविशेषविवक्षा यदेकयति, विशेषविवक्षात्वनेकयति । तेषु भूर्लोकः पृथिवी । तत्र सप्त महाद्वीपाः ।

"जम्बूद्वीपः सर्वमध्ये ततश्च प्लक्षो नाम्ना शाल्मलोऽतः कुशोऽतः ।
क्रौञ्चः शाकः पुष्करश्चेत्यथैषां बाह्या बाह्या संस्थितिर्मण्डलीभिः ॥

लावणो रसमयः सुरोदकः सार्पिषो दधिजलः पयःपयाः ।
स्वादुवारिरुदधिश्च सप्तमस्तान्परीत्य त इमे व्यवस्थिताः ॥"

"एक एवायं लावणः समुद्रः" इत्येके ।

तदाहुः—"द्वीपाण्यष्टादशात्र क्षितिरपि नवभिर्विस्तृता स्वाङ्गखण्डै-
रेकोम्भोधिर्दिगन्तप्रविसृतसलिलः प्राज्यमेतत्सुराज्यम् ।
कस्मिन्नप्याजिकेलिव्यतिकरविजयोपार्जिते वीरवर्ये
चक्रे पुञ्जेन दातुं तदिदमिति धिया वेधसे यश्चुकोप ॥"

"त्रयः" इत्यन्ये ।

तदाहुः— "आकम्पितक्षितिभृता महता निकामं
हेलाभिभूतजलधित्रितयेन यस्य ।
वीर्येण संहतिभिदा विहतोन्नतेन
कल्पान्तकालविसृतः पवनोऽनुचक्रे ॥"

यथा वा—"मातङ्गानामभावे मदमलिनमुखैः प्राप्तमाशाकरीन्द्रैः
जाते रत्नापहारे दिशि दिशि ततयो भान्ति चिन्तामणीनाम् ।
छिन्नेषूद्यानवापीतरुषु विरचिताः कल्पवृक्षा रिपूणां
यस्योदश्चत्त्रिवेलावलयफलभुजां मानसी सिद्धिरासीत् ॥"

"चत्वारः" इत्यपरे ।

तदाहुः—"चतुःसमुद्रवेलोर्मिरचितैकावलीलतम् ।
मेरुमप्यद्रिमुल्लङ्घ्य यस्य क्वापि गतं यशः ॥"

"भिन्नाभिप्रायतया सर्वमुपपन्नम्" इति यायावरीयः । सप्तसमुद्रीवादिनस्तु शास्त्रादनपेता एव ।

तदाहुः—"आगस्त्यचुलुकोच्छिष्टसप्तवारिधिवारिणि ।
मुहूर्त्तं केशवेनापि तदन्तः पूतरायितम् ॥
मध्येजम्बूद्वीपमाद्यो गिरीणां
मेरुर्नाम्ना काञ्चनः शैलराजः ।
यो मूर्त्तानामौषधीनां निधानं
यश्चावासः सर्ववृन्दारकाणाम् ॥

तमेनमवधीकृत्य देवेनाम्बुजजन्मना ।
तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च विश्वस्य रचना कृता ॥"

स भगवान्मेरुराद्यो वर्षपर्वतः । तस्य चतुर्दिशमिलावृतं वर्षम् । तस्योत्तरेण त्रयो वर्षगिरयः, नीलः श्वेतः शृङ्गवांश्च । रम्यकं, हिरण्मयम्, उत्तराः कुरव इति च क्रमेण त्रीणि तेषां वर्षाणि । दक्षिणेनापि त्रय एव निषधो हेमकूटो हिमवांश्च । हरिवर्षं, किंपुरुषं, भारतमिति च त्रीणि वर्षाणि । तत्रेदं भारतं वर्षमस्य च नव भेदाः । इन्द्रद्वीपः, कसेरुमान्, ताम्रपर्णो, गभस्तिमान्, नागद्वीपः, सौम्यो, गन्धर्वो, वरुणः, कुमारीद्वीपश्चायं नवमः । पञ्चशतानि जलं, पञ्च स्थलमिति विभागेन प्रत्येकं योजनसहस्रावधयो दक्षिणात्समुद्रादद्रिराजं हिमवन्तं यावत्परस्परमगम्यास्ते । तान्येतानि यो जयति स सम्राडित्युच्यते । कुमारीपुरात्प्रभृति बिन्दुसरोऽवधि योजनानां दशशती चक्रवर्त्तिक्षेत्रम् । तां विजयमानश्चक्रवर्त्ती भवति ।

चक्रवर्त्तिचिह्नानि तु—"चक्रं रथो मणिर्भार्या निधिरश्वो गजस्तथा ।
प्रोक्तानि सप्त रत्नानि सर्वेषां चक्रवर्त्तिनाम् ॥"

अत्र च कुमारीद्वीपे—"विन्ध्यश्च पारियात्रश्च शुक्तिमानृक्षपर्वतः ।
महेन्द्रसह्यमलयाः सप्तैते कुलपर्वताः ॥"

तत्र विन्ध्यादयः प्रतीतस्वरूपा मलयविशेषास्तु चत्वारः ।

तेषु प्रथमः— "आ मूलयष्टेः फणिवेष्टितानां
सचन्दनानां जननन्दनानाम् ।
कक्कोलकैलामरिचैर्युतानां
जातीतरूणां च स जन्मभूमिः ॥"

द्वितीयः— "यस्योत्तमां मौक्तिककामधेनु-
रुपत्यकामर्चति ताम्रपर्णी ।
रत्नेश्वरो रत्नमहानिधानं
कुम्भोद्भवस्तं मलयं पुनाति ॥

तत्र द्रुमा विद्रुमनामधेया
वंशेषु मुक्ताफलजन्म तत्र।
मदोत्कटैः केसरिकण्ठनादैः
स्फुटन्ति तस्मिन्घनसारवृक्षाः॥"

तृतीयः—"विलासभूमिः सकलामराणां
पदं नृणां गौर्मुनिपुङ्गवस्य।
सदाफलैः पुष्पलताप्रवालै-
राश्चर्यमूलं मलयः स तत्र॥"

चतुर्थः—"सा तत्र चामीकररत्नचित्रैः
प्रासादमालावलभीविटङ्कैः।
द्वारार्गलाबद्धसुरेश्वराङ्का
लङ्केति या रावणराजधानी॥
प्रवर्त्तते कोकिलनादहेतुः
पुष्पप्रसूः पञ्चमजन्मदायी।
तेभ्यश्चतुर्भ्योऽपि वसन्तमित्र-
मुदङ्मुखो दक्षिणमातरिश्वा॥"

पूर्वापरयोः समुद्रयोर्हिमवद्विन्ध्ययोश्चान्तरमार्यावर्त्तः। तस्मिंश्चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यं च। तन्मूलश्च सदाचारः। तत्रत्यो व्यवहारः प्रायेण कवीनाम्। तत्र वाराणस्याः पुरतः पूर्वदेशः। यत्राङ्गकलिङ्गकोसलतोसलोत्कलमगधमुद्गरविदेहनेपालपुण्ड्रप्राग्ज्योतिषतामलिप्तकमलदमल्लवर्त्तकसुह्मब्रह्मोत्तरप्रभृतयो जनपदाः। बृहद्गृहलोहितगिरिचकोरदर्दुरनेपालकामरूपादयः पर्वताः। शोणलौहित्यौ नदौ। गङ्गाकरतोयाकपिशाद्याश्च नद्यः। लवलीग्रन्थिपर्णकागुरुद्राक्षाकस्तूरिकादीनामुत्पादः। माहिष्मत्याः परतो दक्षिणापथः। यत्र महाराष्ट्रमाहिषकाश्मकविदर्भकुन्तलक्रथकैशिकसूर्पारककाञ्चीकेरलकावेरमुरलवानवासकसिंहलचोडदण्डकपाण्ड्यपल्लवगाङ्गनाशिक्यकौङ्कणकोल्लगिरिवल्लरप्रभृतयो जनपदाः। विन्ध्यदक्षिणपादम-

हेन्द्रमलयमेकलपालमञ्जरसह्यश्रीपर्वतादयः पर्वताः। नर्मदातापीपयोष्णीगोदावरीकावेरीभैमरथीवेणाकृष्णवेणावञ्जुरातुङ्गभद्राताम्रपर्ण्युत्पलावतीरावणगङ्गाद्या नद्यः। तदुत्पत्तिर्मलयोत्पत्त्या व्याख्याता। देवसभायाः परतः पश्चाद्देशः। तत्र देवसभसुराष्ट्रदशेरकत्रवणभृगुकच्छकच्छीयानर्त्तार्बुदब्राह्मणवाहयवनप्रभृतयो जनपदाः। गोवर्धनगिरिनगरदेवसभमाल्यशिखरार्बुदादयश्च पर्वताः। सरस्वतीश्वभ्रवतीवार्तघ्नीमहीहिडिंबाद्या नद्यः। करीरपीलुगुग्गुलुखर्जूरकरभादीनामुत्पादः। पृथूदकात्परतः उत्तरापथः। यत्र शककेकयवोक्काणहूणवाणायुजकाम्बोजवाह्लीकवह्लवलिम्पाककुलूतकीरतङ्गणतुषारतुरुष्कबर्बरहरहूवहूहुकसहुडहंसमार्गरमठकरकण्ठप्रभृतयो जनपदाः। हिमालयकलिन्देन्द्रकीलचन्द्राचलादयः पर्वताः। गङ्गासिन्धुसरस्वतीशतद्रुचन्द्रभागायमुनेरावतीवितस्ताविपाशाकुहूदेविकाद्या नद्यः। सरलदेवदारुद्राक्षाकुङ्कुमचमराजिनसौवीरस्रोतोञ्जनसैन्धववैदूर्यतुरङ्गाणामुत्पादः। तेषां मध्ये मध्यदेश इति कविव्यवहारः। न चायं नानुगन्ता शास्त्रार्थस्य।

यदाहुः—"हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः॥"

तत्र च ये देशाः पर्वताः सरितो द्रव्याणामुत्पादश्च तत्प्रसिद्धिसिद्धमिति न निर्दिष्टम्।

द्वीपान्तराणां ये देशाः पर्वताः सरितस्तथा।
नातिप्रयोज्याः कविभिरिति गाढं न चिन्तिताः॥

"विनशनप्रयागयोर्गङ्गायमुनयोश्चान्तरमन्तर्वेदी। तदपेक्षया दिशो विभजेत" इति आचार्याः। "तत्रापि महोदयं मूलमवधीकृत्य" इति यायावरीयः। अनियतत्वाद्दिशामनिश्चितो दिग्विभाग" इति एके। तथा हि यो वामनस्वामिनः पूर्वः स ब्रह्मशिलायाः पश्चिमः, यो गाधिपुरस्य दक्षिणः स कालप्रियस्योत्तर इति। "अवधिनिबन्धनमिदं रूपमितरत्त्वनियतमेव" इति यायावरीयः। "प्राच्यपाचीप्रतीच्युदीच्यः चतस्रो दिशः" इत्येके।

तदाहुः—"चतसृष्वपि दिक्षु रणे द्विषतः प्रति येन चित्रचरितेन ।
विहितमपूर्वमदक्षिणमपश्चिममनुत्तरं कर्म ॥"

"ऐन्द्री, आग्नेयी, याम्या, नैर्ऋती, वारुणी, वायव्या, कौबेरी, ऐशानी चाष्टौ दिशः" इत्येके ।

तदाहुः–"एकं ज्योतिर्दृशौ द्वे त्रिजगति गदितान्यब्जजास्यैश्चतुर्भि-
र्भूतानां पञ्चमं यान्यलमृतुषु तथा षट्सु नानाविधानि ।
युष्माकं तानि सप्त त्रिदशमुनिनुतान्यष्टदिग्भाञ्जि भानो-
र्यान्ति प्राह्णे नवत्वं दश दधतु शिवं दीधितीनां शतानि ॥"

"ब्राह्मी नागीया च द्वे ताभ्यां सह दशैताः" इत्यपरे ।

तदाहुः—"दशदिक्तटपर्यन्तसीमसङ्कटभूमिके ।
विषमा स्थूललक्ष्यस्य ब्रह्माण्डग्रामके स्थितिः ॥"

सर्वमस्तु, विवक्षापरतन्त्रा हि दिशामियत्ता । तत्र चित्रास्वात्यन्तरे प्राची, तदनुसारेण प्रतीची, ध्रुवेणोदीची, तदनुसारेणावाची, अन्तरेषु विदिशः, ऊर्ध्वं ब्राह्मी, अधस्तान्नागीयेति । द्विविधो व्यवहारः कवीनां प्राक्सिद्धो विशिष्टस्थानावधिसाध्यश्च । तत्र प्राक्सिद्धे प्राची—

"द्वित्रैर्व्योम्नि पुराणमौक्तिकमणिच्छायैः स्थितं तारकै-
र्ज्योत्स्नापानभरालसेन वपुषा सुप्ताश्चकोराङ्गनाः ।
यातोऽस्ताचलचूलमुद्वसमधुच्छत्रच्छविश्चन्द्रमाः
प्राची बालबिडाललोचनरुचां जाता च पात्रं ककुप् ॥"

दक्षिणा—"दक्षिणो दक्षिणामाशां यियासुः सोऽधिकं बभौ ।
जिहासुर्दक्षिणामाशां भगवानिव भास्करः ॥"

पश्चिमा— "पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना
निर्मितं मितकथे विवस्वता ।
दीर्घया प्रतिमया सरोम्भस-
स्तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥"

उत्तरा— "अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी विगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥"

विशिष्टस्थानावधौ तु दिग्विभागे पूर्वपश्चिमौ यथा—
"यादांसि हे चरत संगतगोत्रतन्त्रं
पूर्वेण चन्दनगिरेरुत पश्चिमेन ।
नो चेन्निरन्तरधराधरसेतुसूति-
राकल्पमेष न विरंस्यति वो वियोगः ॥"

दक्षिणोत्तरौ यथा—"काञ्च्याः पुरो दक्षिणदिग्विभागे
तथोत्तरस्यां दिशि वारिराशेः ।
कर्णान्तचक्रीकृतचारुचापो
रत्या समं साधु वसत्यनङ्गः ॥"

उत्तरादावप्यनुत्तरदिगभिधानं, अनुत्तरादावपि उत्तरदिगभिधानं ।

तयोः प्रथमम्—"तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयं
दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन ।
यस्योद्याने कृतकतनयः कान्तया वर्द्धितो मे
हस्तप्राप्यः स्तवकविनतो बालमन्दारवृक्षः ॥"

द्वितीयम्—"सह्याद्रेरुत्तरे भागे यत्र गोदावरी नदी ।
पृथिव्यामिह कृत्स्नायां स प्रदेशो मनोरमः ॥"

एवं दिगन्तरेष्वपि । तत्र देशपर्वतनद्यादीनां दिशां च यः क्रमस्तं तथैव निबध्नीयात् । साधारणं तूभयत्र लोकप्रसिद्धितश्च ।

तद्वद्वर्णनियमः । तत्र पौरस्त्यानां श्यामो वर्णः, दाक्षिणात्यानां कृष्णः, पाश्चात्यानां पाण्डुः, उदीच्यानां गौरः, मध्यदेश्यानां कृष्णः श्यामो गौरश्च ।

पौरस्त्यश्यामता—"श्यामेष्वङ्गेषु गौडीनां सूत्रहारैकहारिषु ।
चक्रीकृत्य धनुः पौष्पमनङ्गो वल्गु वल्गति ॥"

दाक्षिणात्यकृष्णता—"इदं भासां भर्तुर्द्रुतकनकगोलप्रतिकृति
क्रमान्मन्दज्योतिर्गलति नभसो बिम्बवलयम् ।
अथैष प्राचीनः सरति मुरलीगण्डमलिन-
स्तरुच्छायाचक्रैः स्तबकित इव ध्वान्तविसरः॥"

पाश्चात्यपाण्डुता—"शाखास्मेरं मधुकवलनाकेलिलोलेक्षणानां
भृङ्गस्त्रीणां बकुलमुकुलं कुन्तलीभावमेति ।
किं चेदानीं यवनतरुणीपाण्डुगण्डस्थलीभ्यः
कान्तिः स्तोकं रचयति पदं नागवल्लीच्छदेषु ॥"

उदीच्यगौरता—"पुष्पैः सम्प्रति काञ्चनारतरवः प्रत्यङ्गमालिङ्गिताः
वाल्हीकीदशनव्रणारुणतरैः पत्रैरशोकोऽञ्चितः ।
जातं चम्पकमप्युदीच्यललनालावण्यचौर्यक्षमं
माञ्जिष्ठैर्मुकुलैश्च पाटलतरोरन्यैव काचिल्लिपिः ॥"

यथा वा—"काश्मीरीगात्रलेखासु लोलल्लावण्यवीचिषु ।
द्रावयित्वेव विन्यस्तं स्वर्णं षोडशवर्णकम् ॥"

मध्यदेश्यकृष्णता यथा—

"युधिष्ठिरक्रोधवह्नेः कुरुवंशैकदाहिनः ।
पाञ्चालीं ददृशुः सर्वे कृष्णां धूमशिखामिव ॥"

तद्वन्मध्यदेश्यश्यामता । न च कविमार्गे श्यामकृष्णयोः पाण्डुगौरयोर्वा महान्विशेष इति कविसमयेष्ववोचाम ।

मध्यदेश्यगौरता—

"तव नवनवनीतपिण्डगौरे प्रतिफलदुत्तरकोसलेन्द्रपुत्र्याः ।
अवगतमलिके मृगाङ्कबिम्बं मृगमदपत्त्रनिभेन लाञ्छनेन ॥"

विशेषस्तु पूर्वदेशे राजपुत्र्यादीनां गौरः पाण्डुर्वा वर्णः । एवं दक्षिणदेशेऽपि ।

तत्र प्रथमः—"कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि
स्मरस्मेरः स्फारोड्डमरपुलके वक्त्रकमलम् ।

मुहुः पश्यञ्छृण्वन्रजनिचरसेनाकलकलं
जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढः ॥"

द्वितीयः—"तासां माधवपत्नीनां सर्वासां चन्द्रवर्चसाम् ।
शब्दविद्येव विद्यानां मध्ये जज्वाल रुक्मिणी ॥"

एवमन्यदपि यथासम्भवमभ्यूह्यम् ।

निगदितनयविपरीतं देशविरुद्धं वदन्ति विद्वांसः ।
तत्परिहार्यं यत्नात्तदुदाहृतयस्तु दोषेषु ॥
इत्थं देशविभागो मुद्रामात्रेण सूत्रितः सुधियाम् ।
यस्तु जिगीषत्यधिकं पश्यतु मञ्जुवनकोशमसौ ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
देशविभागः सप्तदशोऽध्यायः ॥

अष्टादशोऽध्यायः कालविभागः ।

काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव त्रिंशच्च काष्ठाः कथिताः कलेति ।
त्रिंशत्कलश्चैव भवेन्मुहूर्त्तस्तैस्त्रिंशता रात्र्यहनी समेतौ ॥

ते च चैत्राश्वयुजमासयोर्भवतः । चैत्रात्परं प्रतिमासं मौहूर्त्तिकी दिवसवृद्धिः निशाहानिश्च त्रिमास्याः; ततः परं मौहूर्त्तिकी निशावृद्धिः दिवसहानिश्च । आश्वयुजात्परतः पुनरेतदेव विपरीतम् । राशितो राश्यन्तरसङ्क्रमणमुष्णभासो मासः, वर्षादि दक्षिणायनं, शिशिराद्युत्तरायणं, द्व्ययनः संवत्सर इति सौरं मानम् । पञ्चदशाहोरात्रः पक्षः । वर्द्धमानसोमः शुक्लो, वर्द्धमानकृष्णिमा कृष्ण इति पित्र्यं मासमानम् । अमुना च वेदोदितः कृत्स्नोऽपि क्रियाकल्पः । पित्र्यमेव व्यत्ययितपक्षं चान्द्रमसम् । इदमार्यावर्त्तवासिनश्च कवयश्च मानमाश्रिताः । एवं च द्वौ पक्षौ मासः । द्वौ मासावृतुः । षण्णामृतूनां परिवर्त्तः संवत्सरः । स च चैत्रादिरिति

दैवज्ञाः, श्रावणादिरिति लोकयात्राविदः । तत्र नभा नभस्यश्च वर्षाः, इष ऊर्जश्च शरत्, सहः सहस्यश्च हेमन्तः, तपस्तपस्यश्च शिशिरः, मधुर्माधवश्च वसन्तः, शुक्रः शुचिश्च ग्रीष्मः । तत्र "वर्षासु पूर्वो वायुः" इति कवयः। "पाश्चात्यः, पौरस्त्यस्तु प्रतिहन्ता" इत्याचार्याः ।

तदाहुः—"पुरोवाता हता प्रावृट् पश्चाद्वाता हता शरत्" इति।

तदाहुः—"प्रावृष्यम्भोभृताम्भोदभरनिर्भरमम्बरम् ।
कादम्बकुसुमामोदा वायवो वान्ति वारुणाः ॥"

"वस्तुवृत्तिरतन्त्रं, कविसमयः प्रमाणम्" इति यायावरीयः ।

तदाहुः—"पौरस्त्यस्तोयदर्त्तोः पवन इव पतन्पावकस्येव धूमो
विश्वस्येवादिसर्गः प्रणव इव परं पावनं वेदराशेः ।
सन्ध्यानृत्तोत्सवेच्छोरिव मदनरिपोर्नन्दिनान्दीनिनादः
सौरस्याग्रे सुखं वो वितरतु विनतानन्दनः स्यन्दनस्य ॥"

शरद्यनियतदिक्को वायुर्यथा—

"उषःसु ववुराकृष्टजडावश्यायशीकराः ।
शेफालीकलिकाकोशकषायामोदिनोऽनिलाः ॥"

"हेमन्ते पाश्चात्यो वायुः इति एके । "उदीच्य" इति अपरे । "उभयमपि" इति यायावरीयः । तयोः पाश्चात्यः—

"भञ्जन्भूर्जद्रुमालीस्तुहिनगिरितटेपूद्गतास्त्वक्करालाः
रेवाम्भःस्थूलवीचीचयचकितचलच्चातकान् व्याधुनानः ।
पाश्चात्यो वाति वेगाद्द्रुततुहिनशिलाशीकरासारवर्षी
मातङ्गक्षुण्णसान्द्रस्रुतसरलतरत्सारसारी समीरः ॥"

उदीच्यः—

"लम्पाकीनां किरन्तश्चिकुरविरचनां रल्लकांल्लासयन्तः
चुम्बन्तश्चन्द्रभागासलिलमविकलं भूर्जकाण्डैकचण्डाः ।
एते कस्तूरिकैणप्रणयसुरभयो वल्लभा वाल्हवीनां
कौलूतीकेलिकाराः परिचयितहिमं वायवो वान्त्युदीच्याः ॥"

शिशिरेऽपि हेमन्तवदुदीच्यः पाश्चात्यो वा। वसन्ते दक्षिणः। तदुक्तम्—

"धुन्वंल्लङ्कावनालीर्मुहुरलकलता लासयन्केरलीना-
मन्ध्रीधम्मिल्लबन्धान्सपदि शिथिलयन्वेल्लयन्नागवल्लीः।
उद्दामं दाक्षिणात्यो मलितमलयजः सारथिर्मीनकेतोः
प्राप्तः सीमन्तिनीनां मधुसमयसुहृन्मानचौरः समीरः॥"

"अनियतदिक्को वायुर्ग्रीष्मे"इत्येके। "नैर्ऋतः" इत्यपरे। "उभयमपि" इति यायावरीयः। तत्र प्रथमः—

"वात्याचक्रकचुम्बिताम्बरभुवः स्थूला रजोदण्डकाः
संग्रथ्नन्ति भविष्यदभ्रपटलस्थूणावितर्कं नभः।
किं चान्यन्मृगतृष्णिकाम्बुविसरैः पात्राणि वीतार्णसां
सिन्धूनामिह सूत्रयन्ति दिवसेष्वागामिनीं सम्पदम्॥"

द्वितीयः—"सोऽयं करैस्तपति वह्निमयैरिवार्कः
साङ्गारविस्तरभरेव धरा समग्रा।
वायुः कुकूलमिव वर्षति नैर्ऋतश्च
कार्शानवैरिव शरैर्मदनश्च हन्ति॥"

किञ्च—

"गर्भान्बलाकासु निवेशयन्तः वंशाङ्कुरान्स्वैर्निनदैः सृजन्तः।
रजोऽम्बुदाः प्रावृषि मुद्रयन्तो यात्रोद्यमं भूमिभृतां हरन्ति॥
स सल्लकीसालशिलीन्ध्रयूथीप्रसूनदः पुष्पितलाङ्गलीकः।
दग्धोर्वरासुन्दरगन्धबन्धुरर्घत्ययं वारिमुचामनेहा॥
वनानि नीलीदलमेचकानि धाराम्बुधौता गिरयः स्फुरन्ति।
पूराम्भसा भिन्नतटास्तटिन्यः सान्द्रेन्द्रगोपानि च शाद्वलानि॥
चकोरहर्षी यतिचारचौरो वियोगिनीवीक्षितनाथवर्त्मा।
गृहान्प्रति प्रस्थितपान्थसार्थः कालोऽयमाध्मातनभाः पयोदैः॥

या केलियात्रा करिकामिनीभिर्या तुङ्गहर्म्याग्रविलासशय्या ।
चतुःसमं यन्मृगनाभिगर्भं सा वारिदर्त्तोः प्रथमातिथेयी ॥

चलच्चटुलचातकः कृतकुरङ्गरागोदयः
सदर्दुररवोद्यमो मदभरप्रगल्भोरगः ।
शिखण्डिकुलताण्डवामुदितमद्गुकङ्काह्वयो
वियोगिषु घनागमः स्मरविषं विषं मुञ्चति ॥

दलत्कुटजकुड्मलः स्फुटितनीपपुष्पोत्करो
धवप्रसवबान्धवः प्रचितमञ्जरीकार्जुनः ।
कदम्बकलुषाम्बरः कलितकेतकीकोरक-
श्चलन्निचुलसञ्चयो हरति हन्त घर्मात्ययः ॥ वर्षाः ॥

द्रागगर्जयन्ती विमदान्मयूरान्प्रगल्भयन्ती कुररद्विरेफान् ।
शरत्समभ्येति विकाश्य पद्मानुन्मीलयन्ती कुमुदोत्पलानि ॥
सा भाति पुष्पाणि निवेशयन्ती बन्धूकबाणासनकुङ्कुमेषु ।
शेफालिकासप्तपलाशकाशभाण्डीरसौगन्धिकमालतीषु ॥
सखञ्जरीटा सपयःप्रसादा सा कस्य नो मानसमाच्छिनत्ति ।
कादम्बकारण्डवचक्रवाकससारसक्रौञ्चकुलानुयाता ॥
उपानयन्ती कलहंसयूथमगस्त्यदृष्ट्या पुनती पयांसि ।
मुक्तासु शुभ्रं दधती च गर्भं शरद्विचित्रैश्चरितैश्चकास्ति ॥
क्षितिं खनन्तो वृषभाः खुराग्रै रोधो विषाणैर्द्विरदा रदन्तः ।
शृङ्गं त्यजन्तो रुरवश्च जीर्णं कुर्वन्ति लोकानवलोकनोत्कान् ॥
अत्रावदातद्युति चन्द्रिकाम्बु नीलावभासं च नभः समन्तात् ।
सुरेभवीथीदिवसावतारो जीर्णाभ्रखण्डानि च पाण्डुराणि ॥
महानवम्यां निखिलास्त्रपूजा नीराजना वाजिभटद्विपानाम् ।
दीपालिकायां विविधा विलासा यात्रोन्मुखैरत्र नृपैर्विधेयाः ॥
व्योम्नि तारतरतारकोत्करः स्यन्दनप्रचरणक्षमा मही ।
भास्करः शरदि दीप्रदीधितिर्बुध्यते च सह माधवः सुरैः ॥

केदार एव कलमाः परिणामरम्याः
प्राचीनमामलकमर्घति पाकनीलम् ।
एर्वारुकं स्फुटननिर्गतगर्भगन्ध-
मम्लीभवन्ति च जरत्त्रपुसीफलानि ॥
गेहाजिरेषु नवशालिकणावपात-
गन्धानुभावसुभगेषु कृषीवलानाम् ।
आनन्दयन्ति मुसलोल्लसनावधूत-
पाणिस्खलद्वलयपद्धतयो वधूट्यः ॥
तीक्ष्णं रविस्तपति नीच इवाचिराढ्यः
शृङ्गं रुरुस्त्यजति मित्रमिवाकृतज्ञः ।
तोयं प्रसीदति मुनेरिव धर्मचिन्ता
कामी दरिद्र इव शोषमुपैति पङ्कम् ॥
नद्यो वहन्ति कुटिलक्रमयुक्तशुक्ति-
रेखाङ्कवालपुलिनोदरसुप्तकूर्माः ।
अस्यां तरङ्गितनुतोयपलायमान-
मीनानुसारिबकदन्तकरालफालाः ॥
अपङ्किलतटावटः शफरफाण्टफालोज्ज्वलः
पतत्कुररकातरभ्रमदद्भ्रमीनार्भकः ।
लुठत्कमठसैकतश्चलबकोटवाचाटितः
सरित्सलिलसंचयः शरदि मेदुरः सीदति ॥" शरत् ॥

"द्वित्रिमुचुकुन्दकलिकस्त्रिचतुरमुकुलः क्रमेण लवलीषु ।
पञ्चषफलिनीकुसुमो जयति हिमर्तुर्नवावतरः ॥
पुन्नागरोध्रप्रसवावतंसा वामभ्रुवः कञ्चुककुञ्चिताङ्ग्यः ।
वक्रोल्लसत्कुङ्कुमसिक्थकाङ्काः सुगन्धतैलाः कबरीर्वहन्ति ॥
यथा यथा पुष्यति शीतकालस्तुषारचूर्णोत्करकीर्णवातः ।
तथा तथा यौवनशालिनीनां कवोष्णतामत्र कुचा लभन्ते ॥

वराहवध्राणि नवोदनानि दधीनि सन्नद्धशराणि चात्र ।
सुकोमलाः सर्षपकन्दलीश्च भुक्त्वा जनो निन्दति वैद्यविद्याम्॥
अत्रोपचारः सलिलैः कवोष्णैर्यत्किञ्चिदत्र स्वदतेऽन्नपानम् ।
सुदुर्भगामत्र निपीड्य शेते स्वस्त्यस्तु नित्यं तुहिनर्त्तवेऽस्मै ॥
विमुक्तवर्हा विमदा मयूराः प्ररूढगोधूमयवा च सीमा ।
व्याघ्रीप्रसूतिः सलिलं सबाष्पं हेमन्तलिङ्गानि जयन्त्यमूनि ॥

सशमीधान्यपाकानि क्षेत्राण्यत्र जयन्ति च ।
त्रिशङ्कुतिलका रात्र्यः पच्यन्ते लवणानि च ॥

उद्यानानां मूकपुंस्कोकिलत्वं भृङ्गस्त्रीणां मौनमुद्रा मुखेषु ।
मन्दोद्योगा पत्रिणां व्योमयात्रा हेमन्ते स्यात्सर्पदर्पक्षयश्च ॥
कर्कन्धूनां नागरङ्गीफलानां पाकोद्रेकः खाण्डवोप्याविरस्ति ।
कृष्णेक्षूणां पुण्ड्रकाणां च गर्भे माधुर्ये श्रीर्जायते चाप्यपूर्वा ॥
येषां मध्येमन्दिरं तल्पसम्पत् पार्श्वे दाराः स्फारतारुण्यताराः ।
लीलावह्निर्निह्नुतोद्दामधूमः ते हेमन्तं ग्रीष्मशेषं विदन्ति ॥"

इति हेमन्तः । हेमन्तधर्मः शिशिरः, विशेषस्तु ।

"रात्रिर्विचित्रसुरतोचितयामदैर्घ्या
चण्डो मरुद्वहति कुङ्कुमपङ्कसाध्यः ।
तल्पस्थितिर्द्विगुणतूलपटा किमन्य-
दर्घन्ति चात्र विततागुरुधूपधूमाः ॥
आश्लेषिणः पृथुरतक्लमपीतशीत-
मायामिनीं घनमुदो रजनीं युवानः ।
ऊर्वोर्मुहुर्वलनबन्धनसंधिलोल-
पादान्तसंवलिततूलपटाः स्वपन्ति ॥
पानेऽम्भसोः सुरसनीरसयोर्न भाति
स्पर्शक्रियासु तुहिनानलयोर्न चात्र ।
नो दुर्भगासुभगयोः परिरम्भणे च
नो सेवने च शशिभास्करयोर्विशेषः ॥

पुष्पक्रिया मरुबके जलकेलिनिन्दा
कुन्दान्यशेषकुसुमेषु धुरि स्थितानि ।
सौभाग्यमेणतिलकाङ्कजतेऽर्कबिम्बं
काले तुषारिणि दहन्ति च चन्दनानि ॥

सिद्धार्थयष्टिषु यथोत्तरहीयमान-
सन्तानभिन्नघनसूचिपरम्परासु ।
द्वित्रावशेषकुसुमासु जनिक्रमेण
पाकक्रमः कपिशिमानमुपादधाति ॥

उदीच्यचण्डानिलताडितासु
सुलीनमीनासु जलस्य मूले ।
नालावशेषाब्जलताखिदानीं
विलासवापीषु न याति दृष्टिः ॥

माद्यन्मतङ्गः पृषतैकतोषी
पुष्यद्वराहो धृतिमल्लुलायः ।
दरिद्रनिन्द्यः सधनैकवन्द्यः
स एष कालः शिशिरः करालः ॥

अभिनववधूरोषस्वादुः करीषतनूनपा-
दसरलजनाश्लेषक्रूरस्तुषारसमीरणः ।
गलितविभवस्याज्ञेवाद्य द्युतिर्मसृणा रवे-
र्विरहिवनितावक्त्रौपम्यं बिभर्त्ति निशाकरः ॥

स्त्रियः प्रकृतिपित्तलाः क्वथितकुङ्कुमालेपनै-
र्नितम्बफलकस्तनस्थलभुजोरुमूलादिभिः ।
इहाभिनवयौवनाः सकलरात्रिसंश्लेषितै-
र्हरन्ति शिशिरज्वरारतिमतीव पृथ्वीमपि ॥" शिशिरः ॥

"चैत्रे मदर्द्धिः शुकसारिकाणां
हारीतदात्यूहमधुव्रतानाम् ।

पुंस्कोकिलानां सहकारबन्धुः
मदस्य कालः पुनरेष एव ॥
मनोऽधिकं चात्र विलासलास्ये
प्रेङ्खासु दोलासु च सुन्दरीणां ।
गीते च गौरीचरितावतंसे
पूजाप्रपञ्चे च मनोभवस्य ॥
पुंस्कोकिलः कूजति पञ्चमेन
बलाद्विलासा युवतौ स्फुरन्ति ।
स्मरो वसन्तेऽत्र नवैः प्रसूनैः
स्वचापयष्टेर्घटनां करोति ॥
पिनद्धमाहारजनांशुकानां
सीमन्तसिन्दूरजुषां वसन्ते ।
स्मरीकृते प्रेयसि भक्तिभाजां
विशेषवेषः स्वदते वधूनाम् ॥
अयं प्रसूनोद्धुरकर्णिकारः
पुष्पप्रपञ्चाञ्चितकाञ्चनारः ।
विजृम्भणाकोविदकोविदारः
कालो विकाशोद्यतसिन्दुवारः ॥
रोहीतकाम्रातककिङ्किराता
मधूकमोचाः सह माधवीभिः ।
जयन्ति शोभाञ्जनकश्च शाखी
सकेसरः पुष्पभरैर्वसन्ते ॥
यो माधवीमुकुलदृष्टिषु वेणिबन्धो
यः कोकिलाकलरुते कथने च लाभः ।
पूजाविधिर्दमनकेन च यः स्मरस्य
तस्मिन्मधुः स भगवान्गुरुरङ्गनानाम् ॥

नालिङ्गितः कुरबकस्तिलको न दृष्टो
नो ताडितश्च चरणैः सुदृशामशोकः।
सिक्तो न वक्रमधुना बकुलश्च चैत्रे
चित्रं तथापि भवति प्रसवावकीर्णः॥

चैत्रे चित्रौ रक्तनीलावशोकौ
स्वर्णाशोकस्तत्तृतीयश्च पीतः।
जैत्रं तन्त्रं तत्प्रसूनान्तरेभ्यः
चेतोयोनेः भूर्भुवःस्वस्त्रयेऽपि॥

गूवाकानां नालिकेरद्रुमाणां
हिन्तालानां पाटलीकिंशुकानाम्।
खर्जूराणां ताडताडीतरूणां
पुष्पापीडन्यासहेतुर्वसन्तः॥ वसन्तः॥

विकाशकारी नवमल्लिकानां
दलच्छिरीषप्रसवाभिरामः।
पुष्पप्रदः काञ्चनकेतकीनां
ग्रीष्मोऽयमुल्लासितधातकीकः॥

खर्जूरजम्बूपनसाम्रमोच-
प्रियालपूगीफलनालिकेरैः।
द्वन्द्वानि खेदालसतामुपास्य
रतानुसन्धानमिहाद्रियन्ते॥

स्रोतांस्यनम्भांसि सकूपकानि
प्रपाः कठोरेऽहनि पान्थपूर्णाः।
शुचौ समभ्यर्थितसक्तुपाने
प्रगे च सायं च वहन्ति मार्गाः॥

यत्कायमानेषु दिनार्द्धनिद्रा
यत्स्नानकेलिर्दिवसावसाने।

यद्रात्रिशेषे सुरतावतारः
स मुष्टियोगो घनघर्ममाथी ॥

या चन्द्रिका चन्दनपङ्कहृद्या
या जालमार्गानिलवीचिमाला ।
या तालवृन्तैरुदबिन्दुवृष्टि-
र्जलाञ्जलिं सा शुचये ददाति ॥

कर्पूरचूर्णं सहकारभङ्ग-
स्ताम्बूलमार्द्रक्रमुकोपक्लृप्तम् ।
हाराश्च तारास्तनुवस्त्रमेत-
न्महारहस्यं शिशिरक्रियायाः ॥

मुक्तालताश्चन्दनपङ्कदिग्धा
मृणालहारानुसृता जलार्द्राः ।
स्रजश्च मौलौ स्मितचम्पकानां
ग्रीष्मेऽपि सोऽयं शिशिरावतारः ॥"

अत्र हि—"पच्यन्त इव भूतानि ताप्यन्त इव पांसवः ।
क्वथ्यन्त इव तोयानि ध्मायन्त इव चाद्रयः ॥

एणाः स्थलीषु मृगतृष्णिकया ह्रियन्ते
स्रोतस्तनुत्वजनिता जलवेणिबन्धाः ।
ताम्यत्तिमीनि च सरांसि जलस्य शोषा-
दुद्धारघट्टघटिकावलयाश्च कूपाः ॥

करभाः शरभाः सरासभा
मदमायान्ति भजन्ति विक्रियाम् ।
करवीरकरीरपुष्पिणीः
स्थलभूमीरधिरुह्य चासते ॥

सहकाररसार्चिता रसाला
जलभक्तं फलपानकानि मन्थाः ।

मृगलावरसाः सृतं च दुग्धं
स्मरसञ्जीवनमौषधं निदाघे ॥

जडचन्दनचारवस्तरुण्यः
सजलार्द्राः सहतारहारमालाः ।
कदलीदलतल्पकल्पनस्थाः
स्मरमाहूय निवेशयन्ति पार्श्वे ॥

ग्रीष्मे चीरीनादवन्तो वनान्ताः
पङ्काभ्यक्ताः सैरिभाः सेभकोलाः ।
लोलज्जिह्वाः सर्पसारङ्गवर्गा
मूलस्रस्तैः पत्त्रिणश्चांशदेशैः ॥

हर्म्यं रम्यं चन्द्रिकाधौतपृष्ठं
कान्तोच्छिष्टा वारुणी वारिमिश्रा ।
मालाः कण्ठे पाटला मल्लिकानां
सद्यो ग्रीष्मं हन्त हेमन्तयन्ति ॥ ग्रीष्मः ॥

चतुरवस्थश्च ऋतुरुपनिबन्धनीयः । तद्यथा सन्धिः, शैशवं, प्रौढिः, अनुवृत्तिश्च । ऋतुद्वयमध्यं सन्धिः । शिशिरवसन्तसन्धिर्यथा—

"च्युतसुमनसः कुन्दाः पुष्पोद्गमेष्वलसा द्रुमा
मनसि च गिरं गृह्णन्तीमे गिरन्ति न कोकिलाः ।
अथ च सवितुः शीतोल्लासं लुनन्ति मरीचयो
न च जरठतामालम्बन्ते क्लमोदयदायिनीम् ॥"

वसन्तशैशवम्—

"गर्भग्रन्थिषु वीरुधां सुमनसो मध्येऽङ्कुरं पल्लवा
वाञ्छामात्रपरिग्रहः पिकवधूकण्ठोदरे पञ्चमः ।
किं च त्रीणि जगन्ति जिष्णु दिवसैर्द्वित्रैर्मनोजन्मनो
देवस्यापि चिरोज्झितं यदि भवेदभ्यासवश्यं धनुः ॥"

वसन्तप्रौढिः—

"साम्यं सम्प्रति सेवते विचकिलं षाण्मासिकैर्मौक्तिकैः
कान्तिं कर्षति काञ्चनारकुसुमं माञ्जिष्ठधौतात्पटात्।
हूणीनां कुरुते मधूकमुकुलं लावण्यलुण्टाकतां
लाटीनाभिनिभं चकास्ति च पतद्वृन्ताग्रतः केसरम्॥"

अतिक्रान्तर्तुलिङ्गं यत्कुसुमाद्यनुवर्त्तते।
लिङ्गानुवृत्तिं तामाहुः सा ज्ञेया काव्यलोकतः॥

वर्षासु ग्रीष्मलिङ्गाब्जविकाशानुवृत्तिः।

यथा—खं वस्ते कलविङ्ककण्ठमलिनं कादम्बिनीकम्बलं
चर्चां पारयतीव दर्दुरकुलं कोलाहलैरुन्मदम्।
गन्धं मुञ्चति सिक्तलाजसदृशं वर्षेण दग्धा स्थली
दुर्लक्ष्योऽपि विभाव्यते कमलिनीहासेन भासां पतिः॥"

एवमन्येऽपि।

किञ्च—ग्रैष्मिकसमयविकासी कथितो धूलीकदम्ब इति लोके।
जलधरसमयप्राप्तौ स एव धाराकदम्बः स्यात्॥

यथा— "धूलीकदम्बपरिधूसरदिङ्मुखस्य
रक्तच्छटासुरशरासनमण्डनस्य।
दीप्तायुधाशनिमुचो ननु नीलकण्ठ
नोत्कण्ठसे समरवारिधरागमस्य॥"

जलसमयजायमानां जातिं यां कार्दमीति निगदन्ति।
सा शरदि महोत्सविनी गन्धान्वितषट्पदा भवति॥

यथा—"स्थूलावश्यायबिन्दुद्युतिदलितबृहत्कोरकग्रन्थिभाजो
जात्या जालं लतानां जरठपरिमलप्लावितानां जजृम्भे।
नानाहंसोपधानं सपदि जलनिधेश्चोत्ससर्पापरस्य
ज्योत्स्नाशुक्लोपधानं शयनमिव शशी नागभोगाङ्कमम्भः॥"

स्तोकानुवृत्तिं केतक्या अपि केचिदिच्छन्ति।

यथा— "असूच्यत शरत्कालः केतकीधूलिधूसरैः ।
पश्चाताम्रैर्नवायातश्चरणैरिव वासरैः ॥"

शरद्भवानामनुवृत्तिरत्र
बाणासनानां सकुरुण्टकानाम् ।
हेमन्तवक्त्रे यदि दृश्यतेऽपि
न दृश्यते बन्धविधिः कवीनाम् ॥

हेमन्तशिशिरयोरैक्ये सर्वलिङ्गानुवृत्तिरेव । उक्तञ्च । "द्वादशमासः संवत्सरः, पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन" ।

मरुवकदमनकपुन्नागपुष्पलिङ्गानुवृत्तिभिः सुरभिः ।
रचनीयश्चित्रश्रीः किञ्चित्कुन्दानुवृत्त्या च ॥

"गेहे वाहीकयूनां वहति दमनको मञ्जरीकर्णपूरानुन्मादः पामरीणां मरुति मरुवकामोदिनि व्यक्तिमेति ।
सद्योभङ्गानुसारस्रुतसुरभिशिराः शीकरः साहकारः
सर्पन्नम्भःशरावे रचयति च रसो रेचकीचन्द्रकाणि ॥

कुन्दे मन्दस्तमाले मुकुलिनि विकलः कातरः किङ्किराते
रक्ताशोके सशोकश्चिरमतिविकचे चम्पके कुञ्चिताक्षः ।
पान्थः खेदालसोऽपि श्रवणकटुरटच्चक्रमभ्येति धुन्वन्
सोत्कण्ठः षट्पदानां नवमधुपटलीलम्पटं कर्पटेन ॥"

यथा वा—"धुनानः कावेरीपरिसरभुवश्चन्दनतरून्
मरुन्मन्दः कुन्दप्रकरमकरन्दानवकिरन् ।
प्रियक्रीडाकर्षच्युतकुसुममामूलसरलं
ललाटे लाटीनां लुठितमलकं ताण्डवयति ॥"

एवमन्याप्यनुवृत्तिः ।

विचकिलकेसरपाटलिचम्पकपुष्पानुवृत्तयो ग्रीष्मे ।
तत्र च तुहिनर्तुभवं मरुवकमपि केचिदिच्छन्ति ॥

यथा—"कर्णे स्मेरं शिरीषं शिरसि विचकिलस्रग्लताः पाटलिन्यः
कण्ठे मार्णालहारो वलयितमसिताम्भोजनालं कलाच्योः ।
सामोदं चन्दनाम्भः स्तनभुवि नयने म्लानमाञ्जिष्ठपृष्ठे
गात्रं लोलज्जलार्द्रं जयति मृगदृशां ग्रैष्मिको वेष एषः ॥"

यथा च—"अभिनवकुशसूचिस्पर्द्धि कर्णे शिरीषं
मरुबकपरिवारं पाटलादाम कण्ठे ।
स तु सरसजलार्द्रोन्मीलितः सुन्दरीणां
दिनपरिणतिजन्मा कोऽपि वेषश्चकास्ति ॥"

एवमुदाहरणान्तराणि ।

ऋतुभववृत्त्यनुवृत्ती दिङ्मात्रेणात्र सूचिते सन्तः ।
शेषं स्वधिया पश्यत नामग्राहं कियद्ब्रूमः ॥

देशेषु पदार्थानां व्यत्यासो दृश्यते स्वरूपस्य ।
तन्न तथा बध्नीयात्कविबद्धमिह प्रमाणं नः ॥

शोभान्धोगन्धरसैः फलार्चनाभ्यां च पुष्पमुपयोगि ।
षोढा दर्शितमेतत्स्यात्सप्तममनुपयोगि ॥

यथा— यत्प्राचि मासे कुसुमं निबद्धं
तदुत्तरे बालफलं विधेयम् ।
तदग्रिमे प्रौढिधरं च कार्यं
तदग्रिमे पाकपरिष्कृतं च ॥

द्रुमोद्भवानां विधिरेष दृष्टो
वल्लीफलानां न महाननेहा ।
तेषां द्विमासावधिरेव कार्यः
पुष्पे फले पाकविधौ च कालः ॥

अन्तर्व्याजं बहिर्व्याजं बाह्यान्तर्व्याजमेव च ।
सर्वव्याजं बहुव्याजं निर्व्याजं च तथा फलम् ॥

लकुचाद्यन्तर्व्याजं तथा बहिर्व्याजमत्र मोचादि ।
आम्राद्युभयव्याजं सर्वव्याजं च ककुभादि ॥

पनसादि बहुव्याजं नीलकपित्थादि भवति निर्व्याजम् ।
सकलफलानां षोढा ज्ञातव्यः कविभिरिति भेदः ॥

एकद्वित्र्यादिभेदेन सामस्त्येनाथवा ऋतून् ।
प्रबन्धेषु निबध्नीयात्क्रमेण व्युत्क्रमेण वा ॥

न च व्युत्क्रमदोषोऽस्ति कवेरर्थपथस्पृशः ।
तथा कथा कापि भवेद् व्युत्क्रमो भूषणं यथा ॥

अनुसन्धानशून्यस्य भूषणं दूषणायते ।
सावधानस्य च कवेर्दूषणं भूषणायते ॥

इति कालविभागस्य दर्शिता वृत्तिरीदृशी ।
कवेरिह महान्मोह इह सिद्धो महाकविः ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
कालविभागो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥

समाप्तमिदं प्रथममधिकरणं कविरहस्यं काव्यमीमांसायाम् ॥

NOTES.

P. 1. l. 1. अथातः काव्यं मीमांसिष्यामहे. Hemachandra has named his work on Nyâya as प्रमाणमीमांसा. The first sûtra of his work is "अथ प्रमाणमीमांसा". For the propriety of the words अथ and मीमांसा *cf.* Hemachandra's vṛitti on the same.

"अथेत्यस्याधिकारार्थत्वाच्छास्त्रेणाधिक्रियमाणस्य प्रस्तूयमानस्य प्रमाणस्याभिधानात्सकलशास्त्रतात्पर्यव्याख्यानेन प्रेक्षावन्तो बोधिताः प्रवर्तिताश्च भवन्ति । आनन्तर्यार्थो वाऽथशब्दः शब्दकाव्यच्छन्दोनुशासनेभ्योऽनन्तरं प्रमाणं मीमांस्यत इत्यर्थः । अनेन शब्दानुशासनादिभिरस्यैककर्तृकत्वमाह । अधिकारार्थस्य चाथशब्दस्यान्यार्थनीयमानकुसुमदामजलकुम्भादेर्दर्शनमिव श्रवणं मङ्गलायाऽपि कल्पत इति, मङ्गले च सति परिपन्थिविघ्नविघातादक्षेपेण शास्त्रसिद्धिरायुष्मच्छ्रोतृकता च भवति । परमेष्ठिनमस्कारादिकं तु मङ्गलं कृतमपि न निवेशितं लाघवार्थिना शास्त्रकारेणेति ।

प्रकर्षेण संशयादिव्यवच्छेदेन मीयते परिच्छिद्यते वस्तुतत्वं येन तत्प्रमाणं प्रमायां साधकतमं, तस्य मीमांसोद्देशादिरूपेण पर्यालोचनम् । त्रयी हि शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो लक्षणं परीक्षा च, तत्र नामधेयमात्रकीर्तनमुद्देशः यथेदमेव सूत्रम्, उद्दिष्टस्यासाधारणधर्मवचनं लक्षणम्, तद्वेधा सामान्यलक्षणं विशेषलक्षणं च, सामान्यलक्षणमनन्तरमेव सूत्रं, विशेषलक्षणं विशदः प्रत्यक्षमिति । विभागस्तु विशेषलक्षणस्यैवाङ्गमिति न पृथगुच्यते । लक्षितस्येदमित्थं भवति नेत्थमिति न्यायतः परीक्षणं परीक्षा यथा तृतीयसूत्रम् । पूजितविचारवचनश्च मीमांसाशब्दस्तेन न प्रमाणमात्रस्यैव विचारोऽत्राधिकृतः किन्तु तदेकदेशभूतानां दुर्नयनिराकरणद्वारेण परिशोधितमार्गाणां नयानामपि । "प्रमाणनयैरधिगम" इति हि वाचकमुख्यः सकलपुरुषार्थेषु मूर्धाभिषिक्तस्य सोपायस्य सप्रतिपक्षस्य मोक्षस्य च । एवं हि पूजितो विचारो भवति प्रमाणमात्रविचारस्तु प्रतिपक्षनिराकरणपर्यवसायी वाक्कलहमात्रं स्यात्, तद्विवक्षायां तु अथ प्रमाणपरीक्षेत्येव क्रियेत, तत् स्थितमेतत् प्रमाणनयपरिशोधितप्रमेयमार्गं सोपायं सप्रतिपक्षमोक्षं विवक्षितुं मीमांसाग्रहणमकार्याचार्येणेति ॥ १ ॥" For अथातः *cf.* also "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" ब्र. सू. 1–1–1 and the Bhâshya.

l. 2. चतुःषष्टये शिष्येभ्यः *cf.* ब्रह्मविष्णुरुद्रगुहबृहस्पतिभार्गवादिशिष्येषु चतुःषष्ट्यामुद्दिष्टं वचः पारमेश्वरम् । (Kâvyamimâṃsâ p. 29)

l. 8. सुवर्णनाभः This name occurs also in the Kâma-Sûtra; "सुवर्णनाभः सांप्रयोगिकम्." (काम. सू. 1–1–13).

l. 13. औपनिषदिकं कुचमारः *cf.* " कुचमार औपनिषदिकम्. " (काम. सू. 1–1–17). Thus it appears that Suvarṇanâbha and Kuchamâra wrote both on poetics and erotics.

ls. 14-16. *cf.* "एवं बहुभिराचार्यैस्तच्छास्त्रं खण्डशः प्रणीतमुत्सन्नकल्पमभूत् । तत्र संक्षिप्य सर्वमर्थमल्पेन ग्रन्थेन कामसूत्रमिदं प्रणीतम् । (काम. सू. 1–1–18 & 19).

l. 17. तस्या अयं प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः *cf.* तस्यायं प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः (काम. सू. 1-1-19) and अर्थशास्त्र (1-1) शास्त्रसंग्रहः. *cf.* (काम. सू. 1-1-20); also the शास्त्रसंग्रह in Amara's कविकल्पलता. Though the work contains 18 chapters, here only 15 headings are enumerated.

P. 2. l. 5. व्याख्याभाष्यं=व्याख्यारूपं भाष्यं or व्याख्या and भाष्यं separately. Read lines 6-9 as—

इति सूत्राण्यथैतेषां व्याख्या भाष्यं भविष्यति ।
समासव्यासविन्यासः सैष शिष्यहिताय नः ॥
चित्रोदाहरणैर्गुर्वी ग्रन्थेन तु लघीयसी ।
इयं नः काव्यमीमांसा काव्यव्युत्पत्तिकारणम् ॥

l. 6. *cf.* सङ्क्षेपमिममुक्त्वाऽस्य विस्तरोऽतः प्रवक्ष्यते ।
इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासभाषणम् ॥ (काम. सू. 1-87).

l. 11. यायावरीयः=यायावरकुलोत्पन्नः

ls. 18-22. *cf.* Sâyana's preface to the Ṛigveda-Bhâshya, Jaimini-Sûtra II-1-30 et seq, and Vîramitrodaya Paribhâshâprakâs'a.

l. 26. सार्ववर्णिक *cf.* "तस्मात्सृजापरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम्" नाट्यशास्त्र (1-12).

P. 3. l. 1. अङ्गानिः=अङ्ग्यन्ते ज्ञायन्तेऽमीभिरित्यङ्गानि उपकारकाणि. Rhetorics also helps in the correct interpretation of Vedic texts; so it is called the seventh Anga.

l. 3. द्वा सुपर्णा (श्वेताश्वतर 4-6).

l. 9. शब्दानामन्वाख्यानं *cf.* प्रकृतिप्रत्ययोपाधिनिपातादिविभागशः ।
पदान्वाख्यानकरणं शास्त्रं व्याकरणं विदुः ॥
(अभिधानचिन्तामणिटीका)

P. 4. ls. 6-13. *cf.* अर्थशास्त्र 1-2 and for ls. 22-24 *cf.* ibid. 1-4.

P. 5. l. 14. For the 64 kalâs see कामसूत्र 1-3-16.

P. 6. l. 15. च॒त्वारि॒ शृङ्गा॒ त्रयो॑ अस्य॒ पादा॒ द्वे शी॒र्षे स॒प्त हस्ता॑सो अस्य ।
त्रिधा॑ ब॒द्धो वृ॑ष॒भो रो॑रवीति म॒हो दे॒वो मर्त्याँ॒ आवि॑वेश ॥
(ऋग्वेद 3-8-10-3).

For the different interpretations of this, Ṛik see Sâyana's Bhâshya, Yâska's Nirukta 13-18 and Patañjali's Mahâbhâshya पस्पशा.

Both the mss. of the Kâvyamîmâṃsâ read शृङ्गास्त्रयो and मर्त्यमाविवेश. *cf.* सप्त स्वराः, त्रीणि स्थानानि, चत्वारो वर्णाः, द्विविधा काकुः, षडलङ्काराः, षडङ्गानि इति ।
भरतनाट्यशास्त्र chapt. 17.

ls. 24–25. या दुग्धाऽपि न दुग्धेव found in some ms. of दमयन्तीचम्पू of त्रिविक्रम as the मङ्गलश्लोक.

P. 7. मा निषाद etc. *cf.* ध्वन्यालोक I–5 et seq.

Pp. 8–9. Read तत्राऽभियुञ्जाना तमीमेयी यं वेषं यथेष्टमसेविष्ट, स तत्रत्याभिः स्त्रीभिरन्वक्रियत । सा प्रवृत्तिरौड्रमागधी etc. This portion seems to have been based on भरतनाट्यशास्त्र Chapter. 13.

cf. चतुर्विधा प्रवृत्तिश्च प्रोक्ता नाट्यप्रयोक्तृभिः ।
आवन्ती दाक्षिणात्या च पाञ्चाली चौड्रमागधी ॥

अत्राह—प्रवृत्तिरिति कस्मात् । उच्यते—पृथिव्यां नाट्यदेशवेषभाषाचारो वार्ताः ख्यापयतीति प्रवृत्तिः, प्रवृत्तिश्च निवेदनैः । अत्राह—यदा पृथिव्यां नानादेशाः सन्ति, कथमासां चतुर्विधत्वमुत्पन्नम्, समासलक्षणश्चासां प्रयोग उच्यते । एवमेष समानलक्षणप्रयोगः । किंतु नानादेशवेषभाषाचारो लोक इति कृत्वा लोकानुमते वृत्तिसंश्रितमस्य मया चतुर्विधत्वमभिहितं भारत्यारभटी सात्विकी कैशिकी चेति । वृत्तिसंश्रितैश्च प्रयोगैरभिहिता देशाः, यतः प्रवृत्तिचतुष्टयमभिनिवृत्तं प्रयोगश्चोत्पादितः । तत्र दाक्षिणात्या भवेत्, बहुगीतनृत्तवाद्या कैशिकीप्राया चतुरमधुरललिताङ्गाभिनया यथा ।

महेन्द्रो मलयः सह्यो मेलकः पलपिञ्जरः ।
एतेषु संश्रिता देशाः स ज्ञेयो दक्षिणापथः ॥
कोशलास्तोशलाश्चैव कलिङ्गा एव मोशलाः ।
द्रविडान्ध्रमहाराष्ट्रा वैण्या वै वानवासजाः ॥
दक्षिणस्य समुद्रस्य तथा विन्ध्यस्य चान्तरे ।
ये देशास्तेषु युञ्जीत दाक्षिणात्यां तु नित्यशः ॥
अवन्तिका वैदिशिकाः सौराष्ट्रा मालवास्तथा ।
सैन्धवास्त्वथ सौवीराः आनर्तास्सार्बुदेयकाः ॥
दाशार्णास्त्रैपुराश्चैव तथा वै मार्तिका मताः ।
कुर्वन्त्यावन्तिकीमेते प्रवृत्तिं नित्यमेव तु ॥
सात्वतीं कैशिकीं चैव वृत्तिमेषां समाश्रितः ।
भवेत्प्रयोगो नान्यत्र सर्वः कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥
अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च वत्साश्चैवौड्रमागधाः ।
पौण्ड्रनैपालिकाश्चैव अन्तर्गिरिबहिर्गिराः ॥
तत्र वङ्गसमा ज्ञेया मलदा मल्लवर्तकाः ।
ब्रह्मोत्तरप्रभृतयो भार्गवा मार्गवास्तथा ॥
प्राग्ज्योतिषाः पुलिन्दाश्च वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः ।
प्रागाः प्रावृतयाश्चैव युञ्जन्ति चौड्रमागधीम् ॥
अन्येऽपि देशा एभ्यो ये पुराणे संप्रकीर्तिताः ।
तेषु प्रयुज्यते ह्येषा प्रवृत्तिस्त्वौड्रमागधी ॥
पाञ्चालमध्यमायां तु सात्वत्यारभटी स्मृता ।
प्रयोगस्त्वल्पगीतार्थ आविद्धगतिविक्रमः ।

पाञ्चालाश्शौरसेनाश्च काश्मीरा हस्तिनापुराः ॥
वाह्नीकाः शाकलाश्चैव मद्रकौसीनरास्तथा ।
हिमवत्संश्रिता ये च गङ्गायाश्चोत्तरां दिशम् ॥
ये श्रिता वै जनपदास्तेषु पाञ्चालमध्यमा ।

The verses आर्द्रार्द्रचन्दन and आ मूलतो are quoted in सदुक्तिकर्णामृत (II-86 and 99) under Râjas'ekhara. P. 8. l. 22. A reads परिमण्डलितान्तरीयं instead of परिमण्डलितोत्तरीयं. l. 27. Read "अनन्तानपि हि देशांश्चतुर्धैवाकल्प्य, कल्पयन्ति चक्रवर्तिक्षेत्रं समासेन, तदवान्तरविशेषैः पुनरनन्ता एव" इति यायावरीयः ।

P. 10. l. 6. वत्सगुल्म. *cf.* अभूतां दाक्षिणात्यस्य द्विजातेः सोमशर्मणः ।
वत्सगुल्माभिधौ पुत्रौ ... ... ॥
(बृहत्कथामञ्जरी I. 3. 4.)

दक्षिणापथे सोदर्यौ राजपुत्रौ वत्सगुल्मौ, ताभ्यामध्यासितो देशो वत्सगुल्मक इति प्रतीतः । (Jayamangala on Kâmasûtra 5–6–36).

l. 15. प्रेत्य चेह च नन्दति *cf.* स्वधर्मं सन्दधानो हि प्रेत्य चेह च नन्दति (अर्थशास्त्र 1–3.)

l. 18. बुद्धिमानाहार्यबुद्धिश्च *cf.* बुद्धिमानाहार्यबुद्धिर्दुर्बुद्धिरिति पुत्रविशेषाः । शिष्यमाणो धर्मार्थावुपलभते चानुतिष्ठति च बुद्धिमान्, उपलभमानो नानुतिष्ठत्याहार्यबुद्धिः । अपायनित्यो धर्मार्थद्वेषी चेति दुर्बुद्धिः । अर्थशास्त्र 1–17.

P. 11. l. 12 *cf.* चित्तैकाग्र्यमवधानम् । अवहितं हि चित्तमर्थान् पश्यति । वामनीयालङ्कार 1-3-17. l. 18 *cf.* अभ्यासो हि कर्मणां कौशलमावहति । Ibid. 1-3-24.

P. 12. मेधाविरुद्र was a rhetorician too *cf.* ननु दण्डिमेधाविरुद्रभामहादिकृतानि सन्त्येवालङ्कारशास्त्राणि । नमि साधु's commentary on रुद्रटालङ्कार p. 2. His name occurs in भामह too. प्राणानामनिलेन (अभिज्ञानशाकुन्तल VII–12). अनेन सार्धं. (रघुवंश VI–57); हरोऽपि. (कुमार. III–67) तथागतायां. (रघु. VI–82).

P. 13. एकस्य. Read न्यस्य विदग्धवदनेषु. *cf.* तत्काव्यमारोप्य पदं विदग्धवक्त्रेषु विश्वं परिबम्भ्रमीति । (रुद्र, शृङ्गारतिलक II–7).

P. 14. Two verses of मङ्गल are quoted in सदुक्तिकर्णामृत—

यदाख्यानासङ्गादुषसि पुनते वाचमृषयो यदीयः सङ्कल्पो हृदि सुकृतिनामेव रमते ।
स सार्वः सर्वज्ञः पथि निरपवादे कृतपदो जिनो जन्तूनुच्चैर्दमयतु भवावर्त्तपतितान् ॥

निष्किञ्चनत्वाद्विधुरस्य साधोरभ्यर्थितस्यार्थिजनस्य किञ्चित् ।
नास्तीति वर्णा मनसि भ्रमन्तो निर्गन्तुमिच्छन्त्यसुभिः सहैव ॥ 5-290.

P. 14. अरोचकिनः सतृणाभ्यवहारिणश्च etc. *cf.* अरोचकिनः सतृणाभ्यवहारिणश्च कवयः ॥ १ ॥ इह खलु द्वये कवयः सम्भवन्ति, अरोचकिनः सतृणाभ्यवहारिणश्चेति । अरोचकिसतृणाभ्यवहारिशब्दौ गौणार्थौ । कोऽसावर्थः । विवेकित्वमविवेकित्वं चेति । यदाह ।

पूर्वे शिष्या विवेकित्वात् ॥ २ ॥ पूर्वे खलु अरोचकिनः शिष्याः शासनीयाः । विवेकित्वात् । विवेचनशीलत्वात् । नेतरे तद्विपर्ययात् ॥ ३ ॥ इतरे सतृणाभ्यवहारिणः न शिष्याः । तद्विपर्ययात्, अविवेचनशीलत्वात् । न च शीलमपाकर्तुं शक्यम् ॥ (वामनीयालङ्कार 1–2–3).

P. 15. l. 7. *cf.* सत्यं सन्ति गृहे गृहे सुकवयो (शृङ्गारतिलक. I–17)

l. 10. सर्वाभिनय निर्णीतौ दृष्टा नाट्यसृजा न याः । नाट्यसृजा ब्रह्मणा । नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् । (नाट्यशास्त्र 1–15).

P. 16. ls. 7–10. आनन्द is आनन्दवर्धन the author of ध्वन्यालोक.

ध्वनिनाऽतिगभीरेण काव्यतत्त्वनिवेशिना ।
आनन्दवर्धनः कस्य नासीदानन्दवर्धनः ॥ (राजशेखरस्य.)

Cf. द्विविधो हि दोषः कवेरव्युत्पत्तिकृतोऽशक्तिकृतश्च । तत्र अव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्तितिरस्कृतत्वात्कदाचिन्न लक्ष्यते । यस्त्वशक्तिकृतो दोषः स झटिति प्रतीयते ।

परिकरश्लोकश्चात्र—अव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्त्या संव्रियते कवेः ।
यस्त्वशक्तिकृतस्तस्य स झटित्यवभासते ॥
(ध्वन्यालोक-तृतीयोद्योत.)

This verse is quoted by Hemachandra in his काव्यानुशासनविवेक.

P. 17. जङ्घाकाण्डो॰ also in काव्यप्रकाश VII. लोलल्लाङ्गूल॰ also in सरस्वतीकण्ठाभरण. Read मालत्योत्ताल॰

P. 18. l. 11. देवी पुत्रमसूत attributed to योगेश्वर in सदुक्तिकर्णामृत; also in सरस्वतीकण्ठाभरण.

l. 21. Read as स्तनतटपरिणाहो दोर्लताले्हसीमा. प्रतीच्छल्याशोकीं also in सरस्वतीकण्ठाभरण I.

P. 19. ls. 3–7. मूलं वालक॰ (विद्धशालभञ्जिका IV. 5); l. 11. आत्मारामा. (वेणीसंहार. 1–23).

P. 20. ls. 5–6. *cf.* सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलङ्कृतिम् ।
तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ॥ (भामह 1–14.)

व्युत्पत्तिः सुप्तिङां या तु प्रोच्यते सा सुशब्दता । सरस्वतीकण्ठाभरण I.

आवापोद्धरणे and यत्पदानि (वामन 1–3–15); सति वक्तरि (Ibid. 1–2–11).

For the text of वामनीयालङ्कार the commentator सहदेव says as under:—

वेदिता सर्वशास्त्राणां भट्टोऽभून्मुकुलाभिधः ।
लब्ध्वा कुतश्चिदादर्शं भ्रष्टाम्नायं समुद्धृतम् ॥
काव्यालङ्कारशास्त्रं यत्तेनैतद्वामनोदितम् ।
असूया तत्र कर्तव्या विशेषालोकिभिः क्वचित् ॥
आकर्ण्य भवतस्तस्मादयिनस्य विधीयते ।
विवृतिः सहदेवेन वामनीयस्य सम्प्रति ॥

Pp. 20–21. For सहकारपाक and वृन्ताकपाक *cf.* वामन (3–2–14).

गुणस्फुटत्वसाकल्ये काव्यपाकं प्रचक्षते।
चूतस्य परिणामेन स चायमुपमीयते ॥
सुप्तिङ्संस्कारसारं यत्क्लिष्टवस्तुगुणं भवेत्।
काव्यं वृन्ताकपाकं स्याज्जुगुप्सन्ते जनास्ततः ॥

l. 4. कुकविता हि सोच्छ्वासं मरणम्। *cf.* कुकवित्वं पुनः साक्षान्मृतिमाहुर्मनीषिणः। भामह 1-12

For कपित्थपाक *cf.* अहृद्यमसुनिर्भेदं रसवत्त्वेऽप्यपेशलम्।
काव्यं कपित्थपाकं तत् केषांचित्सदृशं यथा ॥ (भामह VI-62).

P. 22. द्वन्द्वोऽस्मि etc. attributed to Bhattamuktikalas'a in the Kavikaṇṭhābharaṇa 5th Samdhi.

l. 12. *cf.* एवं हि श्रूयते। बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम। बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालो न चान्तं जगाम। प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः। (महाभाष्य-पस्पशा). नमस्तस्मै॰ no. 7 of सुभाषितावली.

P. 24. चरन्ति चतुरम्भोधि॰ also in सरस्वतीकण्ठाभरण. अभिमुखे मयि (शाकुन्तल II. 45) कियन्मात्रं occurs also in the सरस्वतीकण्ठाभरण.

P. 24. गुणवदलङ्कृतं च वाक्यमेव काव्यम्। *cf.* काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोः वर्तते। वामन 1-1-1. गुणालङ्कारचारुत्वयुक्तमप्यधिकोज्ज्वलम्। काव्यमाश्रयसम्पत्त्या मेरुणेवामरद्रुमः ॥ भट्टोद्भटः ॥ Contrast with this the later developments of the definition of काव्य.

P. 25. पुष्पिण्यौ. ऐतरेय ब्राह्मण 7-15-2, शतपथ ब्राह्मण 15-19.

Pp. 25-26. l. 16 from महाभाष्य पस्पशा. गुणानुराग॰ also in सरस्वतीकण्ठाभरण.

P. 27. काव्यमय्यो no. 171 of शार्ङ्गधरपद्धति; ख्याता no. 161 of सुभाषितावली, attributed to भट्टगोविन्दस्वामि. *cf.* महीपतेः सन्ति न यस्य पार्श्वे कवीश्वरास्तस्य कुतो यशांसि। भूपाः कियन्तो न बभूवुरुर्व्यां नामापि जानाति न कोऽपि तेषाम् ॥ विक्रमाङ्कचरित्र I-26

P. 28. l. 2.

उपो॑प मे॒ परा॑ मृश॒ मा मे॑ द॒भ्राणि॑ मन्यथाः।
सर्वा॒हम॑स्मि रोम॒शा ग॒न्धारी॑णामिवावि॒का ॥

ऋग्वेद २, १, ११, ७. निरुक्त ३-४-३.

P. 29. यश्चन्द्र॰ found in सदुक्तिकर्णामृत & सरस्वतीकण्ठाभरण.

P. 31. वैदर्भी गौडीया *cf.* सा त्रेधा वैदर्भी गौडी पाञ्चाली चेति। वामन 1. 2. 17.
काकुर्वक्रोक्ति etc. *cf.*

विस्पष्टक्रियमाणादक्लिष्टा स्वरविशेषतो भवति।
अर्थान्तरप्रतीतिर्यत्रासौ काकुवक्रोक्तिः ॥ रुद्रट-काव्यालङ्कार 2-16.

cf. also काकुर्वक्रोक्तिस्त्वलङ्कारत्वेन न वाच्या। पाठधर्मत्वात्। तथा च अभिप्रायवान् पाठधर्मः काकुः, स कथमलङ्कारी स्यादिति यायावरीयः। गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेद एव चायम्, शब्दस्पृष्टत्वेनार्थान्तरप्रतीतिहेतुत्वात्।

यदाह ध्वनिकार :—

अर्थान्तरगतिः काक्वा या चैषा परिदृश्यते।
सा व्यङ्ग्यस्य गुणीभावे प्रकारमिममाश्रिता॥

सा च काकुर्द्विधा—साकाङ्क्षा निराकाङ्क्षा च। वाक्यस्य साकाङ्क्षनिराकाङ्क्षत्वात्। यस्माद्वाक्यात् यादृशः सङ्केतबलेनार्थः प्रतीयते न तादृश एव, किन्तु न्यूनाधिकः प्रमाणबलेन निर्णययोग्यस्तद्वाक्यं साकाङ्क्षम्। तद्विपरीतं निराकाङ्क्षम्। वक्तृगता ह्याकाङ्क्षा वाक्ये उपचर्यते। सा च प्रकरणबलादभिधीयते। विशिष्टविषयत्वं च तस्यास्तत एवावसीयते॥ हेमचन्द्रकाव्यानुशासन V.

साकाङ्क्षा and निराकाङ्क्षा *cf.* द्विविधा काकुः। साकाङ्क्षा निराकाङ्क्षेति। वाक्यस्य साकाङ्क्षेति। नाट्यशास्त्र chapt. 17; also सरस्वतीकण्ठाभरण 2–56.

नवजलधरः. विक्रमोर्वशीय IV. I.

P. 32. युष्मच्छासन॰ वेणीसंहार 1–12; मथ्नामि. Ibid. 1–15; उच्यतां. किरात. 9–39.

Pp. 32–34. For the काकु and पाठगुण *cf.* भरतनाट्यशास्त्र Chap. 17. काकुस्वरविधान; यथा व्याघ्री हरेत् found in Pāṇini's and Yâgñavalkya's S'ikshâs; ब्रह्मन्विज्ञापयामि quoted in सरस्वतीकण्ठाभरण 2–14. ब्रह्मन्नित्यादिना निन्दार्थानुवादेन गौडेषु प्राकृतानौचित्यं राजशेखरेण व्यञ्जितम्॥ रत्नेश्वर.

P. 34. पठन्ति लटभं *cf.*

शृण्वन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः।
अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जराः॥ सरस्वतीकण्ठाभरण. II. 13.

cf. यद्योनिः किल संस्कृतस्य सुदृशां जिह्वासु यन्मोदते
यत्र श्रोत्रपथावतारिणि कटुर्भाषाक्षराणां रसः।
गद्यं चूर्णपदं पदं रतिपतेस्तत्प्राकृतं यद्वच—
स्ताँल्लाटाँल्ललिताङ्गि पश्य नुदती दृष्टेर्निमेषव्रतम्॥ Ibid. II 16.

गौडाद्याः संस्कृतस्थाः परिचितरुचयः प्राकृते लाटदेश्याः
सापभ्रंशप्रयोगाः सकलमरुभुवष्टक्कभादानकाश्च।
आवन्त्याः पारियात्राः सह दशपुरजैर्भूतभाषां भजन्ते।
यो मध्येमध्यदेशं निवसति स कविः सर्वभाषानिषण्णः॥ काव्यमीमांसा. p. 51.

and also गिरः श्रव्या दिव्या प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुराः
सुभव्योऽपभ्रंशः सरसरचनं भूतवचनम्।
विदग्धानामिष्टे मगधमधुरावाशिभणिति-
र्निबद्धा यस्तेषां स इह कविराजो विजयते॥ बालरामायण. 1–11.

P. 35. काव्यार्थयोनयः *cf.* वामन 1-3. et seq.

लोको विद्या प्रकीर्णं च काव्याङ्गानि; लोकवृत्तं लोकः।
शब्दः छन्दोऽभिधानार्थो इतिहासाश्रयाः कथाः।
लोको युक्तिः कलाश्चेति मन्तव्याः काव्ययोनयः ॥ भामह 1-9.

Most of this chapter is quoted in Hemachandra's Kâvyânus'asana-viveka and Vâgbhata's Kâvyânus'asana. Not quite of this but of a similar type, are the various Parichayâs in the fifth Sandhi of Kavikaṇṭhâbharaṇa. Vinayachandra in his काव्यशिक्षा mentions तर्कपरिचय, व्याकरणपरिचय, चाणक्यपरिचय, धनुर्वेदीयः (the quotation is the same as one in the Kâvyamîmâṇsâ, स दक्षिणापाङ्ग०) उत्पाद्यसंयोग (quotation is the same as in the Kâvyamîmâṇsâ, उभौ यदि व्योम्नि). भारतपरिचय, रामायणपरिचय, मोक्षोपायपरिचय, आत्मज्ञानपरिचय, धातुवादपरिचय, पुरुषलक्षणपरिचय, द्यूतपरिचय, चित्रपरिचय, वृक्षपरिचय, वनेचरपरिचय, भक्तिपरिचय, विवेकपरिचय, प्रशमपरिचय, हस्तिपरिचय, वैद्यकपरिचय, शास्त्रपरिचय, धनुर्वेदपरिचय, गजलक्षणपरिचय, तुरगलक्षणपरिचय.

P. 35. उर्वशी. (शतपथ 5-1-2); यदेतन्मण्डलं *cf.* महानारायणोपनिषत् XII. 2; एतयन्. सूर्यशतक. 89; हंस प्रयच्छ. (विक्रमोर्वशीय IV. 17.)

cf. वाक्यघटना यथा-हंस etc.

इयं पूर्वशास्त्रनिबद्धस्योत्तरार्धस्य तदर्थाननुयायिनाऽपि प्रस्तुतार्थाविरुद्धेनैकवाक्यतयैव घटितत्वात् वाक्यघटना। सरस्वतीकण्ठाभरण II.

P. 36. न स सङ्कुचितः (रामायण-किष्किन्धाकाण्ड. 34-18); मदं (जानकीहरण XII. 36). The first half reads as पदं नवैश्वर्यबलेन लम्भितं विसृज्य पूर्वं समयो विमृश्यताम्। हिरण्य० from अग्निपुराण; स सञ्चरिष्णुः (माघ 1-46); सामान्यवाचि quoted anonymously in कवीन्द्रवचनसमुच्चय. (No. 270).

P. 37. नासतो (गीता 2-16); किमीहः किंकायः (महिम्नःस्तोत्र 5).

P. 38. शमव्यायामाभ्यां (बालरामायण 1-24).

P. 39. असौ मन्दरतस्त्वं *cf.* कामसूत्र 2-1-3,9 & 13; आर्द्रैणमदमण्डनाः= कस्तूरीपङ्कमण्डनाः.

P. 40. स दक्षिणापाङ्ग० (कुमारसम्भव. III. 70).

P. 41. पाण्ड्योऽयमंसार्पित० (रघुवंश. VI. 60.); उभौ यदि व्योम्नि (माघ. III. 8.)

P. 42-44. l. 10. Quoted by Hemachandra in his काव्यानुशासनविवेक.

P. 42. श्रियः पतिः (माघ. I. 1.).

P. 44. विचारितसुस्थः *cf.* तत्र दशविधश्चमत्कारः अविचारितरमणीयः विचार्यमाणरमणीयश्च (कविकण्ठाभरण. Sandhi III.); त आकाशमसिश्यामं० (कुमार० VI. 36.)

P. 45. यस्तु सरिदद्रि० quoted in Hemachandra's काव्यानुशासन under लोल्लटः. तथा च लोल्लटः—

यस्तु सरिदद्रिसागरनगतुरगपुरादिवर्णने यत्नः ।
कविशक्तिख्यातिफलो विततधियां नो मतः प्रबन्धेषु ॥
यमकानुलोमतदितरचक्रादिभिदोऽतिरसविरोधिन्यः ।
अभिमानमात्रमेतद्गड्डरिकादिप्रवाहो वा ॥ p. 215.

धत्ते यत्किल किंचितैकगुरुतामेणीदृशां (बालरामायण 10–44).

P. 46. For पाल्यकीर्ति a Jain grammarian *cf.*

कुतस्त्या तस्य सा शक्तिः पाल्यकीर्तेर्महौजसः ।
श्रीपदश्रवणं यस्य शाब्दिकान् कुरुते जनान् ॥

वादीभसिंह—पार्श्वनाथचरित्र.

मुनीन्द्रमभिवन्द्याहं पाल्यकीर्तिं जिनेश्वरम् ।
मन्दबुद्ध्यनुरोधेन प्रक्रियासङ्ग्रहं ब्रुवे ॥

अभयचन्द्र—प्रक्रियासङ्ग्रह I

This पाल्यकीर्ति is identified with the Jain grammar शाकटायन.

येषां वल्लभया found in भोजप्रबन्ध & प्रबन्धचिन्तामणि.

P. 47. सा पत्युः (अमरु. 29); दूरादुत्सुकमागते (अमरु. 49); attributed to रतिपाल in कवीन्द्रवचनसमुच्चय. दत्त्वा रुद्धगतिः records a historical incident. ध्रुवस्वामिनी or ध्रुवदेवी was the queen of चन्द्रगुप्त विक्रमादित्य and mother of कुमारगुप्त I; दृष्ट्वैकासनसंस्थिते (अमरु. 19).

P. 48. स्तिमित (मालतीमाधव. I).; अलसवलित Ibid I; अभिलाष० (कुमार. IV. 4!); क्रोधं प्रभो Ibid III. 72; पत्युः शिरश्चन्द्रकला० Ibid VII. 19.

P. 49. गृहीतविद्योपविद्यः *cf.* गृहीतविद्यः (वा. काम. सू. 1-4-1.); अभिधानकोश *cf.* अभिधानकोशः छन्दोज्ञानम् Ibid 1. 3. 16; अपि च नित्यं शुचिः स्यात् etc. *cf.* नागरकवृत्त Ibid. 1. 4.

P. 50. कुन्तलेषु सातवाहनः *cf.* कर्तर्या कुन्तलः शातकर्णिः शातवाहनो (वा. काम. सू. 2. 7. 28); *cf.* राएण विरइआए कुन्तलजणवयइणेण हालेण । श्रूयते चोज्जयिन्यां.

cf. केऽभूवन्नाढ्यराजस्य राज्ये प्राकृतभाषिणः ।
काले श्रीसाहसाङ्कस्य के न संस्कृतवादिनः ॥

सरस्वतीकण्ठाभरण II. 15.

सुसम्मृष्टा भित्तयः Well-swept walls or well-rubbed plates. In ancient times they used to write, as well as, paint on walls. Brass plates are still being used by shop-keepers for writing daily accounts.

2

P. 53. श्रूयन्ते दृश्यन्ते च *cf.* सन्त्यपि खलु शास्त्रप्रहतबुद्धयो गणिका राजपुत्र्यो महामात्रदुहितरश्च (वा. काम. सू. 1–3–12).

Read in the text महामात्रदुहितरो and शास्त्रप्रहतबुद्धयः. Rajas'ekhara (quoted in the Sûktimuktâvalî) praises four such poetesses. (1) शीलाभट्टारिका (2) विकटनितम्बा (3) विजयाङ्का (4) प्रभुदेवी.

शब्दार्थयोः समो गुंफः पाञ्चाली रीतिरुच्यते ।
शीलाभट्टारिकावाचि बाणोक्तिषु च सा यदि ॥
के वैकटनितम्बेन गिरां गुंफेन रञ्जिताः ।
निन्दन्ति निजकान्तानां न मौग्ध्यमधुरं वचः ॥
सरस्वतीव कर्णाटी विजयाङ्का जयत्यसौ ।
या वैदर्भगिरां वासः कालिदासादनन्तरम् ॥
सूक्तीनां स्मरकेलीनां कलानां च विलासभूः ।
प्रभुर्देवी कविर्लाटी गतापि हृदि तिष्ठति ॥
also नीलोत्पलदलश्यामां विज्जकां तामजानता ।
वृथैव दण्डिनाप्युक्तं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥

PP. 54. & 55. बह्वपि स्वेच्छया (माघ II. 73). मौहूर्त्तिका *cf.* मौहूर्त्तिकपौराणिकसूतमागधाः (अर्थशास्त्र p. 245.); नटनर्त्तक *cf.* नटनर्त्तकगायकवादकवाग्जीवनकुशीलवप्लवकसौभिकचारणानां सर्वतालावचराणां च Ibid. p. 125; also नटनर्त्तकवादकवाग्जीवनकुशीलवाः Ibid. p. 48. वासुदेव. There are two such names in ancient history. (1) Vâsudeva Kâṇva, the Brahmana minister of Devabhûti of the solar race usurped the throne made vacant by the murder of Devabhuti and reigned about 73 B. C. (2) Vâsudeva I. the Kushân king who reigned from 140—178 A. D. साहसाङ्क is विक्रमादित्य.

मेण्ठ is भर्तृमेण्ठ author of Hayagrîvavadha. See Râjataranginî 3–26. Verses from this poem are quoted in the present work.

वक्रोक्त्या मेण्ठराजस्य वहन्त्या सृणिरूपताम् ।
आविद्धा इव धुन्वन्ति मूर्धानं कविकुञ्जराः ॥ राजशेखरः सूक्तिमुक्तावल्याम्
स कश्चिदालेख्यकरः कवित्वे प्रसिद्धनामा भुवि भर्तृमेण्ठः ।
रसप्लवेऽपि स्फुरति प्रकामं वर्णेषु यस्योज्ज्वलता तथैव ॥ उदयसुन्दरी ॥

Râjas'ekhara calls himself an incarnation of भर्तृमेण्ठ.

बभूव वाल्मीकभवः पुराकविस्ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेण्ठताम् ।
स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया स वर्त्तते सम्प्रति राजशेखरः ॥
बालरामायण. I. 16.

सूर may be आर्यसूर the Buddhist poet.

cf. also सुबन्धौ भक्तिर्नः क इह रघुकारे न रमते
धृतिर्दाक्षीपुत्रे हरति हरचन्द्रोऽपि हृदयम्।
विशुद्धोक्तिः शूरः प्रकृतिमधुरा भारविगिर-
स्तथाप्यन्तर्मोदं कमपि भवभूतिर्वितनुते ॥

हरिचन्द्र— पदबन्धोज्वलो हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः।
भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥ हर्षचरित्र I. 4.

For वर्ष, उपवर्ष, पाणिनि, व्याडि and वररुचि, see कथासरित्सागर and बृहत्कथा-मञ्जरी-कथापीठलम्बक I.

For the controversy between पाणिनि and वररुचि, see कथासरित्सागर कथापीठलम्बक IV 20–25, and बृहत्कथामञ्जरी कथापीठ II. 71–74.

For सभापति *cf.*

लक्ष्मीभुजो भुवि सभापतयः क नाम सन्तीह सम्प्रति गुणेष्वनुरागवन्तः।
ये हि प्रलीनखलरोलभराः सुखेन शृण्वन्ति संसदि कवीन्द्रसुभाषितानि ॥
श्रीविक्रमो नृपतिरत्र पतिः सभानामासीत्स कोऽप्यसदृशः कविमित्रनामा।
यो वार्थमात्रमुदितः कृतिनां गृहेषु दत्त्वा चकार करटीन्दुघटान्धकारम् ॥
हाले गते गुणिनि शोकभराद्बभूवुरुच्छिन्नवाङ्मयजडाः कृतिनस्तथामी।
यत्तस्य नाम नृपतेरनिशं स्मरन्तो हेत्यक्षरं प्रथममेव परं विदन्ति ॥
श्रीहर्ष इत्यवनिवर्तिषु पार्थिवेषु नाम्नैव केवलमजायत वस्तुतस्तु।
गीर्हर्ष एष निजसंसदि येन राज्ञा सम्पूजितः कनककोटिशतेन बाणः ॥
दृष्टं तदत्र युवराजनरेश्वरेण यदुष्करं किमपि येन गिरः श्रियश्च।
प्रत्यायनं स्फुटमकारि निजे कवीन्द्रमेकासने समुपवेशयताभिनन्दम् ॥

उदयसुन्दरी—प्रथमोच्छ्वास.

सातवाहन, the author of गाथाकोश, and the patron of poets. His गाथा-कोश contains gâthâs of many poets.

For the derivation of the word, *cf.*

सातेन यस्माद्वूढोऽभूत् तस्मात्तं सातवाहनम्।
नाम्ना चकार कालेन राज्ये चैनं न्यवेशयत् ॥ कथासरित्सागर.

सातं दत्तसुखं वाहनमस्य सातवाहनः सालवाहनोऽपि। अभिधानचिन्तामणिटीका. III. 375.

जगत्यां प्रथिता गाथा सातवाहनभूभुजा।
व्यधुर्धृतेस्तु विस्तारमहो चित्रपरम्परा ॥

सूक्तिमुक्तावल्यां राजशेखरः

अविनाशिनमग्राम्यमकरोत्सातवाहनः।
विशुद्धजातिभिः कोशं रत्नैरिव सुभाषितैः ॥ हर्षचरित्र. 5.

नमः श्रीहारवर्षाय येन हालादनन्तरम्।
स्वकोषः कविकोषाणामाविर्भावाय सम्भृतः ॥ रामचरित. VI. 93.

हालेनोत्तमपूजया कविवृषः श्रीपालितो लालितः
ख्यातिं कामपि कालिदासकवयो नीताः शकारातिना ।
श्रीहर्षो विततार गद्यकवये बाणाय वाणीफलं
सद्यः सत्क्रिययाभिनन्दमपि च श्रीहारवर्षोऽग्रहीत् ॥

Ibid XXII. 100.

cf. तत्थ वि । पालित्तयसाहलाहणछप्पण्णयसीहनायसद्देण ।
संखुद्धमुद्धसारङ्गउव्व कह ता पयं देमि ॥
निम्मलगुणेण गुणगुरुयएण परमत्थरयणसारेण ।
पालित्तयेण हालो हारेण व सहइ गोट्ठीसु ॥
चक्कायजुवलसुहया रंमत्तणरायहंसकयहरिसा ।
जस्स कुलपव्वयस्स व वियरइ गङ्गा तरङ्गमई ॥
भणियविलासवइत्तण चोक्किले जो करेइ हलिएवि ।
कव्वेण किं पउत्थे हाले हालावियारेव्व ॥
पणईहिं कइयणेण य भमरेहिं व जस्स जायपणएहिं ।
कमलायरोव्व कोसो विलुप्पमाणो वि हु न झीणो ॥

कुवलयमाला of इन्द्रसूरि 778 A. D.

References to other old poets are also interesting.

सयलकलागमनिलया सिक्खावियकवियणा सुमुहयंदा ।
कमलासणा गुणड्ढा सरस्सई जस्स वड्डकहा ।
जे भारहरामायणदलियमहागिरिसुगम्ममग्गेण ॥
लंघेइ दिसाकरिणो कइणो को वासवंमीए ।
छप्पन्नयाण किं वा भन्नइ कयकुंजराण भुवणंमि ।
अन्नो वि छेयभणिओ अज्ज वि उवमिज्जए जेहिं ॥
लावन्नवयणसुहया सुवन्नरयणुज्जला य बाणस्स ।
चन्दावीणस्स वणे जाया कायंबरी जस्स ॥
जारिसयं विमलंको विमलं को तारिसं लहइ अत्थं ।
अमयमइयं व सरसं सरसं चिय पाइयं जस्स ॥
तिउरिसचरियपसिद्धो सुपुरिसचरिएण पायडो लोऐ ।
सो जयइ देवगुत्तो वंसे गुत्ताण रायरिसी ॥
बुहयणसहस्सदइयं हरिवंसुप्पत्तिकारयं पढमं ।
वंदामि वंदियं पि हु हरिवंसं चेय विमलपयं ।
सन्निहियजिणवरिंदा धम्मकहा बंधदिक्खियनरिंदा ॥
कहिया जेण सुकहिया सुलोयणा समवसरणं वा ।
सत्तूण जो जसहरो जसहरिचरिएहिं जणवए पयडो ॥
कलिमलयभंजणोचिय पहंजणो आसि रायरिसी ।
जेहिं कए रमणिज्जे वरंगपउमाण चरियवित्थारे ॥
कह व न सलाहणिज्जे ते कइणो जडियरविसेणो ।
जो इच्छइ भवविरहं भवविरहंको न बंधए सुयणो ।
समयसयसत्थगुरुणो समरमियंका कहा जस्स ॥

P. 56. Borrowed in काव्यानुशासनविवेक *cf.*

छायोपजीवी पदकोपजीवी पादोपजीवी सकलोपजीवी ।
भवेदथ प्राप्तकवित्वजीवी स्वोन्मेषतो वा भुवनोपजीव्यः ॥

कविकण्ठाभरण सन्धि II.

दूराकृष्ट quoted in कविकण्ठाभरण Kshemendra.

P. 57. वरदाय नमो हरये पतति जनो यं etc. occurs as the first verse in वृन्दावनयमककाव्य of मानाङ्क.

चक्रं दहतारं (रुद्रटकाव्यालङ्कार III. 4.) विशीर्यति and शीर्यति. Both the Mss. have the Parasmipada; while the correct form should be विशीर्यते and शीर्यते. The Mss. of Kâvyânus'âsana-viveka have the Âtmanepada.

स पातु वो यस्य जटाकलापे quoted in सुभाषितावली (no. 63. कस्यापि).

स पातु वो यस्य हतावशेषाः attributed to चन्द्रक in सुभाषितावली (no. 30); also quoted in the commentary of ध्वन्यालोक II. 6.

P. 58. इत्युक्तवानुक्तिविशेषरम्यं (किरात III. 10.).

P. 59. तत्तावदेव (I) attributed to प्रकाशदत्त. अरण्ये निर्जने Subhâshitâvalî (no. 555).

P. 60. कुमुदवनमपश्रि (माघ. XI. 64); या व्यापारवती. ध्वन्यालोक III. आनन्दवर्धन says that the verse is his own.

For अन्यथाकरण of पद and पाद *cf.*

अपरे पुनः पठितिमन्यथा कथयन्ति ॥

पदपादार्धभाषाणामन्यथाकरणेन यः ।
पाठः पूर्वोक्तसूक्तस्य पठितिं तां प्रचक्षते ॥

तत्र पदान्यथाकरणं द्विधा प्रकृतितो विभक्तितश्च ॥

तत्र प्रकृतितो यथा—

असकलहसितत्वात् क्षालितानीव कान्त्या
मुकुलितनयनत्वाद्व्यक्तकर्णोत्पलानि ।
पिबतु मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणां
त्वयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः

अत्र त्वयीत्यस्य स्थाने यदा मयीति पठ्यते तदैतत्प्रार्थनावाक्यमपि अनुमतिवाक्यं भवति ॥
पादान्यथाकरणत्वेन यथा,—

एकान्ते विजने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे ।
न्यासापहवने चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥

अत्र यदा तृतीयपादस्थाने तन्वङ्गी यदि लभ्येतेति पाठो भवति तदैतत् परीक्षापयिकमपि कामोपयिकं भवति ॥

अर्द्धान्यथाकरणेन यथा,—

तत्तावदेव शशिनः स्फुरितं गरीयो
यावन्न तिग्मरुचिमण्डलमभ्युदेति ।
अभ्युद्यते सकलधामनिधौ तु तस्मिन्
इन्दोः सिताभ्रकलशस्य च को विशेषः ॥

अत्र यदा मध्यमपादयोः स्थाने "यावन्न ताः किमपि गौरतरा हसन्ति ताभिः पुनर्विहसिताननपङ्कजाभिः" इति पठ्यते तदैतद्वीरार्थोक्तिरूपमपि शृङ्गारोक्तिरूपं सम्पद्यते ॥

पादत्रयान्यथाकरणेन यथा,—

त्यागेन युक्ता दिवमुत्पतन्ति त्यागेन हीना नरकं व्रजन्ति ।
न त्यागिनां दुष्करमस्ति किञ्चित् त्यागो हि सर्वव्यसनानि हन्ति ॥

अत्र यदा तुरीयपादमेवादाय पादत्रयान्यथाकरणेन वक्ष्यमाणः पाठो भवति, तदैतत्त्यागप्रशंसार्थमपि त्यागनिन्दार्थमपि जायते ।

तद्यथा—

त्यागो हि सर्वव्यसनानि हन्तीत्यलीकमेतद्भुवि संप्रतीतम् (?) ।
जातानि सर्वव्यसनानि तस्मास्त्यागेन मे मुग्धविलोचनायाः ॥

सरस्वतीकण्ठाभरण. pp. 80 and 81.

P. 61. सुभ्रु त्वं कुपिते॰ attributed to विद्यापति. *cf.* स्वरेण (पठितिः) यथा सुभ्रूः etc.

अत्र दृष्टे इत्यत्र प्लुतस्वरकरणात् कुपितकान्ताप्रसादनपरमपीदं वाक्यमुत्कुपितदृष्टिप्रसादनपरतां प्रतिपद्यते ।

सरस्वतीकण्ठाभरण II.

P. 62. l. 10. वाक्पतिराज the author of Gaudavaho.

cf. दृष्ट्वा वाक्पतिराजस्य शक्तिं गौडवधाद्धुराम् ।
बुद्धिः साध्वसरुद्धेव वाचं न प्रतिपद्यते ॥ तिलकमञ्जरी 31.

सामन्तजन्मापि कवीश्वराणां महत्तमो वाक्पतिराजसूरिः ।
यः स्थापयाप्यन्यमपीडयच्छन्नुत्पादयत्यर्थमनन्यदृष्टम् (?) ॥ उदयसुन्दरी ।

P. 63. The portion dealing with प्रतिबिम्बकल्प, आलेख्यप्रख्य, तुल्यदेहितुल्य and परपुरप्रवेशसदृश is borrowed by Hemachandra.

cf. also अर्थो द्विविधोऽयोनिरन्यच्छायायोनिश्च । वामन III. 2-7.

अयोनिः अकारणः अवधानमात्रकारणः इत्यर्थः । अन्यस्य काव्यस्य च्छाया अन्यच्छाया तद्योनिः । Read एकादश.

P. 65. देवी पुत्रमसूत attributed to योगेश्वर in सदुक्तिकर्णामृत.

P. 66. पुरा पाण्डुप्रायं Vide वामनालङ्कार III. 2-2.

P. 67. कान्ते (अमरु. 101); धन्यास्तु attributed to विज्जका; ततोऽरुण॰ attributed to वाल्मीकि; समं कुसुम॰

ततः कुमुदनाथेन गर्भिणीगण्डपाण्डुना ।
उदयाद्रिशिरःसीम्नि निहितं पदमिन्दुना ॥ द्रोणपर्व ।

P. 70. इत्युद्गते found in दशरूपावलोक II; वीपयन्नथ (किरात. IX. 23.)

P. 71. अव्याद्गजेन्द्रवदनः no. 80 of सुभाषितावली attributed to गणपति whom Râjasekhara praises as under :—

अथो गणपतिं वन्दे महामोदविधायिनम् ।
विद्याधरगणैर्यस्य पूज्यते कण्ठगर्जितम् ॥

This is attributed by some to विद्यापति.

रविसङ्क्रान्त॰ in ध्वन्यालोक II; attributed to Vâlmîki.

अन्यथात्वमिवाच्छंति. आच्छंति from आच्छ्; ये सीमन्तित॰ (बालभारत. I. 2).

P. 72. दिश्याद्धूर्जटिकूट॰ found in सरस्वतीकण्ठाभरण.

कपाले मार्जारः attributed to भास; अङ्गणे, सैकते शशिमरीचिलेपने (जानकीहरण. 8–85).

P. 73. कुरबक कुचाघातक्रीडारसेन attributed to रत्नाकर (सुभाषितमुक्तावली no. 2564); संविधातुमभिषेकमुदासे (किरात. IX. 32).

P. 74. रजनिपुरन्ध्रि (वामनालङ्कार IV. 3–32); वियति विसर्पतीव quoted in काव्यानुशासन of हेमचंद्र. There we find जरठशरकाण्डविपाण्डुषु and हसतीव.

P. 76. अविरलमिव (मालतीमाधव. III); जयन्ति बाणासुर॰ (कादम्बरी 2.)

P. 77. Read चन्द्रेण भाति रमणी रमणीय॰; ताम्बूलवल्ली॰ (रघु॰ VI–64).

P. 78. शब्दार्थशासनविदः कति नो कवन्ते *cf.* ध्वन्यालोक I–7.

P. 79. The Chapters XIV to XVIII are borrowed in काव्यानुशासनविवेक; दीर्घीकुर्वन् (मेघदूत. 1–30).

मृदुभिरनिलवारैः, चारै would be better; read व्यक्तदत्ताङ्कपालीम्; For कुडङ्गेश्वर in Ujjainî, see प्रबन्धचिन्तामणि-सिद्धसेनप्रबन्ध; स्वर्णस्फीति॰, स्फाति is the correct grammatical form.

P. 80. यद्यपि चन्दनविटपी also in शार्ङ्गधरपद्धति. तनुलग्ना (विद्धशालभञ्जिका. III. 6); यच्चद्रावित॰ Ibid III. 14; Mss. of काव्यानुशासनविवेक read शङ्कद्रावित॰

P. 81. उत्लेच्या. उत्लेक्या is the correct grammatical form.

न्यस्ताक्षरा (कुमार I.); In श्वेतां हरिः read विवदामहे instead of विविदामहे, and दूर-दूरस-पयाः for दूर दूर सपयास्तृषितस्य.

P. 82. मण्डलीकृत्य attributed to दण्डि.

P. 83. l. 13. Mss. of काव्यानुशासनविवेक read प्रतिदिशमिव; उत्खातनिर्मल॰ seems to be from हयग्रीववध of मेण्ठ.

P. 84. द्योतितान्तःसभैः (माघ II. 7.); पुष्पं प्रवालोपहितं (कुमार. I. 44.); Read उभयतटचलाबद्धवानीरहाराम्.

P. 85. लेखया (किरात. IX. 22); कैलासगौरं (रघु. II. 25); अथ पथि (रघु. IX. 93).

P. 86. तामुत्तीर्य (मेघदूत 1-47); अङ्काधिरोपित॰ (माघ. II. 53). मा भैः in वामनीयालङ्कार 3–2–7.

P. 87. After the verse वन्द्या, Mss. of काव्यानुशासनविवेक add—

यथा च— यदिन्दोरन्वेति व्यसनमुदयं वा निधिरपा-
मुपाधिस्तत्रायं जयति जनिकर्तुः प्रकृतिता ।
अयं कः सम्बन्धो यदनुहरते तस्य कुमुदः
विशुद्धाः शुद्धानां ध्रुवमनभिसन्धिप्रणयिनः ॥

Read बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रमसो बालत्वम्; Mss. of काव्यानुशासन read कामस्य मूर्त्तत्वममूर्त्तत्वं च यथा.

Seperate मनो and भेद्यं; शब्दप्रभृतयः seems better reading; अयं स found in प्रबन्धचिन्तामणि; धनुर्माला attributed to घण्टक in सुभाषितावली.

P. 88. यस्याधोधः attributed to राजशेखर in कवीन्द्रवचनसमुच्चय and in सदुक्तिकर्णामृत and to चन्द्रक in सूक्तिमुक्तावली.

येन ध्वस्तमनोभवेन attributed to भारवि; for the meaning see ध्वन्यालोक; Read सोढाविषह्यवृषवाहनयोगलीलापर्यङ्कबन्धनविधेस्तव; quoted in सरस्वतीकण्ठाभरण II.

जयन्ति बाणासुर॰ कादम्बरी 2.

P. 89. अस्ति दैत्यो· first verse of हयग्रीववध of भर्तृमेण्ठ; दानवाधिपते and महासुरसमाजेऽस्मिन् seem to be from the same work. One more verse विनिर्गतं मानद॰ is quoted in काव्यप्रकाश.

कविसमय of वामन is different from that of राजशेखर. The following quotations will explain the कविसमय and show how far the later writers of कविशिक्षा were indebted to राजशेखर for this.

कवीनां समयस्त्रेधा निबन्धोप्यसतस्सतः ।
अनिबन्धस्सजात्यादेर्नियमेन समासतः ॥

असतोऽपि निबन्धो यथा—

गिरौ रत्नादि हंसादि स्तोकपद्माकरादिषु ।
नीरेभाद्यं खगङ्गायां जलजाद्यं नदीष्वपि ॥
तमसः सूचिभेद्यत्वं मुष्टिग्राह्यत्वमुच्यते ।
अञ्जलिग्राह्यता चन्द्रत्विषः कुम्भोपवाह्यता ॥
प्रतापे रक्ततोष्णत्वे कीर्त्तौ हंसादिशुभ्रता ।
कृष्णत्वमपकीर्त्यादौ रक्तत्वं कोपरागयोः ॥

चतुष्ट्वं समुद्रस्य वियोगः कोकयोर्निशि ।
चकोराणां सुराणां च ज्योत्स्नावासो निगद्यते ॥
रमायाः पद्मवासित्वं राज्ञो वक्षसि च स्थितिः ।
समुद्रमथनं तस्य सुरेन्द्रश्रीसमुद्भवः ॥

सतोऽप्यनिबन्धो यथा—

चन्दने फलपुष्पे च सुरभौ मालतीसुमम् ।
शुक्ले पक्षे तमोऽशुक्ले ज्योत्स्नाफलमशोकके ॥
रक्तिमा कामिदन्तेषु हरितत्वं च कुन्दके ।
दिवा निशोत्पलाब्जानां विकासित्वं न वर्ण्यताम् ॥

नियमेन निबन्धो यथा—

सामान्येन तु धावल्यं पत्रपुष्पाम्बुवाससाम् ।
चन्दनं मलयेष्वेव मधावेव पिकध्वनिम् ॥
अम्बुदाम्बुधिकाकाहिकेशभृङ्गेषु कृष्णताम् ।
बिम्बबन्धूकनीरेषु सूर्यबिम्बे च रक्तताम् ॥
रवं नाट्यं मयूराणां वर्षास्वेव विवर्णयेत् ।
नियमस्य विशेषोऽन्यः कश्चिदत्र प्रकाश्यते ॥
शुभ्रमिन्द्रद्विपं ब्रूयात्त्रीणि सप्त चतुर्दश ।
भुवनानि चतस्रोऽष्टौ दश वा ककुभो मताः ॥

जिनसेन अलङ्कारचिन्तामणि—pp. 7 & 8.

असतोऽपि निबन्धेनानिबन्धेन सतोऽपि च ।
नियमेन च जात्यादेः कवीनां समयस्त्रिधा ॥

असतोऽपि निबन्धो यथा—

रत्नादि यत्र तत्राद्रौ हंसाद्यल्पजलाशये ।
जलेभाद्यं नभोनद्यामम्भोजाद्यं नदीष्वपि ॥
तिमिरस्य तथा मुष्टिग्राह्यं सूचीविभेद्यताम् ।
अञ्जलिग्राह्यताकुम्भोपवाह्यत्वे विधुत्विषः ।
शुक्लत्वं कीर्तिहासादौ कार्ष्ण्यं दुष्कीर्त्यघादिषु ।
प्रतापे रक्ततोष्णत्वे रक्तत्वं क्रोधरागयोः ॥
विभावर्यां भिन्नतटाश्रयणं चक्रवाकयोः ।
ज्योत्स्नापानं चकोराणां वर्णयेदसदप्यदः ॥ चतुर्भिः कलापकम् ।

सतोऽप्यनिबन्धो यथा—

वसन्ते मालतीपुष्पं फलं पुष्पं च चन्दने ।
अशोके च फलं ज्योत्स्नाध्वान्ते कृष्णान्यपक्षयोः ॥
कामिदन्तेषु कुन्दानां कुड्मलेषु च रक्तताम् ।
प्रियङ्गुपुष्पे पीतत्वं सरोजमुकुलादिषु ॥
हरितत्वं दिवा नीलोत्पलानां स्मेरता दिवा ।
शेफालिकासुमे भ्रंशं वर्णयेन्न सदप्यदः ॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।

नियमो यथा—

मुक्तास्ताम्रपर्ण्यामेवाब्धिष्वेव मकरानपि ।
भूर्जद्रून् हिमवत्येव मलये ह्येव चन्दनम् ॥
सामान्यग्रहणे वारिमुचां कृष्णत्वमेव हि ।
रक्तत्वमेव रत्नानां पुष्पाणां शौक्ल्यमेव च ॥
तथा वसन्त एवान्यभृतानां ध्वनितोद्भवम् ।
वर्षास्वेव मयूराणां रुतं नृत्तं च वर्णयेत् ॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।

नियमविशेषो यथा—

नीलकृष्णयोर्हरितकृष्णयोः श्यामकृष्णयोः ।
पीतपाटलयोः शुक्लगौरयोर्नागसर्पयोः ॥
महार्णवसागरयोः क्षीरक्षारसमुद्रयोः ।
कमलासम्पदोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः ॥
द्वादशानामप्यर्काणां वार्ध्यत्रिदृग्जचन्द्रयोः ।
चन्द्रे शशैणयोर्विष्णुशेषकूर्मादिकस्य च ॥
नारायणदामोदरमाधवप्रभृतेरपि ।
दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाभिसम्मतम् ॥ चतुर्भिः कलापकम् ।

दानवास्तु विप्रचित्तिः शम्बरो नमुचिस्तथा ।
पुलोमादयोऽथ दैत्या हिरण्याख्यो विरोचनः ॥
बाणो हिरण्यकशिपुर्बलिप्रह्लादकादयः ।
अथासुरा वृषपर्वबलवृत्रादयः स्मृताः ॥
स्त्रीणामक्ष्णः कटाक्षाणां शुक्लता कृष्णताथवा ।
कृष्णताप्यथवा शुक्लश्यामता शुक्लकृष्णता ॥
बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रस्य बालता ।
मनोभवस्य मूर्तत्वममूर्तत्वं च वर्ण्यते ॥
देवदेवीस्थितिं विद्यान्नायिकानायकक्रमम् ।
स्वभावान् सर्वजीवानां व्यवस्था देशकालयोः ॥
अमर—काव्यकल्पलतावृत्ति—द्वितीयप्रतान pp. 30–31.

असतोऽपि निबन्धेन निबन्धेन सतोऽपि वा ।
नियमेन च जात्यादेः कवीनां समयस्त्रिधा ॥

असतोऽपि निबन्धो यथा—

रत्नानि यत्र तत्राद्रौ हंसाद्यल्पजलाशये ।
जलेभाद्यं नभोनद्यामम्भोजाद्यं नदीष्वपि ॥
तिमिरस्य तथा मुष्टिग्राह्यत्वं सूचिभेद्यता ।
अञ्जलिग्राह्यता कुम्भोपवाह्यत्वं शशित्विषः ॥
शुक्लत्वं कीर्तिहासादौ कार्ष्ण्यं चाकीर्तिपापयोः ।
प्रतापे रक्तोष्णत्वे रक्तत्वं क्रोधरागयोः ॥

विभावर्यां भिन्नतटाश्रयणं चक्रवाकयोः ।
ज्योत्स्नापानं चकोराणां चतुष्कत्वं पयोनिधेः ॥

सतोप्यनिबन्धो यथा—

वसन्ते मालतीपुष्पं फलपुष्पे च चन्दने ।
अशोके च फलं ज्योत्स्नाध्वान्ते कृष्णान्यपक्षयोः ॥
कामिदन्तेषु कुन्दानां मुकुलेषु च रक्तता ।
हरितत्वं दिवा नीलोत्पलानाञ्च विकासिता ॥
वर्णयेन्न सदप्येतन्नियमोऽथ प्रकाश्यते ।

नियमो यथा— भूर्जत्वग्घिमवत्येव मलये ह्येव चन्दनम् ॥
सामान्यग्रहणे शौक्ल्यं छत्राम्भःपुष्पवाससाम् ।
कृष्णत्वं केशकाकाहिपयोनिधिपयोमुचाम् ॥
रक्तत्वं रत्नबन्धूकबिम्बाम्भोजविवस्वताम् ॥
तथा वसन्त एवान्यपुष्टानां कलकूजितम् ॥
वर्षास्वेव मयूराणां रुतं नृत्यं च वर्णयेत् ।
नियमस्य विशेषोऽथ पुनः कश्चित् प्रकाश्यते ॥

नियमविशेषो यथा— कमलासम्पदोः कृष्णहरितोर्नागसर्पयोः ।
पीतलोहितयोः स्वर्णपरागाग्निशिखादिषु ॥
चन्द्रे शशैणयोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः ।
दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाभिसम्मतम् ॥
बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रस्य बालता ।
मानवा मौलितो वर्ण्या देवाश्चरणतः पुनः ॥

देवेश्वर—कविकल्पलता pp. 40, 41 and 42.

P. 90. रुणद्धि (भामह. 1–7); There the reading is चास. त्वमेव quoted as an example of वर्णश्लेष in सरस्वतीकण्ठाभरण.

संस्तम्भिनी description of the palace of King Harsha, the patron of Bâṇa. निरवधि in वामन 4-3-32; the general reading is स्थितमनिवर्त्तित.

P. 91. l. 7. Mss. of काव्यानुशासनविवेक read पर्याप्तं मे न दातुं instead of चक्रे पुत्रेन दातुं; l. 22. Mss. of विवेक read अगस्त्यचुलुकोत्क्षिप्त॰

P. 92. l. 1. For देवेनाम्बुजजन्मना Mss. of विवेक read ब्रह्मणा पुण्यकर्मणा; l. 13. चक्रवर्तिक्षेत्र *cf.* देशः पृथिवी तस्यां हिमवत्समुद्रान्तरमुदीचीनं योजनसहस्रपरिमाण-मतिर्यक्चक्रवर्तिक्षेत्रम् । (Kautilya's Arthas'astra. p. 338.)

Pp. 93-94. Viveka and Vâgbhata read मुद्गरक, माहिष्मक, वेलर; Viveka reads भैमरथीवेणीकृष्णवेणी॰ and वनायुजकम्बोज॰ Vâgbhata reads उपलावती, while Viveka has पलावती. Vâgbhata reads हययवन, करकण्ठकुहक. Viveka and Vâgbhata have तुषार and हरहूर and add जालन्धर after हिमालय. हारहूर is the correct reading as हारहौर is mentioned by वराहमिहिर.

With the five divisions of our author *cf.*

"The five Divisions of India, or the "Five Indies," as they are usually called by the Chinese, are as follows :—

I. Northern India comprised the Panjab proper, including Kashmir and the adjoining hill states, with the whole of eastern Afghanistan beyond the Indus, and the present Cis-Satlej States to the west of the Saraswati river.

II. Western India comprised Sindh and Western Rajputana, with Kachh and Gujarat, and a portion of the adjoining coast on the lower course of the Narbada river.

III. Central India comprised the whole of the Gangetic provinces from Thanesar to the head of the Delta, and from the Himalaya mountains to the banks of the Narbada.

IV. Eastern India comprised Assam and Bengal proper, including the whole of the Delta of the Ganges, together with Sambhalpur, Orissa, and Ganjam.

V. Southern India comprised the whole of the peninsula from Nasik on the west and Ganjam on the east, to Cape Kumari (Comorin) on the south, including the modern districts of Berar and Telingana, Maharashtra and the Konkan, with the separate states of Haidrabad, Mysore, and Travancore, or very nearly the whole of the peninsular to the south of the Narbada and Mahanadi rivers." Cunningham's "The Ancient Geography of India" pp. 11–12.

For the various countries *cf.*

नक्षत्रत्रयवर्गैराग्नेयाद्यैर्व्यवस्थितैर्नवधा ।
भारतवर्षे मध्यात् प्रागादिविभाजिता देशाः ॥ १ ॥
भद्रारिमेदमाण्डव्यसाल्वनीपोज्जिहानसङ्ख्याताः ।
मरुवत्सघोषयामुनसारस्वतमत्स्यमाध्यमिकाः ॥ २ ॥
माथुरकोपज्योतिषधर्मारण्यानि शूरसेनाश्च ।
गौरग्रीवोद्देहिकपाण्डुगुडाश्वत्थपाञ्चालाः ॥ ३ ॥
साकेतकङ्ककुरुकालकोटिकुकुराश्च पारियात्रनगः ।
औदुम्बरकापिष्ठलगजाह्वयाश्चेति मध्यमिदम् ॥ ४ ॥
अथ पूर्वस्यामञ्जनवृषभध्वजपद्ममाल्यवद्गिरयः ।
व्याघ्रमुखसुह्मकर्वटचान्द्रपुराः शूर्पकर्णाश्च ॥ ५ ॥
खसमगधशिबिरगिरिमिथिलसमतटोड्राश्ववदनदन्तुरकाः ।
प्राग्ज्योतिषलौहित्यक्षीरोदसमुद्रपुरुषादाः ॥ ६ ॥

उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठाः ।
एकपदताम्रलिप्तककोशलका वर्धमानाश्च ॥ ७ ॥
आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गाः ।
शौलिकविदर्भवत्सान्ध्रचेदिकाश्चोर्ध्वकण्ठाश्च ॥ ८ ॥
वृषनालिकेरचर्मद्वीपा विन्ध्यान्तवासिनस्त्रिपुरी ।
श्मश्रुधरहेमकूट्यव्यालग्रीवा महाग्रीवाः ॥ ९ ॥
किष्किन्धकण्ठकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिकदाशार्णाः ।
सह नग्नपर्णशबरैराश्लेषाद्ये त्रिके देशाः ॥ १० ॥
अथ दक्षिणेन लङ्का कालाजिनसौरिकीर्णतालिकटाः ।
गिरिनगरमलयदर्दुरमहेन्द्रमालिन्द्यभरुकच्छाः ॥ ११ ॥
कङ्कणटङ्कणवनवासिशिबिकफणिकारकोङ्कणाभीराः ।
आकरवेणावर्त्तकदशपुरगोनर्दकेरलकाः ॥ १२ ॥
कर्णाटमहाटविचित्रकूटनासिक्यकोल्लगिरिचोलाः ।
क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्यो ऋश्यमूकश्च ॥ १३ ॥
वैडूर्यशङ्खमुक्तात्रिवारिचरधर्मपट्टनद्वीपाः ।
गणराज्यकृष्णवेल्लूरपिशिकशूर्पाद्रिकुसुमनगाः ॥ १४ ॥
तुम्बवनकार्मणेयकयाम्योदधितापसाश्रमा ऋषिकाः ।
काञ्चीमरुचीपट्टनचेर्यार्यकसिंहला ऋषभाः ॥ १५ ॥
बलदेवपट्टनं दण्डकावनतिमिङ्गिलाशना भद्राः ।
कच्छोऽथ कुञ्जरदरी सताम्रपर्णीति विज्ञेयाः ॥ १६ ॥
नैर्ऋत्यां दिशि देशाः पह्लवकाम्बोजसिन्धुसौवीराः ।
वडवामुखारवाम्बष्ठकपिलनारीमुखानर्त्ताः ॥ १७ ॥
फेणगिरियवनमाकरकर्णप्रावेयपारशवशूद्राः ।
बर्बरकिरातखण्डक्रव्यादाभीरचञ्चूकाः ॥ १८ ॥
हेमगिरिसिन्धुकालकरैवतकसुराष्ट्रबादरद्रविडाः ।
स्वात्याद्ये भत्रितये ज्ञेयश्च महार्णवोऽत्रैव ॥ १९ ॥
अपरस्यां मणिमान् मेघवान्वनौघः क्षुरार्पणोऽस्तगिरिः ।
अपरान्तकशान्तिकहैहयप्रशस्ताद्रिवोक्काणाः ॥ २० ॥
पञ्चनदरमठपारततारक्षितिजृङ्गवैश्यकनकशकाः ।
निर्मर्यादा म्लेच्छा ये पश्चिमदिक्स्थितास्ते च ॥ २१ ॥
दिशि पश्चिमोत्तरस्यां माण्डव्यतुखारतालहलमद्राः ।
अश्मककुलूतलहडस्त्रीराज्यनृसिंहवनखस्थाः ॥ २२ ॥
वेणुमती फल्गुलुका गुरुहा मरुकुचचर्मरङ्गाख्याः ।
एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च ॥ २३ ॥
उत्तरतः कैलासो हिमवान्वसुमान् गिरिर्धनुष्मांश्च ।
क्रौञ्चो मेरुः कुरवस्तथोत्तराः क्षुद्रमीनाश्च ॥ २४ ॥
कैकयवसातियामुनभोगप्रस्थार्जुनायनाग्नीध्राः ।
आदर्शान्तर्द्वीपित्रिगर्ततुरगाननाश्वमुखाः ॥ २५ ॥

केशधरचिपिटनासिकदासेरकवाटधानशरधानाः ।
तक्षशिलपुष्कलावतकैलावतकण्ठधानाश्च ॥ २६ ॥
अम्बरमद्रकमालवपौरवकच्छारदण्डपिङ्गलकाः ।
माणहलहूणकोहलशीतकमाण्डव्यभूतपुराः ॥ २७ ॥
गान्धारयशोवतिहेमतालराजन्यखचरगव्याश्च ।
यौधेयदासमेयाः श्यामाकाः क्षेमधूर्ताश्च ॥ २८ ॥
ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्यपशुपालकीरकाश्मीराः ।
अभिसारदरदतङ्गणकुलूतसैरिन्धवनराष्ट्राः ॥ २९ ॥
ब्रह्मपुरदार्वडामरवनराज्यकिरातचीनकौणिन्दाः ।
भल्लापलोलजटासुरकुनटखसघोषकुचिकाख्याः ॥ ३० ॥
एकचरणानुविद्धाः सुवर्णभूर्वसुधनं दिविष्ठाश्च ।
पौरवचीरनिवसनत्रिनेत्रमुञ्जाद्रिगन्धर्वाः ॥ ३१ ॥
वर्गैराग्नेयाद्यैः क्रूरग्रहपीडितैः क्रमेण नृपाः ।
पाञ्चालो मागधिकः कालिङ्गश्च क्षयं यान्ति ॥ ३२ ॥
आवन्तोऽथानर्त्तो मृत्युं चायाति सिन्धुसौवीरः ।
राजा च हारहौरो मद्रेशोऽन्यश्च कौणिन्दः ॥ ३३ ॥

बृहत्संहिता Chapt. XIV.

प्राङ्नर्मदार्धशोणोड्रवङ्गसुह्माः कलिङ्गबाह्लीकाः ।
शकयवनमगधशबरप्राग्ज्योतिषचीनकाम्बोजाः ॥ १ ॥
मेकलकिरातविटका बहिरन्तः शैलजाः पुलिन्दाश्च ।
द्रविडानां प्रागर्द्धं दक्षिणकूलं च यमुनायाः ॥ २ ॥
चम्पोदुम्बरकौशाम्बिचेदिविन्ध्याटवीकलिङ्गाश्च ।
पुण्ड्रा गोलाङ्गूलश्रीपर्वतवर्धमानाश्च ॥ ३ ॥
इक्षुमतीत्यथ तस्करपारतकान्तारगोपबीजानाम् ।
तुषधान्यकटुकतरुकनकदहनविषसमरशूराणाम् ॥ ४ ॥
गिरिसलिलदुर्गकोशलभरुकच्छसमुद्ररोमकतुखाराः ।
वनवासितङ्गणहलस्त्रीराज्यमहार्णवद्वीपाः ॥ ६ ॥
शोणस्य नर्मदाया भीमरथायाश्च पश्चिमार्द्धस्थाः ।
निर्विन्ध्या वेत्रवती सिप्रा गोदावरी वेणा ॥ ९ ॥
मन्दाकिनी पयोष्णी महानदी सिन्धुमालतीपाराः ।
उत्तरपाण्ड्यमहेन्द्राद्रिविन्ध्यमलयोपगाश्चोलाः ॥ १० ॥
द्रविडविदेहान्ध्राश्मकभासापुरकौङ्कणाः समन्त्रिषिकाः ।
कुन्तलकेरलदण्डककान्तिपुरम्लेच्छसङ्करजाः ॥ ११ ॥
नासिक्यभोगवर्धनविराटविन्ध्याद्रिपार्श्वगा देशाः ।
ये च पिबन्ति सुतोयां तापीं ये चापि गोमतीसलिलम् ॥ १२ ॥
लौहित्यः सिन्धुनदः सरयूर्गम्भीरिका रथाह्वा च ।
गङ्गाकौशिक्याद्याः सरितो वैदेहकाम्बोजाः ॥ १६ ॥

मथुरायाः पूर्वार्धं हिमवद्द्रोमन्तचित्रकूटस्थाः ।
सौराष्ट्रसेतुजलमार्गपण्यविलपर्वताश्रयिणः ॥ १७ ॥
चरपुरुषकुहकजीवकशिशुकविशठसूचकाभिचाररताः
दूतनपुंसकहास्यज्ञभूततन्त्रेन्द्रजालज्ञाः ॥ १९ ॥
सिन्धुनदपूर्वभागो मथुरापश्चार्धभरतसौवीराः ।
स्रुघ्नोदीच्यविपाशासरिच्छतद्रूरमठसाल्वाः ॥ २१ ॥
त्रैगर्तपौरवाम्बष्ठपारता वाटधानयौधेयाः ।
सारस्वतार्जुनायनमत्स्यार्द्धग्रामराष्ट्राणि ॥ २२ ॥
तक्षशिलमार्तिकावतबहुगिरिगान्धारपुष्कलावतकाः ।
प्रस्थलमालवकैकयदाशार्णोशीनराः शिबयः ॥ २६ ॥
ये च पिबन्ति वितस्तामिरावतीं चन्द्रभागसरितं च ।
रथरजताकरकुञ्जरतुरगमहामात्रधनयुक्ताः ॥ २७ ॥
आनर्तार्बुदपुष्करसौराष्ट्राभीरशूद्ररैवतकाः ।
नष्टा यस्मिन्देशे सरस्वती पश्चिमो देशः ॥ ३१ ॥
कुरुभूमिजाः प्रभासं विदिशावेदस्मृतीमहीतटजाः ।
खलमलिननीचतैलिकविहीनसत्वोपहतपुंस्त्वाः ॥ ३२ ॥
गिरिदुर्गपह्लवश्वेतहूणचोलावगाणमरुचीनाः ।
प्रत्यन्तधनिमहेच्छव्यवसायपराक्रमोपेताः ॥ ३८ ॥

बृहत्संहिता—Chap. XVI.

cf. also the quotations from पराशर in Bhattotpala's commentary *ad loc.*

cf. also महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान् ऋक्षपर्वतः ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तात्र कुलपर्वताः ॥
भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय ।
इन्द्रद्वीपः कशेरुमान् ताम्रपर्णो गभस्तिमान् ॥
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्त्वथ वारुणः ।
अयं तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥
योजनानां सहस्रं तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ।
पूर्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः मध्ये शूद्राश्च भागशः ।
इज्यायुधवणिज्याद्यैर्वर्तयन्तो व्यवस्थिताः ॥
शतद्रूचन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिर्गताः ।
वेदस्मृतिमुख्याद्याश्च पारियात्रोद्भवा मुने ॥
नर्मदासुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्याद्रिनिर्गताः ।
तापीपयोष्णीनिर्विन्ध्याप्रमुखा ऋक्षसम्भवाः ॥
गोदावरीभीमरथीकृष्णवेण्यादिकास्तथा ।
सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः ॥

कृतमालाताम्रपर्णीप्रमुखा मलयोद्भवाः ।
त्रिसामाचार्षिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ॥
ऋषिकुल्याकुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः ।
आसां नद्युपनद्यश्च सन्त्यन्याश्च सहस्रशः ॥
तास्विमे कुरुपाञ्चाला मध्यदेशादयो जनाः ।
पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
पुण्ड्राः कलिङ्गा मगधा दाक्षिणात्याश्च सर्वशः ।
तथापरान्ताः सौराष्ट्राः शूराभीरास्तथार्बुदाः ॥
कारूषा मालवाश्चैव पारियात्रनिवासिनः ।
सौवीराः सैन्धवा हूणाः शाल्वाः शाकलवासिनः ॥
मद्रारामास्तथाम्बष्ठाः पारसीकादयस्तथा ।
आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ।
समीपतो महाभागा हृष्टपुष्टजनाकुलाः ॥

विष्णुपुराण II. 3

Vinayachandra enumerates 84 countries in his काव्यशिक्षा.

'चतुरशीतिर्देशाः गौडकन्यकुब्जकौल्लाककलिङ्गाङ्गवङ्गकुरङ्गाचाल्यकामाक्षओड्रपुण्ड्रोडीशमालवलोहितपश्चिमकाछवालभसौराष्ट्रकङ्कणलाटश्रीमालार्बुदमेदपाटमरुवरेन्द्रयमुनागङ्गातीरान्तर्वेदिमागधमध्यकुरुकाहलकामरूपकाञ्च्यवन्तीपापान्तककिरातसौवीरऔशीरवाकाणोत्तरापथगुर्जरसिन्धुकेकाणनेपालटक्कतुरुष्कताइकारबर्बरजर्जरकाश्मीरहिमालयलोहपुरुषश्रीराष्ट्रदक्षिणापथसिंघचौलकौशलपाण्डुअन्ध्रविन्ध्यकर्णाटद्रविडश्रीपर्वतविदर्भधाराउरलाजीतापीमहाराष्ट्रआभीरनर्मदातटद्वीपदेशाश्चेति ।'

also हीरूयाणीत्यादि षट्कम् । पत्तनादि द्वादशकम् । मातरादिश्चतुर्विंशतिः । वट्ट इत्यादि षट्त्रिंशत् । भालिज्जादि चत्वारिंशत् । हर्षपुरादि द्विपञ्चाशत् । श्रीनारप्रभृति षट्पञ्चाशत् । जम्बूसरप्रभृति षष्टिः । पडवाणप्रभृति षट्सप्ततिः । दर्भावतीप्रभृति चतुरशीतिः । पेटलापद्रप्रभृति चतुरुत्तरशतम् । षदिराछुकाप्रभृति दशोत्तरं शतम् । भोगपुरप्रभृति षोडशोत्तरशतम् । धवलक्कप्रभृति पञ्चशतानि । माहडवासाद्यमर्धाष्टमशतम् । कौङ्कणप्रभृति चतुर्दशाधिकानि चतुर्दशशतानि । चन्द्रावतीप्रभृति अष्टादशशतानि । द्वाविंशतिशतानि महीतटम् । नवसहस्राणि सुराष्ट्राः । एकविंशतिः सहस्राणि लाटदेशः । सप्ततिसहस्राणि गुर्जरो देशः पारतश्च । अहूडलक्षाणि ब्राह्मणपाटकम् । नवलक्षाणि डाहलाः । अष्टादशलक्षाणि द्विनवत्याधिकानि मालवो देशः । षड्विंशल्लक्षाणि कन्यकुब्जः । अनन्तरमुत्तरापथं दक्षिणापथं चेति ।

Hemachandra in his अभिधानचिन्तामणि explains the names of countries as follows:—

प्राग्ज्योतिषाः कामरूपाः मालवाः स्युरवन्तयः ।
त्रैपुरास्तु डाहलाः स्युश्चैद्यास्ते चेदयश्च ते ॥
वङ्गास्तु हरिकेलीयाः अङ्गाश्चम्पोपलक्षिताः ।
साल्वास्तु कारकुक्षीयाः मरवस्तु दशेरकाः ॥

जालन्धरास्त्रिगर्ताः स्युः तायिकास्तर्जिकाभिधाः ।
कश्मीरास्तु माधुमताः सारस्वता विकर्णिकाः ॥
वाहीकाष्टकनामानः वाल्हीका वाल्हिकाह्वयाः ।
तुरुष्कास्तु साखयः स्युः कारूषास्तु वृद्दृहाः ॥
लम्पाकास्तु मुरुण्डाः स्युः सौवीरास्तु कुमालकाः ।
प्रत्यग्रथास्त्वहिच्छत्राः कीकटा मगधाह्वयाः ॥
ओण्ड्राः केरलपर्यायाः कुन्तला उपहालकाः ।

अभिधानचिन्तामणि. 4. 22-27.

Jayamangala in his commentary on the वात्स्यायनकामसूत्र locates the various countries as under :—

वङ्गा लौहित्यात् पूर्वेण । अङ्गा महानद्याः पूर्वेण । कलिङ्गा गौडविषयाद्दक्षिणेन । वाहीकदेश्या उत्तरापथिकाः । आवन्तिका उज्जयिनीदेशभवाः । ता एवापरमालव्यः । पश्चिमसमुद्रसमीपे ऽपरान्तदेशः । अपरमालवपश्चिमेन लाटविषयः । नर्मदाया दक्षिणेन देशो दक्षिणापथः । तत्र कर्णाटविषयात् पूर्वेणान्ध्रविषयः । नर्मदाकर्णाटविषययोर्मध्ये महाराष्ट्रविषयः । कर्णाटविषयाद्दक्षिणेन द्रविडविषयः । कोङ्कणविषयात् पूर्वेण वनवासविषयः ।

For the description of the countries lying on the way from Ceylon to Ayodhya, see his own बालरामायण (X, 26-96).

For the modern equivalents of these places, see Cunningham's 'The Ancient Geography of India', "The Geographical Dictionary of Ancient and Mediœval India" by N. L. Dey, and "The Original Inhabitants of India" by G. Oppert.

For products *cf.* स्थलपथेपि हैमवतो दक्षिणापथाच्छ्रेयान्, हस्त्यश्वगन्धदन्ताजिनरूप्यसुवर्णपण्यास्सारवत्तराः इत्याचार्याः । न इति कौटिल्यः । कम्बलाजिनाश्वपण्यवर्जाः शङ्खवज्रमणिमुक्तासुवर्णपण्याश्च प्रभूततरा दक्षिणापथे । कौटिलीय अर्थशास्त्र p. 298.

P. 95. एकं ज्योतिर्दृशौ. सूर्यशतक 13.

l. 10. Mss. of विवेक read दशदिकूटपर्यन्त. द्वित्रैः (विद्धशाल. I. 11)

l. 14. Viveka reads द्विधा च दिव्यव्यवहारः

l. 21 & 22. For यियासुः and जिहासुः, Mss. of विवेक read यियासन् and जिहासन्.

l. 23. पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना (कुमार. VIII. 34).

P. 96. अस्त्युत्तरस्यां (कुमार I. 1.) यादांसि (बालरामायण 7-47).

l. 14. Read उत्तरादाप्युत्तरदिगभिधानं. तलागारं (मेघदूत II. 12).

P. 97. l. 9. पुष्पैः (विद्धशालभञ्जिका 1–25); l. 25. कपोले जानक्याः (हनुमन्नाटक. III. 50). In B and the two Mss. of विवेक and elsewhere the reading is स्मरस्मेरः स्फारोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलम्. The reading of the text is that of A.

P. 98. काष्ठा etc. *cf.* with this the divisions of time in कौटिलीय अर्थशास्त्र p. 108. Read समेते.

l. 20. Viveka reads वर्धमानसोमशुक्लिमा and वर्धमानसोमकृष्णिमा.

P. 99. l. 1. *cf.* मधुश्च माधवश्च शुक्रश्च शुचिश्च नभश्च नभस्यश्चेषश्चोर्जश्च सहश्च सहस्यश्च तपश्च तपस्यश्चोपयामगृहीतोऽसि । तैत्तिरीयसंहिता 1–4–14–1.

पौरस्त्यस्तोयदर्तोः. सूर्यशतक 55. There the reading is पावनः; l. 24. लम्पाकीनां (बालरामायण 5–35).

P. 101. l. 1. Mss. B and C of Viveka read किल कामिनीभिः l. 21. चन्द्रिकाम्बुनीलावभासं may be taken as one phrase. l. 22 विवेक reads सुरेभवीथी दिवि सावतारा.

P. 102. तीक्ष्णं attributed to भास; चित्तमन्तः instead of धर्मचिन्ता, and पङ्कः instead of पङ्कम् are the different readings.

Read मीनानुसारिबकदत्तकरालफालाः; द्वित्रि॰ attributed to कालिदास in सुभाषितमुक्तावली.

P. 103. वराहवध्राणि नवौदनानि may mean rice cooked with the flesh of a boar.

P. 104. अभिनववधू॰ attributed to मालवरुद्र in औचित्यविचारचर्चा and to भास in सुभाषितहारावली; found also in सरस्वतीकण्ठाभरण. The first pâda is found in वामनालङ्कार too.

P. 106. l. 23. Read सक्तुधाने.

P. 108. च्युतसुमनसः attributed to मालवकुवलय in औचित्यविचारचर्चा; quoted in वामनालङ्कार III 2–5. There the second pâda is 'मलयमरुतः सर्पन्तीमे वियुक्तधृतिच्छिदः' The vṛitti runs as ऋतुसन्धिप्रतिपादनपरेऽत्र द्वितीयपादे प्रक्रमभेदः । एवं द्वितीयपादः पठितव्यः 'मनसि च गिरं बध्नन्तीमे किरन्ति न कोकिलाः' ।

P. 109. साम्यं. *cf.* विद्धशालभञ्जिका 1–25. खं वस्ते quoted in सरस्वतीकण्ठाभरण II.

P. 110. धुनानः quoted in सदुक्तिकर्णामृत (I. 457).

l. 7. द्वादश मासः *cf.* पञ्चपादं, पञ्चर्तवः......हेमन्तशिशिरावेकीकृत्येयं कल्पना । शङ्करभाष्य on प्रश्नोपनिषद I–11.

P. 111. कर्णे स्मेरं (बालरामायण 5–26).

P. 112. राजशेखर. The following verse in सरस्वतीकण्ठाभरण containing the name of राजशेखर seems to have been taken from his हरविलास.

अष्टपत्रमेव कविनामाङ्कं यथा—

"रातावद्याधिराज्या विसररररसविद्दषाजवाक् क्ष्मापकारा
राका पक्ष्माभशेषा नयनननयनस्वा स्वया स्तब्ध्यमारा ।
रामा व्यस्तस्थिरत्वात्तुहिननहितुः श्रीः करक्षारधारा
राधा रक्षास्तु मह्यं शिवममवशिव्यालविद्यावतारा ॥"
निर्दिष्टाष्टदलन्यासमिदं पादार्द्धभक्तिभिः ।
अस्पृष्टकर्णिकं कोणैः कविनामाङ्कमम्बुजम् ॥

तत्राङ्को राजशेखरकमलः ।

सरस्वतीकण्ठाभरणे–द्वितीये परिच्छेदे.

Table showing the portions borrowed from the Kāvyamimāṉsâ.

Subject.	हेमचन्द्रकाव्यानुशासन-विवेक.	वाग्भटकाव्यानुशासन and वृत्ति.	काव्यमीमांसा.
व्युत्पत्तिः (काव्यार्थ-योनयः)	अध्याय I p. 5 l. 28–p. 6 l. 30 & p. 7 ls. 16–17	अध्याय I pp. 5–6	अध्याय VIII pp. 35–41
प्रकृतिः (अर्थव्याप्तिः)	अध्याय III pp. 122 & 123	अध्याय V pp. 60–61	अध्याय IX pp. 42–44
उपजीवन–शिक्षा (हरणम्)	अध्याय I pp. 8–10	अध्याय I pp. 12–13	अध्याय XI & XIII pp. 56–64
कविसमयः	अध्याय I pp. 11-16	अध्याय I pp. 7–12	अध्याय XIV, XV, XVI pp. 78–89
देशः	अध्याय III pp.126-130	अध्याय I pp. 3–4	अध्याय XVII pp. 89–98
कालः	अध्याय III pp. 130–135	अध्याय V pp. 65–67	अध्याय XVIII pp. 98–112

Vâgbhata has not borrowed wholesale from Hemachandra, but in some places has substituted his own and other verses and has summarised in prose the chapter on कालविभाग. The portions which seem to have been borrowed by the author of the सरस्वतीकण्ठाभरण from this work are referred to in the Notes.

ADDENDA, CORRIGENDA VARIOUS READINGS

P. 8 l. 4. तमौमेथी यं वेषं यथेष्टमसेविष्ट,
P. 8 l. 5. प्रवृत्तिरौड्रमागधी
P. 8 l. 14. वशंवदी०
P. 8 l. 22. A reads परिमण्डलितान्तरीयं
P. 9 l. 26. कल्पयन्ति चक्रवर्तिक्षेत्रं सामान्येन,
P. 13 l. 16. प्रायोवादः
P. 13 l. 19. न्यस्य विदग्धवदनेषु
P. 17 l. 23. मालव्योत्ताल०
P. 22 l. 8. तिङ्वृत्तिर्दशधा
P. 22 l. 16. अभीष्टतिङ्वृत्तयः
P. 30 l. 2. ०रुणाङ्के
P. 35 l. 17. वेदवेदी समग्रो
P. 35 l. 22. V सम्भावितैक०
P. 36 l. 8. V त्रिसन्ध्यं त्रिर्दिशेनमः
P. 37 l. 12. कांश्चिन्
P. 38 l. 1. V विदन्ति
P. 39 l. 18. सार्द्धमार्द्रैणमदमण्डनाः
P. 42 l. 6. V A कण्डुलं V B कण्ठलं
P. 43 l. 4. V A देव
P. 44 l. 9. V स्वन्दोलन०
P. 44 l. 23. न स्तः
P. 47 l. 2. वलना वक्रोक्ति०
P. 48 l. 6. स्मेर०
P. 50 l. 21. सलेखनीक०
P. 53 l. 16. महामात्र० and शास्त्रप्रहत
P. 56 l. 11. V. भुक्त्वा
P. 57 l. 11. V न विशीर्यते
P. 57 l. 14. ०विशेषः,
P. 57 l. 15. V उत्सप्र०
P. 59 l. 10. V ऽतुहिनधामनिधौ
P. 60 l. 10. V मुद०
P. 60 l. 15. यायां तदस्मिन्
P. 60 l. 15. V सवंशं
P. 63 l. 5. पुनरेकादश
P. 63 l. 24. क्षोणीभृद्भुवन०
P. 69 l. 2. परिसङ्ख्याः
P. 73 l. 19. भुजमुत्तम्भ्य
P. 74 l. 17. K विपाण्डुषु
P. 74 l. 18. K हसतीव
P. 75 l. 6. देवी श्रुतिः
P. 77 l. 10. रमणी रमणीय०
P. 79 l. 13. दत्ताङ्कपालीम्
P. 79 l. 18. V वीचिभिः
P. 79 l. 20. V स्वर्णस्फाति
P. 79 l. 1. एवमन्यदपि ।
P. 80 l. 6. V सन्तापमपहरति
P. 80 l. 20. V कुम्भोपवाह्यत्वं
P. 80 l. 25. V शङ्कद्रावित०
P. 81 l. 1. V उत्सेक्या
P. 81 l. 14. कुञ्जरबिन्दु०
P. 81 l. 20. विवदामहे
P. 81 l. 21. दूरदूरस०
P. 81 l. 21. V किन्त्वस्ति
P. 83 l. 13. V प्रतिदिशमिव
P. 84 l. 14. V दानवनुतै०
P. 84 l. 27. ०तटचलाबद्ध०
P. 85 l. 1. V पुरमविशदयोध्यां
P. 86 l. 13. V adds one verse after the verse वन्या; see notes.
P. 86 l. 14. जन्मनोऽपि शिवचन्द्रमसो बालत्वम् ।
P. 86 l. 19. V मूर्तत्वममूर्तत्वं च यथा
P. 86 l. 25. मनो भेयं
P. 88 l. 19. सोढाविपत्वृषवाहनयोगलीला—
P. 89 l. 19. वलस्यैको
P. 89 l. 20. V प्रभवति
P. 90 l. 2. V चास्य
P. 90 l. 4. V स्वर्गमृत्यु०
P. 90 l. 4. भेदास्त्रीणि

P. 90 l. 6. V लोकत्रयात्मकः
P. 90 l. 8. V भोगधृति०
P. 90 l. 9. V शार्ङ्गधन्विने
P. 90 l. 17. V स्थितमनिवर्तित०
P. 91 l. 4. द्वीपान्य०
P. 91 l. 5. V प्रसृमर०
P. 91 l. 7. V पर्याप्तं मे न दातुं
P. 91 l. 11. V विहितो०
P. 91 l. 22. V अगस्त्यचुलुकोत्क्षिप्त०
P. 91 l. 23. V तरता पूतरायितम्
P. 91 l. 24. V adds कविप्रसिद्ध्या वा विसृष्टपरमार्थं सर्वमुपपन्नम्।
P. 92 l. 1. A and V B ब्रह्मणा पुण्यकर्मणा
P. 92 l. 4. तथोत्तरेण
P. 92 l. 7. V वर्षमन्त्यमस्य च
P. 92 l. 11. V A and V B drop अद्रिराज
P. 92 l. 16. V कुमारीद्वीपे च
P. 93 l. 7. V पुष्पलतावितानैः
P. 93 l. 18. ०चातुर्वर्ण्य
P. 93 l. 19. V A परतः
P. 93 l. 25. सूर्पारक।
P. 93 l. 25. V माहिष्मक and वैदर्भ
P. 93 l. 26. V चौड
P. 93 l. 27. V वेल्लर
P. 94 l. 2. V भैमरवीवेणीकृष्णवेणी
P. 94 l. 3. V ताम्रपर्णीपलावती
P. 94 l. 7. V हिण्डिवा
P. 94 l. 9. V वनायुजकम्बोज
P. 94 l. 10. V तुवार
P. 94 l. 10. हरहूर
P. 94 l. 11. V हिमालयजालन्धर०
P. 95 l. 10. V A दशदिक्कूट
P. 95 l. 14. V द्विधा च दिव्यव्यवहारः
P. 95 ls. 21 and 22 V यियासन् and जिहासन्
P. 95 l. 19. छत्रच्छवि०
P. 96 l. 14. उत्तरादावप्युत्तरदिगभिधानं
P. 97 l. 3. V प्राचातः
P. 97 l. 8. V नागवल्लीदलेषु
P. 97 l. 12. पत्रैरशोकोऽर्चितः
P. 97 l. 23. V कोसलेन्दुपुत्रि
P. 98 l. 13. V adds कालः काष्ठादिभेदभिन्नश्च
P. 98 l. 13. V कला तु
P. 98 l. 14. समेते
P. 98 l. 20. V सोमशुक्लिमा, वर्धमानसोमकृष्णिमा
P. 99 l. 2. V सहाः
P. 99 l. 8. V कदम्ब०
P. 99 l. 11. V B and V C विश्वरैवादिमार्गः
P. 99 l. 21. V A and V B सरत्सारसारी
P. 99 l. 23. V B and V C चन्द्रभागां विचितसुमनसः कुङ्कुमान् कम्पयन्तः
P. 100 l. 3. V चुम्बँल्लङ्का०
P. 101 V B and V C किल कामिनी।नेः
P. 101 l. 12. V B प्रोन्मादयन्ती V C प्रोन्मोदयन्ती
P. 101 l. 14. V B and V C विशेषयन्ती
P. 101 l. 21. V A and V B लोकानवलोकनोत्कान्
P. 101 l. 21. चन्द्रिकाम्बुनीलावभासं
P. 101 l. 22. V सुरेभवीथी दिवि सावतारा
P. 101 l. 23. V B and V C जीर्णाब्जखण्डानि
P. 102 l. 1. परिणामनम्राः
P. 102 l. 12. V मेघः
P. 102 l. 16. दत्तकरालफालाः
P. 102 l. 21. V द्वित्र०
P. 102 l. 24. V सिक्थकाख्याः
P. 103 l. 1. नवं।दनानि
P. 103 l. 1. V सन्नद्धरसानि
P. 103 l. 1. V हरन्ति च
P. 103 l. 12. माधुर्यश्री०
P. 103 l. 16. V वीर्या

P. 104 l. 10. V निलीनमीनासु
P. 104 l. 14. V B and V C पुष्प्य-
द्राहा
P. 104 l. 15. V C सघनैकनन्वः
P. 105 l. 16. प्रपथार्चितकाद्मनारः
P. 105 l. 22. V वसन्तः
P. 105 l. 24. V हृतेः
P. 106 l. 11. V ताडीद्रुमाणां
P. 106 l. 13. V नवमालिकानां
P. 106 l. 16. V धातुकीकः
P. 106 l. 19. V खेदालसतामपास्य
P. 106 l. 23. V समभ्यर्चितसक्तुधाने
P. 107 l. 9. V चूर्णः
P. 107 l. 17. V एण्यः
P. 108 l. 1. शृतं
P. 108 l. 3. V जलचन्दन०
P. 108 l. 9. V सर्वसारज्ञ०
P. 108 l. 18. V गृह्णन्तीमे किरन्ति
P. 109 l. 20. V कर्दमेन जनयन्ति
P. 110 l. 11. V "adds यथा before
गेहे"
P. 110 l. 13. शिराशीकरः
P. 110 l. 14. V चन्द्रकाणि
P. 110 l. 15. V adds यथा वा before
कुन्दे
P. 111 l. 14. V B and V C शोभा-
स्रग् V A शोभाश्र०
P. 111 l. 15. V तत्सप्तममनुपयोगि तथा

K = काव्यानुशासन of हेमचन्द्र; V = काव्यानुशासनविवेक VA, VB and VC mean the three different mss. of विवेक. A is undated, while B and C are dated Samv. 1668.

Index of Verses occurring in the Kâvyamîmâṉsâ.

Index of Proper names occurring in the Kâvyamîmâṉsâ.

Index of Geographical names occurring in the Kâvyamîmâṉsâ.

damanaka p. 110

Vicakila p. 111 110

yâvad ârtti p. 52